

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

2023-yil 1-son

VOLUME 3 / ISSUE 1 / 2023

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.3.1.

Crossref
Content
Registration

ISSN: 2181-1938

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence

TAHRIR HAY'ATI:

B. XODJAYEV

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor, yuridik fanlar doktori, dotsent – bosh muharrir

I. ERGASHEV

Ilmiy boshqarma boshlig'i, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, dotsent – bosh muharrir o'rinbosari

N. RAMAZONOV

TDYU O'zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent – mas'ul muharrir

JOAN BLUM

Amerika Qo'shma Shtatlarining Boston kolleji Huquq maktabi professori, huquq doktori

MARCIN MICHAŁ WISZOWATY

Polshaning Gdansk universiteti professori

A. HOSHIMXONOV

Yoshlar bilan ishlash bo'yicha prorektor, yuridik fanlar nomzodi, dotsent

M. AXMEDSHAYEVA

TDYU Davlat va huquq nazariyasi kafedrasini professori, yuridik fanlar doktori

X. XAYITOV

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi Davlat tuzilishi va boshqaruvining huquqiy asoslari kafedrasini mudiri, yuridik fanlar doktori

I. TO'RABOYEV

TDYU Ma'muriy va moliya huquqi kafedrasini dotsenti v.b., yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

S. XOLBOYEV

O'zbekiston Respublikasi Sudyalari oliy kengashi huzuridagi Sudyalari oliy maktabi kafedra mudiri, y.f.n., dotsent

N. RAXMONKULOVA

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiyasi universiteti Xalqaro xususiy huquq va fuqarolik huquqi fanlari kafedrasini dotsenti, yuridik fanlar doktori

Z. ESANOVA

TDYU Fuqarolik protsessual va iqtisodiy protsessual huquqi kafedrasini professori, yuridik fanlar doktori

J. NE'MATOV

TDYU Konstitutsiyaviy huquq kafedrasini professori, yuridik fanlar doktori

M. KURBANOV

TDYU Jinoyat huquqi, kriminologiya va korrupsiyaga qarshi kurashish kafedrasini dotsenti v.b., yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

R. KUCHKAROV

TDYU Umumta'lim fanlar va madaniyat kafedrasini dotsenti v.b., filologiya fanlari nomzodi

MUASSIS: TOSHKENT DAVLAT YURIDIK UNIVERSITETI

"Yurisprudensiya" huquqiy ilmiy-amaliy jurnali

"Юриспруденция" правовой научно-практический журнал

"Jurisprudence" legal scientific-practical journal

"Yurisprudensiya" huquqiy ilmiy-amaliy jurnali O'zbekiston matbuot va axborot agentligida 2020-yil 22-dekabrda 1140-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Oliy attestatsiya komissiyasi jurnallari ro'yxatiga kiritilgan.

Mualliflik huquqlari Toshkent davlat yuridik universitetiga tegishli. Barcha huquqlar himoyalangan. Jurnal materiallaridan foydalanish, tarqatish va ko'paytirish muassis ruxsati bilan amalga oshiriladi.

Sotuvda kelishilgan narxda.

ISSN: 2181-1938

© Toshkent davlat yuridik universiteti

MUNDARIJA

12.00.01 – DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI VA TARIXI. HUQUQIY TA'LIMOTLAR TARIXI

- 6 SODIQOV AKMAL SHAVKAT O'G'LI**
Norma ijodkorligi jarayonini ilmiy axborot bilan ta'minlash mexanizmini takomillashtirishning ayrim masalalari

12.00.02 – KONSTITUTSIYAVIY HUQUQ. MA'MURIY HUQUQ. MOLIYA VA BOJXONA HUQUQI

- 18 NARIMANOV BEKZOD ABDUVALIYEVICH**
Ijtimoiy ahamiyatga molik loyihalarni amalga oshirishda jamoat fondlari ishtirokini kengaytirishning ayrim huquqiy jihatlarini
- 27 JURAYEV SHERZOD YULDASHEVICH**
The meaning of the concept of electronic government in uzbekistan and foreign experience
- 35 MADIYEV FAXRIDDIN HOSHIM O'G'LI**
Raqamli texnologiyalarning shaxsiy hayot daxlsizligi huquqiga nisbatan ta'sirining nazariy tahlili
- 44 BOKIYEV JAHONGIR NURMATJON O'G'LI**
Masofaviy ta'limni takomillashtirish orqali fuqarolarning oliy ta'lim olish huquqini ta'minlash masalalari

12.00.03 – FUQAROLIK HUQUQI. TADBIRKORLIK HUQUQI. OILA HUQUQI. XALQARO XUSUSIY HUQUQ

- 53 OKYULOV OMONBOY**
Ijodkor muallifning ish beruvchi yoki buyurtmachi bilan o'zaro munosabatlarida mualliflik huquqlari ustuvorligini huquqiy ta'minlash masalalari

63 TOJIBOYEV AKBAR ZAFAR O'G'LI

O'zbekiston Respublikasida startaplar faoliyatini huquqiy tartibga solishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari

75 ABDUKODIROV ABDURAUUF BAXODIR UGLI

Problems of determining the applicable law to a legal entity according to incorporation theory

**12.00.06 – TABIIY RESURSLAR
HUQUQI. AGRAR HUQUQ.
EKOLOGIK HUQUQ****83 ФАЙЗИЕВ ШУХРАТ ХАСАНОВИЧ**

Рациональное использование природных ресурсов в Республике Узбекистан: вопросы правового обеспечения

97 UZAKOVA GO'ZAL SHARIPOVNA,**ANISIMOV ALEKSEY PAVLOVICH**

Aholi uchun toza suv va sanitariya mavjudligini ta'minlashning huquqiy jihatlari

**12.00.07 – SUD HOKIMIYATI.
PROKUROR NAZORATI.
HUQUQNI MUHOFAZA QILISH
FAOLIYATINI TASHKIL ETISH.
ADVOKATURA****106 QODIRALIYEV SADDAM
BAXTIYORJON O'G'LI,****GULMURODOV FIRUZBEK
OLIMJON O'G'LI**

Advokatlik tuzilmalarining huquqiy maqomini takomillashtirish

**12.00.08 – JINOYAT HUQUQI.
HUQUQBUZARLIKLARNING
OLDINI OLISH.
KRIMINOLOGIYA. JINOYAT-
IJROIYA HUQUQI.****114 XUDAYKULOV FERUZBEK
XURRAMOVICH**

Ijtimoiy xavfli oqibat tushunchasi, tabiati va tuzilishi: nazariya, qonun va amaliyot

12.00.09 – JINOYAT
PROTSESSI. KRIMINALISTIKA,
TEZKOR-QIDIRUV HUQUQ VA
SUD EKSPERTIZASI

**126 ATANIYAZOV JASURBEK
KURBANBAYEVICH**

Jinoyat ishi qo'zg'atishni rad etish yoki
tugatishda shaxslarning huquq va
manfaatlarini himoya qilishning ayrim jihatlar

136 AZIMOV DONIYOR ESANOVICH

Sud tergov amaliyotida protsessual
kelishuvlarni differentsiatsiya qilish va
takomillashtirish muammolari

12.00.10 – XALQARO HUQUQ

144 RAHMANOV SHUHRAT NAIMOVICH

Правовые границы гармонизации
законодательства нового Узбекистана и
дипломатического права международных
организаций

13.00.02 – TA'LIM VA TARBIYA
NAZARIYASI VA METODIKASI
(SOHALAR BO'YICHA)

154 KO'CHIMOV SHUHRAT NORQIZILOVICH

O'zbekistonda yuridik terminlar tezaurusini
yaratish – dolzarb vazifa

164 SHARIPOVA XILOLA RUSTAMOVNANING

“Xalqaro texnologiyalar transferining huquqiy
tartibga solinishi” mavzusidagi (PhD)
dissertatsiyasi himoyasi natijalari

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.1./CGEM4037>
UDC: 34(043.5)(575.1)

NORMA IJODKORLIGI JARAYONINI ILMIY AXBOROT BILAN TA'MINLASH MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISHNING AYRIM MASALALARI

Sodiqov Akmal Shavkat o'g'li,

Toshkent davlat yuridik universiteti

Davlat va huquq nazariyasi kafedrası dotsenti v. b.,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ORCID: 0000-0001-6453-1327

e-mail: akmalsodikov81@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada norma ijodkorligi jarayonini ilmiy axborot bilan ta'minlash mexanizmini takomillashtirish masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi norma ijodkorligi jarayonida ilmiy axborot bilan ta'minlash masalasini tadqiq etish orqali bu borada O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi hamda huquqni qo'llash amaliyotini takomillashtirish bo'yicha tegishli taklif, tavsiya va xulosalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot predmetini O'zbekiston Respublikasida norma ijodkorligiga oid normativ-huquqiy hujjatlar, huquqni qo'llash amaliyoti hamda ilmiy-nazariy konseptual yondashuvlar va huquqiy kategoriyalar tashkil etadi. Mazkur tadqiqot ishi natijasida norma ijodkorligi jarayonini ilmiy axborot bilan ta'minlash tushunchasi ishlab chiqilgan, "evidence-based lawmaking" konsepsiyasini mamlakatimiz qonunchiligiga joriy etish, mutaxassis yoki olimlarning ilmiy xulosasini qonun loyihalariga ilova qilish mexanizmi, ilmiy darajalar olish uchun talabgorlar tomonidan ishlab chiqilgan takliflarni ommaviy onlayn axborot tizimida e'lon qilish tizimini ishlab chiqish, "Ilmiy axborot" milliy ilmiy-texnik bazasini yaratish, olim va mutaxassislarning yillik reytingini aniqlash mexanizmini yaratish takliflari ilgari surilgan. Tadqiqot natijalaridan ilmiy izlanishlar olib borish, normativ-huquqiy hujjatlarning tegishli normalarini sharhlash, milliy qonunchilikni takomillashtirish, Davlat va huquq nazariyasi, Norma ijodkorligi va Yuridik texnika o'quv modullaridan ta'lim berish hamda mazkur modullarni ilmiy-nazariy jihatdan yanada boyitishda foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: "evidence-based lawmaking", ilmiy axborot, ilmiy darajalar olish uchun talabgorlar, ilmiy xulosa, norma ijodkorligi, norma ijodkorligini ilmiy axborot bilan ta'minlash, "science-based lawmaking".

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМА ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ НАУЧНОЙ ИНФОРМАЦИИ В НОРМОТВОРЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ

Содиков Акмал Шавкат угли,

доктор философии по юридическим наукам (PhD),

и. о. доцента кафедры «Теория государства и права»

Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье анализируются вопросы совершенствования механизма предоставления научной информации в нормотворческом процессе. Целью исследования является разработка актуальных предложений, рекомендаций и выводов по совершенствованию законодательства Республики Узбекистан и практики правоприменения. В этой связи исследованы вопросы предоставления научной информации в нормотворческом процессе, предметом исследования являются нормативно-правовые акты, касающиеся

нормотворческого процесса в Республике Узбекистан, практика применения права, а также научно-теоретические концептуальные подходы и правовые категории. В исследовании применялись такие методы, как исторический, системно-структурный, логический, индукционный, дедуктивный, сравнительно-правовой, комплексного исследования научных источников и статистического анализа данных. В результате научного исследования разработаны авторское определение понятия «обеспечение нормотворческого процесса научной информацией», предлагается ввести в национальное законодательство понятие *evidence-based lawmaking*, механизм прикрепления научных заключений экспертов или ученых к законопроектам, разработан обязательный механизм подачи предложений, разработанных соискателями ученых степеней, в целях создания национальной научно-технической базы *Ilmiy axborot* и механизма определения ежегодного рейтинга ученых и специалистов в этой сфере.

Ключевые слова: *evidence-based lawmaking*, научная информация, соискатели ученых степеней, научное заключение, нормотворчество, обеспечение нормотворческого процесса научной информацией, *science-based lawmaking*.

SOME ISSUES OF IMPROVING THE MECHANISM OF PROVIDING THE RULE-MAKING PROCESS WITH SCIENTIFIC INFORMATION

Sodikov Akmal Shavkat ugli,

Acting Associate Professor, Department of
Theory of State and Law, Tashkent State University of Law,
Doctor of Philosophy (PhD) in Law

Abstract. *This article analyzes the issues of improving the mechanism of providing the rule-making process with scientific information. The purpose of the research is to develop relevant proposals, recommendations and conclusions on improving the legislation of the Republic of Uzbekistan and the practice of law enforcement in this regard by researching the issue of providing scientific information in the rule-making process. The subject matter of the research is normative legal acts related to the rule-making process in the Republic of Uzbekistan, the practice of applying the law, as well as scientific-theoretical conceptual approaches and legal categories. Methods such as historical, systematic-structural, logical, induction, deduction, comparative-legal, comprehensive research of scientific sources and statistical data analysis have been applied in the research. As a result of this research work, the concept of providing the rule-making process with scientific information was developed, it is suggested to introduce the concept of “evidence-based lawmaking” into the national legislation, the mechanism of attaching the scientific conclusions of experts or scientists to the draft laws and the obligatory mechanism of declaration of proposals developed by applicants for obtaining scientific degrees was developed, suggestions to create a national scientific and technical base of “Ilmiy axborot – Scientific Information” and to create a mechanism for determining the annual ranking of scientists and specialists were put forward.*

Keywords: *evidence-based lawmaking*, scientific information, applicants for scientific degrees, scientific conclusion, rule-making, provision of the rule-making process with scientific information, *science-based lawmaking*.

Kirish

Ilm-fan rivoji mamlakat taraqqiyotini belgilab beruvchi asosiy omillardan biridir. Ilm-fan yutuqlaridan nafaqat bir sohada, balki ijtimoiy hayotning barcha jabhalari, xususan,

norma ijodkorligi jarayonida ham foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu borada M.A. Axmedshayeva normativ-huquqiy hujjat loyihasini tayyorlashda jamoatchilik, jumladan, ilmiy jamoatchilik

fikrini o'rganish lozimligi [1], Q.Q. Abdullayev normativ-huquqiy hujjat loyihalarini ilmiy-nazariy jihatdan lozim darajada ta'minlash kerakligi [2, 43-b.], Sh.N. Berdiyarov normativ-huquqiy hujjat loyihalari konsepsiyasida huquqshunos olimlar va boshqa mutaxassislar takliflarining sharhi keltirilishi [3], P.A. Rustamov ilmiy asoslantirish institutsional yondashuv asosida hal etilishi zarurligi [4], I.T. Tulteyev ilmiy asoslantirilganlik darajasi huquq ijodkorligini rejalashtirishda muhim ahamiyat kasb etishi [5], O.Z. Shodiqulov ilmiy asoslantirish yuridik texnikaning prinsipi sifatida qaralishi lozimligi [6, 13-b.], X.S. Hayitov ilmiy ekspertizani rivojlantirish zarurligi [7], Sh.A. Saydullayev norma ijodkorligi jarayonidagi asosiy muammolardan biri ilg'or xorijiy davlatlarning "innovatsion g'oyalaridan" [8, 136-b.] foydalanish kerakligini ta'kidlashgan.

Darhaqiqat, olimlarning fikr-mulohazalarini qo'llab-quvvatlagan holda, norma ijodkorligi jarayonini ilmiy axborot bilan ta'minlash darajasini oshirish, ilmiy tadqiqotlarni rag'batlantirish zarurligini ta'kidlash lozim. Biroq norma ijodkorligi jarayonini ilmiy axborot bilan ta'minlash konsepsiyasini tadqiq etish, ilmiy axborot bilan ta'minlash holatiga baho berish, norma ijodkorligining barcha bosqich va turlarida "ilmiylik" bo'yicha aniq mexanizmni o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Mazkur ilmiy maqolada norma ijodkorligi jarayonini ilmiy axborot bilan ta'minlash darajasi tahlil etilgan. Shuningdek, norma ijodkorligi jarayonida olim va ekspertlar ishtirokini ta'minlash, ilmiy tadqiqot natijalaridan foydalanish mexanizmining samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi takliflar mazkur nazariy-huquqiy muammoning yechimi bo'lishining ehtimoli tadqiq etilgan.

Material va metodlar

Ushbu ilmiy maqolani tayyorlashda tarixiy, tizimli-tuzilmaviy, mantiqiy, induksiya, deduksiya, qiyosiy-huquqiy, ilmiy manbalarni

kompleks tadqiq etish va statistik ma'lumotlarni tahlil qilish kabi usullardan foydalanilgan.

Tadqiqot obyekti – O'zbekiston Respublikasi norma ijodkorligi jarayonini ilmiy axborot bilan ta'minlash borasida yuzaga kladigan huquqiy munosabatlar tizimi.

Tadqiqot predmetini O'zbekiston Respublikasida norma ijodkorligi jarayonini axborot bilan ta'minlashga oid normativ-huquqiy hujjatlar, huquqni qo'llash amaliyoti, ilg'or xorijiy mamlakatlar qonunchiligi hamda ilmiy-nazariy konseptual yondashuvlar va huquqiy kategoriyalar tashkil qiladi.

Mazkur tadqiqot ishi norma ijodkorligi jarayonini ilmiy axborot bilan ta'minlash mexanizmini takomillashtirish va samaradorligini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

Tadqiqot natijalari

Yuqorida keltirilgan ilmiy isbotlash metodlari asosida norma ijodkorligi jarayonida ilmiy axborotdan foydalanishning samaradorlik ko'rsatkichlari, norma ijodkorligi jarayonida olim va ekspertlar ishtirokini ta'minlash, ilmiy tadqiqot natijalaridan foydalanish mexanizmining samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi quyidagi takliflar ishlab chiqildi.

1. Norma ijodkorligi jarayonini ilmiy axborot bilan ta'minlash tushunchasi ishlab chiqiladi.

2. O'zbekiston Respublikasi 2021-yil 20-apreldagi "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonuni 22-moddasining to'rtinchi qismiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilishi asoslab berildi.

3. "Qonunlar loyihalarini tayyorlash va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi-ning Qonunchilik palatasiga kiritish tartibi to'g'risida"gi Qonunining 27-moddasiga o'zgartirish kiritish orqali qonun loyahasiga ilova qilinadigan hujjatlar ro'yxatiga mutaxassis yoki olimlarning ilmiy xulosasini kiritish taklifi asoslantiriladi.

4. Ilmiy darajalar olish uchun talabgorlar tomonidan ishlab chiqilgan takliflarni onlayn

axborot tizimida majburiy aks ettirish mexanizmini joriy etish asoslab beriladi.

5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ilmiy axborot" milliy ilmiy-texnik bazasini yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorini ishlab chiqish taklifi asoslantiriladi.

6. "Evidence-based lawmaking", "science-based lawmaking" konsepsiyalarini joriy etish dolzarbligi asoslab beriladi.

Tadqiqot natijalari tahlili

Norma ijodkorligini ilmiy axborot bilan ta'minlashda normativ-huquqiy hujjat loyihalarini ishlab chiqish vakolatli subyekt bilan zaruriy bilimga ega bo'lgan olim va mutaxassislarning hamkorlikdagi sa'y-harakatlarini taqozo etadi. Ayniqsa, sog'liqni saqlash muammolarini birgalikda hal qilish uchun olimlarga bo'lgan ehtiyoj bugun har doimgidan ham ahamiyatli bo'lib bormoqda. Jumladan, B. Choi, A. Gupta, B. Wardlarning fikricha [9. P. 179], tibbiyot olimlari va norma ijodkorlari o'rtasida bo'shliq mavjud bo'lib, uni bartaraf etish o'ta muhim.

So'nggi kunlarda mamlakatimizda "Dok-1 Maks" dori vositasi ortidan sodir bo'lgan mudhish voqealar [10] tibbiyot olimlari va norma ijodkorlarining o'zaro kelishgan holda, dori vositalari bilan bo'ladigan munosabatlarni qat'iy normativ tartibga solish ehtiyojini keltirib chiqargani bejiz emas.

Sog'liqni saqlash sohasiga oid norma ijodkorligi faoliyatiga mutaxassis va olimlarni jalb etish, ularning ishtirokini rag'batlantirish masalalarini imperativ normalar bilan qat'iy belgilash maqsadga muvofiq. Zero, bu masala normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari va qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarini tartibga solish ta'sirini baholash majburiy tarzda o'tkaziladigan holatlarda ham inobatga olinmagan. Bu masala COVID-19 pandemiyasi sharoitida aholi sog'lig'ini saqlash borasida qabul qilinayotgan normativ-huquqiy hujjatlarning ilmiy ta'minlanganlik darajasini ko'rib chiqishni kun tartibiga qo'yimoqda.

Misol tariqasida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 25-apreldagi "O'zbekiston Respublikasida koronavirus infeksiyasi tarqalishining oldini olishga doir qo'shimcha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi 254-son qaroriga ko'ra, deyarli har bir davlat va nodavlat tashkilotlarning kirish qismlariga "dezinfekcion tunnellar" o'rnatildi. Oradan besh oy o'tib, 2020-yil 16-sentabrda O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan dezinfeksiya tunnellaridan foydalanish "eng foydasiz chora" [11] deb topildi. Yana bir holat COVID-19 infeksiyasi bilan kasallangan bemorlarni davolashda qo'llanadigan dori vositalari va biologik faol moddalar ro'yxatini [12] shakllantirishda ham ko'zga tashlandi.

Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 22-iyul-dagi 449-son qarori bilan tasdiqlangan ro'yxatga ko'ra, gidroksixloroxin dori vositasi COVID-19 infeksiyasi bilan kasallangan bemorlarni davolashda qo'llaniladigan dori vositalari jadvalining birinchi o'rnidan joy olgan. Mazkur qaror ijrosini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi 7,3 mlrd so'm sarflagan. Ammo Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti tomonidan mazkur dori vositasining qo'llanishi taqiqlangan.

Shuningdek, doktorlik dissertatsiyalari natijalarining norma ijodkorligida aks etishi masalasi ham katta ahamiyatga ega bo'lib, bu borada M. Mamasiddiqov fan doktori darajasiga erishgan fuqaro davlat va jamiyat rivojiga munosib hissa qo'sha olishi mumkinligini qayd etib o'tadi [13, 15-b.]. Biroq amalda fan doktori yoki falsafa doktorlik darajasini qo'lga kiritib, norma ijodkorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatayotgan olimlarni uchratish mushkul.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi tomonidan 2018-yilning 1-choragida 67 nafar talabgorga fan doktori, 190 nafar talabgorga falsafa doktori ilmiy darajasi

berilgan [14]. Ammo ularning jamiyat hayoti, ayniqsa, norma ijodkorligiga hissa qo'shishi masalasi ochiq qolgan.

Fikrimizcha, ilmiy izlanuvchilarning ilmiy ishlari natijalari norma ijodkorligi uchun muhim axborot-tahliliy imkoniyatga ega bo'lib, ilmiy ta'minlanganlik darajasini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

Xorijiy olimlar, xususan, F. Ferraro va A. Zambonlar norma ijodkorligi asoslantirilgan, ratsional, axloqiy va kognitiv yondashuvni taqozo etishi [15, 28-b.], B. Smit o'z tadqiqotlarida qaror qabul qilishda ishtirok etuvchi olimlarni rag'batlantirilmalik asosiy muammolardan biri ekanligini ta'kidlab o'tadi [16, 4-b.].

Y. Kammerxofer norma ijodkorligi jarayonida olimlarning ishtirokiga to'xtalib o'tib, bu bo'yicha ikki yondashuvni qayd etadi: birinchidan, olimlarning xalqaro normalarni ishlab chiqishdagi ta'siri faktik yoki empirik bo'lsa; ikkinchi tomondan, ularning milliy norma ijodkorligida vakolatga ega emasligini ta'kidlaydi [17].

Yuqorida nomlari qayd etilgan huquqshunos olimlarning fikrlari o'rinli ekanligini qayd etish mumkin. Biroq o'z o'rnida ilm-fan bir necha soha va tarmoqlar, xususan, tabiiy, ijtimoiy-gumanitar, texnikaviy va boshqa shu kabilarga tasniflanishini inobatga olib, o'z navbatida, norma ijodkorligi jarayonini ilmiy axborot bilan ta'minlashda tegishligicha ilmiy-tabiiy, ilmiy-huquqiy, ilmiy-iqtisodiy, ilmiy-texnik va boshqa yo'nalishlarga tasniflashni ilgari surish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Shuningdek, B. Smitning fikriga to'laqonli qo'shilgan holda, mamlakatimizda norma ijodkorligiga hissa qo'shgan olim va mutaxassislarni rag'batlantirish mexanizmi ishlab chiqilmaganligiga guvoh bo'lish mumkin. Bu masala amalda olim yoki mutaxassis faoliyat olib borayotgan korxona, muassasa, tashkilotning rahbariy irodasiga bog'lab qo'yilganligini afsus bilan qayd etish lozim.

Darhaqiqat, turli ilmiy va yuridik fanlar o'rtasidagi hamkorlik aloqalarida katta ta-

fovut mavjudligini kuzatish mumkin, ammo uning kelib chiqishidagi asosiy sabablardan biri norma ijodkorligi jarayonini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlariga jalb etiladigan ekspert, mutaxassis va olimlarni yetarli darajada rag'batlantirmaslik, olimlarning ishtirokini ta'minlashga oid huquqiy normalarning dispozitiv ekanligidir (O'zbekiston Respublikasi "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonunining 22-moddasi, "Qonunlar loyihalarini tayyorlash va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qonunchilik palatasiga kiritish tartibi to'g'risida"gi Qonunining 11-moddasi).

2020-yil 27-sentabrdagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'z ahamiyatini yo'qotgan qonunchilik hujjatlarini qayta ko'rib chiqish tizimini joriy etish orqali mamlakatda ishbilarmonlik muhitini yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6075-sonli Farmonining 10-bandiga muvofiq, Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi Fanlar akademiyasi hamda Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi bilan hamkorlikda 2021-yil 1-fevralga qadar ekspert va mutaxassislar, ilmiy darajalar olish uchun talabgorlar tomonidan ishlab chiqilgan takliflarni ommaviy onlayn axborot tizimida majburiy aks ettirish mexanizmini joriy etish belgilandi.

Ammo mazkur norma amalda ijro etilmayotganligini kuzatish mumkin. Bunday onlayn axborot tizimi hanuzgacha ishga tushirilmagan yoki keng jamoatchilikka oshkor etilmagan.

Shuningdek, norma ijodkorligi subyektlari tomonidan ilmiy tadqiqot bazalariga erkin kirish imkoniyatini taqdim etadigan elektron ilmiy fondlar yaratish zarur. Bu masalaga ilmiy jamoatchilikni jalb qilish maqsadida xalqaro texnik bazalar (Science direct [18], Scopus [19]) yoki aksariyat mamlakatlar tajribasidan kelib chiqib (Turkiya – TÜBİTAK [20], Scimago Ranking [21]; Rossiya Federatsiyasi – РИНЦ (Российский индекс научного

цитирования [22]), mamlakatimizda ilmiy tadqiqot ishlari, ilmiy maqola va nashrlarning milliy ilmiy-texnik bazasini yaratish taklifi ilgari suriladi.

Jamiyatning intellektual salohiyatini oshirish, ilm-fan yutuqlari, ilmiy tadqiqot natijalarini amaliyotga joriy etish, jismoniy va yuridik shaxslarning ilmiy-tahliliy axborotga bo'lgan zaruriy ehtiyojini qondirish, norma ijodkorligi jarayonini ilmiy jihatdan ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ilmiy axborot" milliy ilmiy-texnik bazasini yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorini ishlab chiqish lozim.

Bunda intellektual mulk qonunchiligi talablariga amal qilgan holda, O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining (mualliflik huquqi subyektlari) xorijiy yoki respublika ilmiy jurnallarida chop etilgan maqolalari, ilmiy darajalar olish uchun talabgorlarning dissertatsiyalari, ilmiy tadqiqot institutlari faoliyat natijalari e'lon qilingan tahliliy materiallar va boshqa chop etilgan ilmiy ishlarini Milliy ilmiy-texnik bazada integratsiyalashtirish zarur.

Bu, o'z navbatida, mamlakatimizda norma ijodkorligi jarayonini ilmiy axborot bilan ta'minlash darajasini ko'tarishga xizmat qilib, ilmiy axborot bilan ta'minlash mexanizmi takomillashishiga zamin yaratadi.

Olib borilgan tahlillardan ko'rinib turibdiki, norma ijodkorligi jarayonining xolis va asoslantirilgan ilmiy axborot bilan ta'minlanmaganligi nafaqat davlat budjeti mablag'lari, balki aholi sog'lig'iga ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli norma ijodkorligini ilmiy axborot bilan ta'minlash konsepsiyasini ishlab chiqish lozim bo'lib, unda xolislik, betaraflik, ilmiy asoslantirilganlik, jamiyatning barcha a'zolari manfaatlarini muvozanatini saqlashga qaratilgan prinsiplarga alohida e'tibor qaratish talab etiladi.

Shuningdek, mazkur konsepsiyaga "evidence-based lawmaking", "science-based

lawmaking" tushunchalarini kiritish hamda amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiq. G'arb mamlakatlarida ushbu tushunchalar allaqachon keng rivojlanib, ularni amalga oshirish mexanizmlari ishlab chiqilgan. Uning o'zbek tilidagi tarjimasi "dalillarga asoslangan qonun ijodkorligi" bo'lib, "evidence-based medicine" (dalillarga asoslangan tibbiyot), "evidence-based policy" (dalillarga asoslangan siyosat) va "evidence-based management" (dalillarga asoslangan boshqaruv) tushunchalarining rivojlanishi natijasida kelib chiqadi [23].

P.A. Rustamov va X.S. Hayitov bu masala normativ-huquqiy hujjatlarning ilmiy ekspertizasi bilan hal etilishi mumkinligi A.A. Xo'janazarov esa normativ-huquqiy hujjat loyihasini tayyorlashda ilmiy asoslantirilganlik masalasini tamoyil sifatida qayd etib, ikki jihat (ilmiy strategiyaga tayanish, ilmiy tavsiyalarni inobatga olish) nuqtayi nazardan yondashadi [24, 21-b.].

M. Antokolskaia dalillarga asoslangan norma ijodkorligi qarorlar qabul qilishda oqilona va yo'naltirilgan yondashuvni taqozo etib, ilmiy tadqiqot natijalariga tayanish zarurligi [25, 174-b.], D. Byrne bunday axborotdan foydalanish norma ijodkorligida manfaatlar to'qnashuvidan xoli bo'lishiga xizmat qilishi [26], M. Beriman ilmiy tadqiqot natijalari "chalg'ituvchi axborot" (misleading information) [27, 396-b.]dan xalos bo'lishga yordam berishini ta'kidlaydi.

L. Tomsonning fikricha, dastlab Buyuk Britaniya Parlamenti ilmiy dalillarga asoslangan axborot bo'yicha qonun hujjatlari ishlab chiqishda boshqa norma ijodkorligi subyektlaridan sezilarli darajada orqada bo'lgan, biroq "evidence-based lawmaking" mexanizmi, qonunchilik asoslari, maxsus parlament axborot markazi va qo'mitalari (Buyuk Britaniya Parlamentiga kiritilgan qonun loyihasida ilmiy axborot va tadqiqotlardan foydalanganlik darajasini tekshiruvchi "vaqtinchalik qo'shma qo'mita" – ad hoc joint

committees) [28, 100-b.] tashkil etilishi bilan bu kamchilik bartaraf etilgan. Buyuk Britaniyaning "Institute for Government" nodavlat notijorat tashkiloti tomonidan "Siyosatchilar bilan qanday bog'lanish kerak?" (How to engage with policymakers?) nomli o'quv qo'llanma ishlab chiqilgan bo'lib [29], unda bir nechta holatlar yordamida norma ijodkorligi jarayoniga ta'sir etish imkoniyati tushuntirib beriladi.

P. Delvenne, S. Fallon va S. Brunetlar norma ijodkorligi jarayonini ilmiy axborot bilan ta'minlash masalasi muayyan mexanizm va modellarga asoslanishi lozimligi [30], bunday modellar jamiyatda mavjud tuzilmalarini o'zgartirib yubormasdan noaniqliklarni bartaraf etishini bildirib o'tishadi. S.A. Shapironing fikricha [31, 679-b.], zaruriy bilimga ega bo'lgan mutaxassislar norma ijodkorligi jarayonida foydalaniladigan axborot ishonchli va foydali ekanligini tekshirishda ishtirok etishlari zarur.

Bu borada xorijiy mamlakatlar tajribasiga e'tibor beradigan bo'lsak, bunday munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar ishlab chiqilib, norma ijodkorligi jarayoniga ilmiy xulosalarni majburiy tatbiq etish mexanizmi joriy etilgan. Misol tariqasida AQShda "Dalillarga asoslangan siyosatni ishlab chiqish to'g'risida"gi (Evidence-based Policymaking Act) qonunga binoan, federal darajadagi (Kongress va Prezident Administratsiyasi va boshqalar) normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilishda ilmiy axborotdan foydalanish majburiyligi belgilangan.

Mazkur qonunning 101-bandiga muvofiq, qonun loyihasiga ilova qilinadigan ilmiy xulosa tegishli talablarga javob berishi hamda yetarlicha asoslantirilganligi Boshqaruv va byudjet idorasi (Office of Management and Budget) tomonidan nazorat qilinadi.

Shuningdek, ilmiy xulosaning quyidagi jihatlari Boshqaruv va byudjet idorasi tomonidan tekshiriladi:

axborotning yetarliligi;

axborotni tayyorlashda norma ijodkorligida foydalanish mumkin bo'lgan usullar va tahliliy yondashuvlarning qo'llanganligi;

axborot to'plashda qiyinchiliklar, jumladan, tegishli ma'lumotlarga kirish uchun har qanday qonuniy yoki boshqa cheklovlar mavjud yoki mavjud emasligi.

Hukumat tomonidan ishlab chiqilgan qonun loyihasining parlament tomonidan ko'rib chiqilishidan oldin keltirilgan axborot va ma'lumotlarni tekshirish qonun ijodkorligining eng dastlabki bosqichi sifatida baholandi.

Shuningdek, boshqa norma ijodkorligi subyektlari tomonidan qabul qilinadigan normativ-huquqiy hujjatlarni yaratishda ilmiy ta'minlanganlik darajasini oshirish masalasi Boshqaruv va byudjet idorasi tomonidan rag'batlantiriladi [32, 2-b.].

Shu o'rinda norma ijodkorligi jarayonini ilmiy axborot bilan ta'minlash mexanizmiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, mamlakatimizda qonun ijodkorligini ilmiy jihatdan ta'minlash, avvalo, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi huzuridagi Qonunchilik muammolari va parlament tadqiqotlari instituti tomonidan olib borilishi belgilab berilgan bo'lsa-da, norma ijodkorligi jarayonining ilmiy asoslantirilganlik darajasini oshirish, normativ-huquqiy hujjat loyihalarining ilmiy apparatini kuchaytirish bo'yicha tadqiq etish lozim bo'lgan masalalar mavjud.

2021-yil 25-yanvarda "Oliy Majlis palatalari faoliyatini ilmiy va axborot-tahliliy jihatdan ta'minlashning dolzarb masalalari" mavzusida bo'lib o'tgan xalqaro konferensiyada O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi huzuridagi Qonunchilik muammolari va parlament tadqiqotlari instituti direktori F.X. O'toxonovning qayd etishicha, institut tomonidan 2018–2020-yillar davomida amaldagi qonunlar va qonun loyiholari yuzasidan 138 ta ilmiy xulosa, Oliy Majlis palatalarining 21 ta qaror loyihasi, 380 ga yaqin axborot-tahliliy ma'lumotlar, 20 ga yaqin chora-tadbirlar rejasi tayyorlangan.

Bu holat mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi huzuridagi Qonunchilik muammolari va parlament tadqiqotlari instituti faqat qonun loyihalarini ilmiy asoslantirilganlik holatini ko'zdan kechirishidan dalolat beradi. Ammo bu borada amalga oshirilishi lozim bo'lgan ilmiy ekspertiza ham faqat Qonunchilik palatasining tegishli topshirig'i asosida o'tkaziladi. Shuningdek, qonun loyihasi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga kiritilgandan so'ng amalga oshiriladi. Ya'ni qonunchilik tashabbusi subyekti hamda mazkur institutning amaliy hamkorligi amalda kuzatilmaydi. Qonun loyihalarini ilmiy asoslantirilganlik holatini tekshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritilayotgan qonun loyihasiga ilova qilinadigan hujjatlar qatoriga tegishli mutaxassis yoki olimlarning xulosalari kiritilmaydi. Aksincha, qonun loyihasining ilmiy ekspertizasi Qonunchilik palatasidagi muhokamalar bilan bir vaqtda olib boriladi.

Shuningdek, norma ijodkorligi jarayonini tashkiliy jihatdan ilmiy axborot bilan ta'minlaydigan yana bir institutga to'xtalib o'tamiz. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 29-dekabrda PQ-462-son qarori bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Qonunchilik va huquqiy siyosat instituti o'z faoliyatini tom ma'noda qayta boshladi. Avvalo, mazkur institutning shakllanishi Toshkent davlat yuridik universitetining tadqiqot markazidan "ildiz oladi". Zero, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 11-iyundagi 442-son qarori bilan Toshkent davlat yuridik universitetining Huquqiy tadqiqotlar markazi negizida O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzurida Huquqiy siyosat tadqiqot instituti norma ijodkorligi faoliyatini ilmiy-uslubiy ta'minlashning sifati va samaradorligini oshirish maqsadida tuzilgan edi. Bugungi kunga kelib, u O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Qonunchilik va

huquqiy siyosat instituti sifatida qayta shakllantirildi.

Mazkur institutning asosiy vazifalari va faoliyat yo'nalishlaridan biri sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining huquqiy siyosatini shakllantirish va amalga oshirish borasidagi faoliyatini ilmiy, axborot-tahliliy jihatdan ta'minlash belgilandi. Bu ham O'zbekiston Respublikasi Prezidentining normativ-huquqiy hujjatlarining ilmiy ta'minlanganligiga xizmat qilib, boshqa turdagi normativ-huquqiy hujjatlarda ilmiy asoslantirilganlik holatining sifatini shubha ostiga qo'yadi. Shuningdek, mazkur institutning shakllanishiga ko'p vaqt bo'lmaganligi tufayli uning amaliy faoliyati natijalari bo'yicha xolis baho berish imkoniyatini taqdim eta olmaydi.

Mamlakatimizda normativ-huquqiy hujjat qabul qilish huquqiga ega bo'lgan organ, zarur bo'lganda, normativ-huquqiy hujjat loyihasini tayyorlashni davlat organlari, ilmiy va boshqa tashkilotlarga shartnoma asosida buyurtma berishi masalasiga oid norma dispozitiv xarakterga ega bo'lib, normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilish huquqiga ega bo'lgan organlarning irodasini taqozo etadi. Shu sababli normativ-huquqiy hujjat loyihasini ishlab chiqish uchun axborot to'plash, qayta ishlash va taqdim etish bo'yicha ishchi guruh tarkibiga ilmiy va boshqa fuqarolik jamiyati institutlarining vakillari hamda fuqarolar kiritilishi, normativ-huquqiy hujjat loyihasini nodavlat tashkilotlar, ilmiy tadqiqot institutlari va oliy ta'lim muassasalariga taqriz ("Qonunlar loyihalarini tayyorlash va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish tartibi to'g'risida"gi Qonunning 17-moddasi) uchun yuborilishini qat'iy belgilash maqsadga muvofiq.

Mazkur mexanizmning joriy etilishi natijasida qonun loyihasini O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritishdan oldin ilmiy ekspertizadan o'tkazish zaruriyatini tug'diradi. Bu, o'z navbatida,

loyihaning ilmiy apparatini kuchaytirish, puxta ishlab chiqish va kelajakda o'z samarasini berishga xizmat qiladi.

Nazarimizda, mazkur normani joriy etish norma ijodkorligini ilmiy axborot bilan boyitish, normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari-ning amalga kiritilishi bilan o'z samaradorligini ko'rsatish, norma ijodkorlari hamda ilmiy faoliyat vakillari o'rtasidagi samarali hamkorlikka zamin yaratadi. Shuningdek, norma ijodkorligi faoliyatida ilmiylik prinsipi-ning amalga qo'llashga doir mexanizmini ishlab chiqishga xizmat qiladi. Ishlab chiqilgan takliflarni yanada ilmiy-nazariy asoslantirish maqsadida quyida huquqshunos olimlar hamda ilg'or xorijiy tajribani ko'rib chiqishimiz mumkin.

Norma ijodkorligi jarayoniga zaruriy bilimga ega bo'lgan olimlarni jalb etish va ularni rag'batlantirish masalasiga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, T.Y. Xabriyevaning fikricha, universitet professor-o'qituvchilari va ilmiy markazlarning mutaxassislarini norma ijodkorligi faoliyatiga jalb etish norma ijodkorligining ilmiy-professional muhit bilan uyg'unlashishiga xizmat qiladi [33, 97-b.].

Shveysariyada hukumat va davlat idoralarida faoliyat yuritmaydigan mustaqil mutaxassis va olimlarni norma ijodkorligiga jalb qilish keng tarqalgan. Oliy o'quv yurtlari, ta'lim muassasasi vakillari, mutaxassislar va ekspertlarning normativ-huquqiy hujjatlarni tayyorlashda ishtirok etishi normativ-huquqiy hujjat loyihasining ilmiylik darajasini oshirishga imkon beradi.

Shuningdek, ayrim mamlakatlarda olimlarning norma ijodkorligi jarayoniga ilmiy asoslantirilgan taklif va ishlanmalari bilan qatnashishi moddiy jihatdan rag'batlantiriladi yoki mansabdor shaxs sifatida maxsus shtat birligi yaratilgan. Jumladan, Avstraliyada "Yil olimi mukofoti" (Scientist of the year award – mukofot miqdori 30 ming Avstraliya dollari) [34], Buyuk Britaniyada esa "Bosh vazirning ilmiy maslahatchisi" (Government Chief Scientific Adviser) [35]

shtat birligi joriy etilgan. Yevropa Ittifoqi ma'muriyati norma ijodkorligi jarayonini ilmiy tadqiqotlar bilan qo'llab-quvvatlash maqsadida 2030-yilgacha issiqxona gazlari miqdorini kamida 40 foizga qisqartirish uchun ilmiy tadqiqotlarga 320 milliard yevro ajratgan [36].

Norma ijodkorligi uchun maxsus ilmiy tadqiqotlarni rag'batlantirish bo'yicha AQSh tajribasiga murojaat qiladigan bo'lsak, Kongress "Oilaviy chekishning oldini olish va tamaki nazorati to'g'risida"gi (Family Smoking Prevention and Tobacco Control Act [37]) qonun doirasida Oziq-ovqat va giyohvand moddalar ma'muriyati (Food and Drug Administration) [38] qoshidagi markazga jamiyatdagi kashandalikning oldini olish uchun ilmiy tadqiqotlar olib borish majburiyati yuklanadi.

Ushbu markaz Milliy sog'liqni saqlash institutlari (National Institute of Health) bilan hamkorlikda Tamaki mahsulotlarini tartibga solish ilmiy markazi (Tobacco Centers of Regulatory Science) tarkibidagi 14 ta ilmiy-tadqiqot markazlariga ilmiy tadqiqotlar olib borish uchun 273 million dollar mablag' ajratadi [39].

Shunday ilmiy tadqiqotlar natijasida tamaki mahsulotining tashqi o'ramiga yoziladigan "chekish xavfli" va shunga o'xshash ogohlantiruvchi so'z birikmalarining samarasiz ekanligi aniqlandi [40]. Chakana savdo nuqtalaridagi tamaki mahsulotlarining ijtimoiy tasviri va reklamalar undan ko'ra ta'sirli va samaraliroq ekanligi aniqlanadi.

Markaz tomonidan tegishli qonunchilikka reklamalarga cheklov qo'yish bo'yicha o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish taklifi kiritiladi. Qonun amalga kiritilgach, u o'z ta'sirini ko'rsatib, chekuvchilarning soni kamaya boshlaydi.

Xulosalar

Yuqorida keltirib o'tilgan olimlarning fikr-mulohazalari, tadqiqot natijalari va xorijiy tajribani tahlil etish orqali "norma ijodkorligi jarayonini ilmiy axborot bilan

ta'minlash" tushunchasiga quyidagicha ta'rif berish mumkin: "norma ijodkorligi jarayoni-ni ilmiy axborot bilan ta'minlash – bu normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilish huquqiga ega bo'lgan organlar yoki mansabdor shaxslar tomonidan normativ-huquqiy hujjat loyihalarini ishlab chiqishda ilmiy tadqiqotlar, ilm-fan yutuqlari, ilmiy tahlillar natijalaridan foydalanish jarayonidir".

Albatta, bu tushuncha umumnazariy ahamiyatga ega bo'lib, uning o'ziga xos jihatlari talqin etishda ilmiy axborot bilan ta'minlash konsepsiyasini ishlab chiqish, unda ilmiy axborot hamda ilmiy axborot bilan ta'minlovchi subyektlarga qo'yilgan talablar, ilmiy axborotning o'ziga xos xususiyatlari, ilmiy axborot bilan ta'minlash prinsiplari hamda boshqa masalalar inobatga olinishi zarur, deb hisoblaymiz.

Fikrimizcha, normativ-huquqiy hujjat loyihalarini ishlab chiqishda ilmiy axborotdan foydalanish zarurligini belgilash maqsadida O'zbekiston Respublikasi "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonunning 22-moddasi, "Qonunlar loyihalarini tayyorlash va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish tartibi to'g'risida"gi Qonunning 27-moddasiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish zarur.

Shu nuqtayi nazardan, "Qonunlar loyihalarini tayyorlash va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish tartibi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 27-moddasi quyidagi 5¹-bandi bilan to'ldirilishi lozim:

"5¹) qonun loyihasi yuzasidan zaruriy bilim va malakaga ega bo'lgan mutaxassis yoki olimlarning ilmiy xulosasi".

Shu bilan birga, yuqorida qayd etilgan olimlarning fikrlari hamda ilg'or xorij tajribasini inobatga olgan holda, O'zbekiston Respublikasi 2021-yil 20-apreldagi "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonuni-

ning 22-moddasi to'rtinchi qismiga quyidagi o'zgartirish kiritilishi zarur:

"Ishlab chiquvchi ishchi guruh (komissiya)ning faoliyatini axborot bilan ta'minlashda davlat organlari hamda boshqa tashkilotlardan normativ-huquqiy hujjat loyihasini tayyorlash uchun zarur bo'lgan material va ma'lumotlar, normativ-huquqiy hujjat loyihasi yuzasidan olimlar, ekspert va mutaxassislarning maslahat, taklif hamda tavsiyalarini olishi majburiydir".

Shu bilan birgalikda, intellektual mulk qonunchiligi talablariga amal qilgan holda, O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining xorijiy yoki respublika ilmiy jurnallarida chop etilgan maqolalari, ilmiy tadqiqot institutlari faoliyati natijalari e'lon qilingan tahliliy materiallar, ilmiy konferensiya materiallarida chop etilgan ishlarini "Ilmiy axborot" milliy ilmiy-texnik bazasida integratsiyalashtirish, ilmiy darajalar olish uchun talabgorlarning ilmiy-tahliliy faoliyati ishlari, dissertatsiya va avtoreferatlarini aks ettirish, O'zbekiston Respublikasining Milliy ilmiy-texnik bazasini rivojlantirish bo'yicha 2030-yilgacha bo'lgan chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, norma ijodkorligi jarayonida ilmiy axborot, ilmiy tadqiqotlar natijalari, olim va mutaxassislarning fikr-mulohazalaridan foydalanish normativ-huquqiy hujjatlarning amaliyotda to'laqonli ishlab ketishi, ilmiy faoliyatning amaliy ta'siri, olimlarning norma ijodkorligi subyektlari bilan rag'batli, uzviy va samarali hamkorligi, ilmiy jamoatchilikning sharaf va hurmati oshishiga zamin yaratishi mumkin. Shu sababli ilmiy tadqiqotlar natijalaridan norma ijodkorligi jarayonida foydalanish normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarining har tomonlama ilmiy tahlilini olib borish, ularni ishlab chiqishda olimlarni jalb qilish, ularni rag'batlantirish, ilmiy asoslantirish kabilarni qamrab olishi lozim deb hisoblaymiz.

REFERENCES

1. Axmedshayeva M.A. Davlat hokimiyati tizimida ijro hokimiyati [Executive power in the system of state power]. Doctor's degree dissertation. 12.00.01. Tashkent, TSUL, 2010, 273 p.
2. Abdullayev Q.Q. O'zbekistonda qonun ijodkorligini takomillashtirish muammolari [Problems of improving law-making in Uzbekistan]. Tashkent, TSUL, 2013, 55 p.
3. Berdiyarov Sh.N. Ikki palatali parlament sharoitida qonunchilik texnikasi [Legislative technique in the bicameral parliament]. Abstract of PhD thesis. 12.00.01. Tashkent, TSUL, 2009, 24 p.
4. Rustamov P.A. Nauchno-informatsionnoye obespecheniye zakonotvorcheskoy deyatel'nosti v Respublike Uzbekistan [Scientific and information support of legislative activity in the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, 2001, 149 p.
5. Tulteyev I.T. Pravotvorcheskaya deyatel'nost' i prognozirovaniye [Lawmaking and Forecasting]. Tashkent, Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, 2008, 178 p.
6. Shodiqulov O.Z. Yuridik texnika va qonunlar sifatini oshirish muammolari [Problems of improving the quality of legal techniques and laws]. Abstract of PhD thesis. 12.00.01. Tashkent, TSUL, 2011, 24 p.
7. Hayitov X.S. Qonun ijodkorligida ekspertiza o'tkazishning tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirish [Improving the organizational and legal basis of expertise in law-making]. Tashkent, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Uzbekistan, 2018, 298 p.
8. Saydullayev Sh.A. Voprosy sovershenstvovaniya nauchno-teoreticheskikh i metodologicheskikh osnov normotvorcheskoy deyatel'nosti v Respublike Uzbekistan na fone zarubezhnogo opyta [Issues of improving the scientific, theoretical and methodological foundations of rule-making activities in the Republic of Uzbekistan and the background of foreign experience]. Tashkent, Studia Politologizm, 2019, no. 52, pp. 132–148.
9. Choi B., Gupta A., Ward B. Good thinking: six ways to bridge the gap between scientists and policy makers. *Journal of epidemiology and community health*, 2009, no. 63 (3). pp. 179–180.
10. The official telegram channel of the Ministry of Healthcare of the Republic of Uzbekistan. Available at: <https://t.me/ssvuz/11743/>.
11. The official web page of the Ministry of Healthcare of the Republic of Uzbekistan. Available at: <https://www.minzdrav.uz/uz/about/detail.php?ID=62457/>.
12. Official webpage of the World Health Organization. Available at: <https://www.who.int/news/item/15-10-2020-solidarity-therapeutics-trial-produces-conclusive-evidence-on-the-effectiveness-of-repurposed-drugs-for-covid-19-in-record-time/>.
13. Mamasiddiqov M. Yuridik sohada ilmiy kadrlarni tayyorlash holati va tahlili [Status and analysis of the training of scientific personnel in the legal sphere]. *Huquq va burch – Right and Duty*, 2020, no. 8, pp. 8–18.
14. The official website of the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan. Available at: <http://oak.uz/pages/69/>.
15. Ferraro F., Zambon A. Ekins's moral assumptions and their impact on the analysis of legislation. *American Journal of Jurisprudence*, 2019, vol. 64, no. 1, pp. 19–40.
16. Smith K. Beyond Evidence-based policy in public health: the interplay of ideas. Hampshire, UK, Palgrave Macmillan, 2013, 251 p.
17. Kammerhofer J. Law-making by scholarship? The dark side of 21st century international legal 'methodology'. *The European Society of International Law*, 2012, vol. 3, pp. 115–126.
18. The official webpage of Sciencedirect project. Available at: <https://www.sciencedirect.com/>.
19. The official webpage of Scopus. Available at: <https://www.scopus.com/>.
20. The official webpage of Tubitak. Available at: <https://www.tubitak.gov.tr/>.
21. The official webpage of Scimago Ranking. Available at: <https://www.scimagojr.com/>.
22. The official webpage of Elibrary project. Available at: <https://www.elibrary.ru/>.

23. Hamann H. Methoden empirischer forschung und ihr erkenntniswert für das Recht am Beispiel des gesellschaftsrechts. *Evidenzbasierte Jurisprudenz – Evidence-based Jurisprudence*, 2014, no. 21, 393 p.
24. Xo'janazarov A.A. Adliya organlarining norma ijodkorligi faoliyatini takomillashtirish [Improvement of rule-making activities of justice bodies]. Tashkent, TSUL, 2021, 143 p.
25. Antokolskaia M. Van politiek gestuurde wetgeving naar evidence-based wetgeving. Den Haag, Boom Juridische uitgevers, 2013, no. 7, pp. 173–207.
26. Byrne D. Applying social science: The role of social research in politics, policy and practice. Bristol, Policy Press, 2011, pp. 99–119.
27. Berman M. Communicating tobacco product information to the public. *Food and Drug Law Journal*, 2017, vol. 72, no. 3, pp. 386–405.
28. Thompson L. Making British law. Committees in action. University of Surrey, UK, Palgrave Macmillan, 2015, 161 p.
29. Maddox B. How to engage with policy makers. A guide for academics in the arts and humanities. The Institute for Government (London), 2020, 26 p.
30. Delvenne P., Fallon C., Brunet S. Parliamentary technology assessment institutions as indications of reflexive modernization. *Technology in Society*, 2011, no. 33, 36 p.
31. Shapiro S.A. Law, expertise and rulemaking legitimacy: revisiting the reformation. *Environmental Law, Lewis & Clark Law School*, 2019, vol. 49, no. 3, pp. 661–682.
32. Summary of White House Office of Management Budget M-21-27: Evidence-Based Policymaking. Washington, 2021, 4 p.
33. Organizatsiya zakonoproektnoy raboty v sisteme federal'nykh organov ispolnitel'noy vlasti [Organization of legislative work in the system of federal executive bodies]. Ed. T.Ya. Khabriyeva. Moscow, Yurist Publ., 2006, p. 97.
34. Official webpage of the Australian Treasury and Economic Development Directorate. Available at: <https://www.cmtedd.act.gov.au/communication/scientistofyear/>.
35. Official webpage of the British Government. Available at: <https://www.gov.uk/government/people/patrick-vallance/>.
36. How European scientists will spend €100 billion. Available at: <https://www.nature.com/articles/d41586-019-01566-z/>.
37. Ashley D.L., Backinger C.L., Bemmell D.M., Neveleff D.J. Tobacco regulatory science: research to inform regulatory action at the Food and Drug Administration's Center for Tobacco Products. *Nicotine Tob Res.*, 2014, no. 16 (8), pp. 1045–1049.
38. Official web page of Food and Drug Administration. Available at: <https://www.usa.gov/federal-agencies/food-and-drug-administration/>.
39. Printz C. TCORS set to support the FDA's regulatory role: program designed to generate tobacco-related research to inform policy. *Cancer Scope*, 2014, pp. 771–772.
40. Kim A.E. Influence of point-of-sale tobacco displays and graphic health warning signs on adults: evidence from a virtual store experimental study. *American Journal of Public Health*, 2014, no. 104 (5), pp. 888–895.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.1./IYVE1775>
UDC: 347.191:061.2(045)(575.1)

IJTIMOYIY AHAMIYATGA MOLIK LOYIHALARNI AMALGA OSHIRISHDA JAMOAT FONDRLARI ISHTIROKINI KENGAYTIRISHNING AYRIM HUQUQIY JIHATLARI

Narimanov Bekzod Abduvaliyevich,

Toshkent davlat yuridik universiteti
mustaqil izlanuvchisi,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ORCID: 0000-0002-4703-3358
e-mail: tiu-bek@inbox.ru

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot ishida Endaument fondning (Endowment fund) hozirgi kundagi o'rni, ularning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq qilish orqali Endaument fondlar faoliyatining mazmun-mohiyati, maqsadlari hamda bu boradagi ilg'or xorijiy tajriba tahlil qilingan. Ushbu maqsadga erishish uchun turli ilmiy va publitsistik maqolalar, olimlar fikri hamda statistik ma'lumotlar o'rganildi. Tadqiqot natijasida mazkur fondlarning ta'lim sohasida tutgan o'rni, rivojlangan xorijiy davlatlar tomonidan joriy etilgan jamoat fondlarining jamiyat va davlat foydasiga qo'shayotgan hissasi aniq statistik ma'lumotlar asosida bayon qilingan. Shuningdek, Endaument fond tashkiliy-huquqiy mexanizmining ilmiy-nazariy jihatlarini, ushbu fondlarning turlari va ishlash mexanizmlari tadqiq etildi. Bundan tashqari, dunyoning ikkita yirik universitetlarining Endaument fondlari faoliyati, ularni moliyalashtirish va maqsadli sarflash tartiblari bayon qilingan. Maqoladan qonun hujjatlaridan jamoat fondini tashkil qilish, uning faoliyat ko'rsatishi, mol-mulki, rahbar organlari va tugatilishi bo'yicha alohida qoidalar ham o'rin olgan. Shu bilan birga, jamoat fondlari bilan bog'liq munosabatlar alohida "Jamoat fondlari to'g'risida"gi Qonun bilan tartibga solinishi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Endaument fond, vaqf tizimi, notijorat maqsadlar, investitsiya, donor (sarmoya kirituvchi), ixtiyoriy mulkiy badallar, o'quv va tadqiqot ishlari.

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ РАСШИРЕНИЯ УЧАСТИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ ФОНДОВ В РЕАЛИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНО ЗНАЧИМЫХ ПРОЕКТОВ

Нариманов Бекзод Абдувалиевич,

доктор философии по юридическим наукам (PhD),
самостоятельный соискатель
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной исследовательской работе анализируются роль в настоящее время эндаумент-фондов, их специфические характеристики, организационные формы эндаумент-фондов, цели и передовой зарубежный опыт в данном направлении. Для достижения этой цели были изучены различные научные и публицистические статьи, мнения ученых и статистические данные. В исследовании при помощи наглядных статистических данных описывается роль этих фондов в сфере образования, вклад государственных фондов развитых стран Запада, вносимый на благо общества и государства. Также были изучены научно-теоретические аспекты таких

фондов, виды этих фондов и механизмы работы. Кроме того, описывается деятельность эндаумент-фондов двух крупнейших университетов мира, порядок их финансирования и целевого расходования средств. Кроме того, в статье упоминаются специальные положения правовых документов о создании общественного фонда, его деятельности, имуществе, органах управления и ликвидации. При этом уточняется, что отношения с государственными средствами регулируются отдельным Законом «О государственных фондах».

Ключевые слова: фонд целевого капитала, система фондов, некоммерческие цели, инвестиции, донор (инвестор), добровольные имущественные взносы, образовательная и научно-исследовательская работа.

LEGAL ASPECTS OF EXPANDING THE PARTICIPATION OF PUBLIC FUNDS IN THE IMPLEMENTATION OF SOCIALLY SIGNIFICANT PROJECTS

Narimanov Bekzod Abduvalievich,
Independent researcher,
Tashkent State University of Law,
Doctor of Philosophy (PhD) in Law

Abstract. This article analyzes the issues of improving the mechanism of providing the rule-making process with scientific information. The purpose of the research is to develop relevant proposals, recommendations, and This research paper analyzes the role of endowment funds at present, their specific characteristics, organizational forms of endowment funds, goals and best foreign experience in this regard. To achieve this goal, various scientific and journalistic articles, opinions of scientists were studied in addition to statistical data. As a result of the study, with clear statistical data, the role of these funds in the field of education, and the contribution of state funds made by developed Western countries for the benefit of society and the state is described. The scientific and theoretical aspects of such funds, the types of these funds and the mechanisms of work were also studied. In addition, the activities of the endowment funds of the two largest universities in the world, the procedure for their financing and targeted spending are described. In addition, the article mentions special provisions on the establishment of a public fund, its operation, property, management bodies and liquidation from legal documents. At the same time, it is clarified that relations with public funds are regulated by a separate Law "On Public Funds".

Keywords: endowment fund, system of funds, non-commercial purposes, investments, donor (investor), voluntary property contributions, educational and research work.

Kirish

NNTning eng murakkab tashkiliy-huquqiy shakli hisoblangan jamoat fondlarining huquqiy holati O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, "Jamoat fondlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining normalari bilan belgilanadi. Homiylik fondlari faoliyati "Homiylik to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni bilan ham tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 74-moddasi, "Jamoat fondlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonu-

ni 3-moddasiga muvofiq, yuridik va (yoki) jismoniy shaxslar tomonidan ixtiyoriy mulkiy badallar qo'shish asosida tashkil etilgan, homiylik, ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy yoki boshqa ijtimoiy foydali maqsadlarni ko'zlaydigan, a'zolari bo'lmagan nodavlat notijorat tashkiloti jamoat fondi deb e'tirof etiladi.

Jamoat fondining ustavida "jamoat" so'zi bo'lgan nom ko'rsatilishi kerak. Bu o'rinda shuni ta'kidlash kerakki, nomida "fond" so'zi bo'lgan hamma tashkilotlar ham NNT hisoblanmaydi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Respub-

lika yo'l fondi kabi davlat muassasalari ham fondidir.

Jamoat fondi ta'rifidan kelib chiqqan holda, ularning quyidagi o'ziga xos xususiyatlarini ajratib ko'rsatish mumkin: birinchidan, ular notijorat tashkilotlariga mansub, ammo a'zolik tashkilotlari hisoblanmaydi; ikkinchidan, ham jismoniy va (yoki) ham yuridik shaxslar tomonidan ta'sis etilishi mumkin; uchinchidan, ustav maqsadlarini amalga oshirish uchun mol-mulklarini shakllantirishlari shart; to'rtinchidan, muassislar tomonidan jamoat fondiga berilgan mol-mulk fondning mol-mulki hisoblanadi va uning ustavida belgilangan maqsadlarni amalga oshirish uchun foydalaniladi; u ta'sischi o'rtasida taqsimlanishi mumkin emas va garov yoki majburiyatlar bajarilishini ta'minlashning boshqa usuli sifatida foydalanilishi, shuningdek, kreditlar berish uchun foydalanilishi mumkin emas; beshinchidan, jamoat fondi pul mablag'lari va boshqa mol-mulklaridan foydalanilishi to'g'risida har yillik hisobotini e'lon qilishi shart va har yili o'z faoliyatini auditorlik tekshiruvidan o'tkazadi; oltinchidan, ta'sischi fondning majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi, fond esa ta'sischilarning majburiyatlari bo'yicha javobgar emas; yettinchidan, fondni ta'sischilarning qarori bo'yicha tugatib bo'lmaydi, bunday huquqqa manfaatdor shaxslarning arizasiga muvofiq faqat sud egadir; sakkizinchidan, qonunchilik fondga aloqador shaxslar bilan bitimlar fondga aloqador bo'lmagan shaxslar bilan bo'lganidagiga nisbatan birmuncha qulay shartlarda amalga oshirilayotgan bo'lsa, ularni tuzishni man qiladi.

Jamoat fondining mol-mulkidan fond ustavida belgilangan maqsad va vazifalarni amalga oshirish hamda ma'muriy xarajatlarni qoplash uchun foydalaniladi. Jamoat fondi har yili o'z faoliyati to'g'risida hisobot e'lon qilib borishi shart.

Bundan tashqari, qonun hujjatlarida jamoat fondini tashkil qilish, uning faoliyat

ko'rsatishi, mol-mulki, rahbar organlari va tugatilishi bo'yicha alohida qoidalar qayd qilingan. Shu bilan birga, jamoat fondlari bilan bog'liq munosabatlar alohida "Jamoat fondlari to'g'risida"gi Qonun bilan ham tartibga solinadi.

Buning sababi jamoat fondida nodavlat notijorat tashkilotining boshqa tashkiliy-huquqiy shakliga qaraganda, mol-mulklar fond ta'sischilari, ishtirokchilari va rahbar organlari manfaati bilan bog'liq bo'lmagan ko'proq ijtimoiy maqsadlarga qaratilgan bo'ladi. Shu jihatdan uning mol-mulkini ustav maqsad yo'nalishida ishlatish bo'yicha alohida qoidalar mavjud.

Biroq, bizningcha, bugungi kundagi murakkab geosiyosiy vaziyat, xususan, pandemiya sharoitida aholining ijtimoiy yordamga ehtiyoji yanada ortganligi tizimga yangi ma'muriy tartib-taomillar bilan bog'liq o'zgartirishlar kiritish lozimligini ko'rsatmoqda.

Xorijiy tajribada mol-mulk egaligini biror ijtimoiy muassasaga o'tkazish hamda undan keluvchi foydani doimiy ravishda ma'lum ijtimoiy maqsadlarga qaratish orqali ijtimoiy masalalarni hal qilish samarali yo'lga qo'yilgan. Masalan, biror ko'chmas mulk yoki aksiyalar sotish va boshqacha tartibda begonalashtirmaslik sharti bilan ijtimoiy maqsadlarda tashkil qilingan jamoat fondlariga o'tkazib beriladi. Bu mol-mulk ijtimoiy yo'naltirilgan mol-mulk tushunchasi bilan ifodalanadi.

O'z mol-mulkini jamoat fondiga topshirgan shaxs mazkur mulkka nisbatan egalik huquqini yo'qotadi, lekin mazkur mol-mulk boshqa biror shaxsning mulkiga aylanmaydi. Mazkur jamoat fondlari mol-mulkni tasarruf etmagan holda, undan keluvchi foydani ijtimoiy maqsadlarga doimiy ravishda yo'naltiradi.

Material va metodlar

Maqolada tarixiylik, analiz va sintez, qiyoсий tahlil metodlari hamda tizimli, funksional yondashuvlardan foydalanilgan.

Tadqiqot natijalari

Yevropa davlatlarida bu tushuncha ko'proq trast mol-mulkleri hamda trast fondlari tushunchasi bilan bog'liq. Ushbu institutni NNTlar faoliyatiga samarali tatbiq qilish va ular faoliyatini moliyaviy ta'minlash bo'yicha bir qator tadqiqotlar (P. Awasthy [1], N. Suresh [2], V.C. Keating, E. Thrandardottir [3]) o'tkazilganligini ham qayd etish zarur.

Aholisining aksariyati musulmonlar bo'lgan mamlakatlarda bu tushuncha vaqf mol-mulki hamda vaqf muassasalari bilan bog'liq. Xususan, bu sohada Turkiya Respublikasida ijtimoiy munosabatlar qonun hujjatlariga muvofiq samarali yo'lga qo'yilgan [4].

Tasarruf etilishini to'xtatgan holda, ijtimoiy maqsadlarda foydalanishi va egalik qilishini muddatsiz doimiy (davomiy) ravishda boshqa shu maqsadlarda tashkil qilingan tashkilotlarga o'tkazilgan mulklar ijtimoiy yo'naltirilgan mol-mulk deyiladi [5].

Milliy qonunchiligimizda bunday mol-mulklarning huquqiy maqomlari bo'yicha normalar mavjud emas. Shuningdek, ijtimoiy yo'naltirilgan mol-mulkning aniq ijtimoiy maqsadlarda sarflanishi hamda boshqa maqsadlarda tasarruf qilinmasligi milliy qonun hujjatlarimiz bilan qat'iy himoya qilinmagan hamda mazkur sohada ma'muriy tartib-taomillar doirasida nazorat qilish mexanizmlari to'liq takomillashmagan.

Rivojlangan xorijiy davlatlar tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, ijtimoiy ahamiyatga molik loyihalarni amalga oshirishda endowment fondlarning ahamiyati nihoyatda yuqori.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmonida oliy ta'lim muassasalarida homiylik va ilmiy-tadqiqot natijalarini tijoratlashtirishdan tushgan, maqsadli kapital hamda boshqa mablag'lar hisobiga moliyalashtiriladigan endowment jamg'armalarini (endowment fund) tashkil etish belgilangan.

Endowment fund – jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan ixtiyoriy mulkiy badallar qo'shish asosida tashkil etilgan, xayriya, ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy yoki boshqa ijtimoiy foydali maqsadlarni ko'zlaydigan, a'zoli bo'lmagan hamda tashkiliy-huquqiy shakli jamoat fondi bo'lgan nodavlat notijorat tashkilotdir.

Bunday jamoat fondlari o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasi "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi, "Jamoat fondlari to'g'risida"gi qonunlari, shuningdek, boshqa normativ-huquqiy hujjatlar hamda fondlarning ta'sis hujjati bo'lgan ustavlari asosida amalga oshiradi hamda notijorat maqsadlarda ishlatish uchun mo'ljallangan, aksariyat hollarda ta'lim, tibbiyot, madaniyat va fan sohasidagi tashkilotlarni moliyalashtirish maqsadida tashkil etiladi.

Universitetlarda endowment daromadlaridan oqilona foydalanish ilmiy adabiyotlarda muhokama qilingan va amaliy tadqiqotlarda sinovdan o'tgan. Xususan, Nobel mukofoti sovrindori Jeyms Tobin investitsiyalarni sarflashda *avlodlararo tenglik konsepsiyasini* ilgari surgan. Tobinning ushbu konsepsiyasiga ko'ra, universitetlarga o'z kapitalini kelajak uchun saqlab qolish va fond hisobidan 30 % xarajatlarni qoplash imkoniyatini beradi [6].

Ko'pchilik olimlarning fikricha, Endowment fundni qadimgi arab davlatlaridagi vaqf tizimining g'arbcha shakli sifatida sanashga bir qancha asoslar mavjud. Jumladan, tarixiy faktlarga ko'ra, *milodiy XV-XVI asrlarda* G'arb davlatlaridagi dastlabki vaqf hujjatlari undan avvalroq arab mamlakatlarida joriy etilgan vaqf tizimi bilan o'zaro o'xshash ekanligi tadqiqotchilar tomonidan aniqlangan.

Faqat Islom vaqf hujjatlari *basmala, hamd* va *na't* bilan boshlanishi, g'arbdagi vaqflar Iso alayhissalomga aytilgan so'zlar bilan boshlanishini hisobga olmasa, hujjat rekvizitlari (shakli, iboralarning ishlatilishi, haqlarning belgilanishi) ayni bir xilda bo'lgan [7]. Endowment fondlar notijorat tashkilot egalik qiladi-

gan (masalan, shifoxona, maktab, universitet) investitsiya fondining bir turi bo'lib, donorlar (sarmoya kirituvchilar) tomonidan moliyalashtirib turiladigan, umumiy va maxsus ehtiyojlarni qondirish uchun xizmat qiladi. Mazkur fondagi mablag'lar tez-tez muayyan maqsadlarda sarflanadi.

Fondni sharqiy davlatlarga xos bo'lgan "vaqf tizimi" sifatida sanash mumkin. Jamg'armaga donorlar mablag' kiritadi va bu mablag'lar qanday maqsadlarda sarflanishini ham aytib o'tish mumkin. Masalan, dunyoga mashhur Stenford, Harvard kabi universitetlarda ham Endaument fond tashkil etilgan bo'lib, ushbu universitetni tamomlagan, o'z karyerasida katta muvaffaqiyatlarga erishgan bitiruvchilar o'z ixtiyorlari bilan o'zlaridan keyin ta'lim olayotgan avlod uchun moddiy yordam ko'rsatish maqsadida pul mablag'larini xayriya qiladilar.

Ushbu fondlarni "G'arb vaqf tizimi" deb qarajak, bu fondlardan universitetlarga dunyoning eng salohiyatli, eng aqlli talabalari, shu bilan birga, professor-o'qituvchilarini o'ziga jalb qilish hamda o'zida ushlab turish maqsadida foydalaniladi. Bu vaqf fondlar, asosan, shu universitetni o'z vaqtida bitirgan, hozirda boy kishilar tomonidan moliyaviy xayriyalar hisobiga ta'minlanadi. Prinston universiteti bitiruvchilari orasida Google rahbarlari Jef Bezos, Erik Shmidt; AQSh prezidentlari Jeyms Medison va Vudro Uilson; Mishel Obama va boshqa mashhur va juda boy insonlar bunga yaqqol misol bo'la oladi. Shunday fondlarning mavjud bo'lishi, ilm va erkin tadqiqotlar ravnaqi, davlat salohiyati va iqtisodiyoti rivojlanishi yetuk kadrlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Endaument fond deganda, biz shuni tushunamizki, donor (sarmoya kirituvchi) notijorat tashkilotga katta aktivlar beradi. Ushbu aktivlar, odatda, aksiyalar, obligatsiyalar yoki boshqa turdagi investitsiya vositalariga sarmoya qilinadi. Investitsiya kiritgan tashkilot ushbu aktivlar qanday sarflanishi mumkinligini belgilaydi. Agar notijorat tashkilot

universitet bo'lsa, donor ularning jamg'arma fondi faqat stipendiyalar, professorlar yoki tadqiqot dasturlarini moliyalashtirish uchun ishlatilishi mumkinligini aytishi mumkin.

San Diego Foundation tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarga ko'ra, "*Endowment fund*"larning uchta asosiy turi mavjud [8]:

I. Cheklangan fond

Cheklangan fondga mablag' kiritgan shaxs uni qanday maqsadlarda sarflash kerakligini shaxsan o'zi belgilab beradi. Fond donorning ruxsatisiz o'zi mablag'ni muayyan maqsadlarda tasarruf etishga haqli emas. Masalan, Harvard universiteti bitiruvchisi Endaument fondga muayyan miqdordagi mablag'ni xayriya qiladi va bu pullar iqtidorli talabalarga stipendiya tariqasida berilishi kerakligini ham aytib o'tadi. Bunday vaziyatda universitet ushbu mablag'ni professorlar oyligini to'lash yoki yangi kutubxona yoxud zamonaviy laboratoriya tashkil etish uchun sarflashi mumkin emas.

II. Cheklanmagan fondlar

Bunday fondga kelib tushgan pulni tasarruf etishda hech qanday cheklov bo'lmaydi. Ushbu mablag'ni tasarruf etuvchi shaxs mustaqil bo'ladi. Masalan, bu pullar orqali yangi kutubxona qurilishi yoki kam ta'minlangan shaxslarga moliyaviy yordam berilishi mumkin.

III. Nisbatan cheklangan fondlar

Bunday mablag'lar donor tomonidan emas, balki fond rahbari tomonidan cheklanadi. Shuningdek, mablag'lar uzoq vaqt davomida saqlanib turishi kerak, ya'ni jamg'armadagi barcha pullar birdaniga sarflanishi mumkin emas.

Fondlarning qaysidir ma'nodagi salbiy jihati shunda namoyon bo'ladiki, ularning mablag'larini sarflash ustidan nazoratning o'rnatilganligi mablag'larning maqsadli sarflanishi lozimligidir. Fondlarda investitsiya daromadlarining qancha qismini sarflash mumkinligi belgilanib, bu, asosan, 3 %dan 7 %gacha bo'lib, 4,5 % – bu 100 mln AQSh dollari sarmoyasi bor fondlar uchun o'rtacha

ko'rsatkich hisoblanadi. Ya'ni o'rtacha hisobda 100 mln dollar bo'lgan jamg'arma fondini yiliga 4,5 mln dollar xarajatga ajratishi mumkin.

Dunyodagi eng yirik Endowment Fund lar Stenford universitetida – 75,1 mlrd dollarlik, Harvard universitetida – 72,7 mlrd dollar, Yale universitetida – 56,2 mlrd dollar, Massachusetts texnologiyalar institutida 42,5 mlrd dollarni tashkil etadi.

Quyida Stenford va Harvard universitetlari fondi faoliyati tahlil qilinadi.

Stenford jamg'armasi 75,1 mlrd dollarga baholangan. Bunday katta pullar bilan Stenford nima uchun ko'proq mablag' sarflay olmaydi? Bu mablag'lar ko'plab ishlarni amalga oshirishga imkon beradi, lekin undan qanday foydalanish mumkinligi haqida cheklovlar mavjud. Har yili Stenford Endowment fondi operatsion xarajatlarning taxminan 20 %ni moliyalashtiradi va universitet o'zining operatsion xarajatlarni qo'llab-quvvatlash uchun jamg'armaning bir qismini ajratadi. Masalan, 2020-2021-moliyaviy yil boshida Stenford jamg'armasi 28,9 mlrd dollarga baholangan. 1,33 mlrd dollarlik xayriya to'lovi – jamg'arma qiymatining 4,6 %, universitetning 6,2 mlrd dollarlik operatsion xarajatlarni 21 %ini qoplagan.

Ushbu to'lov universitetning deyarli barcha qismi, jumladan, moliyaviy yordam, talabalar xizmatlari, professor-o'qituvchilarning ish haqi, tadqiqot, kutubxonalar va atletikani qo'llab-quvvatlaydi. Stenford o'zining qolgan operatsion xarajatlarni boshqa manbalardan, masalan, tadqiqot grantlari va kontraktlari, talabalar o'qishi va to'lovlari, sog'liqni saqlash daromadlari va bitiruvchilar, otalalar va do'stlarning sovg'alaridan moliyalashtirishi kerak.

Ko'pgina tengdosh institutlar singari Stenfordning yillik to'lov stavkasi taxminan 5 %ni tashkil qiladi. Ushbu to'lov har yili bozor ko'rsatkichlari, inflyatsiya va boshqa omillar asosida aniqlanadi. Stenford fondining qariyb 80 % cheklangan yoki maxsus maqsadlar uchun

mo'ljallangan. Jamg'arma, aslida, donorlar tomonidan tashkil etilgan 7 300 dan ortiq turli fondlarni o'z ichiga oladi.

Ularning aksariyati birinchi avlod kollej talabalarini qo'llab-quvvatlash yoki ma'lum bir ta'lim sohasini rivojlantirish kabi aniq maqsadlar uchun mo'ljallangan. Stenford ushbu mablag'lardan maqsadli foydalanish uchun qonuniy va ishonchli majburiyatlarga ega. Misol uchun, jamg'armadan to'lov bakalavriat va magistratura talabalariga moliyaviy yordamning eng katta manbayi hisoblanadi. Stenford bakalavriat talabalarining ko'rsatilgan ehtiyojlarini kreditlar emas, balki stipendiyalar orqali qondirish majburiyatini olgan kam sonli institutlardan biridir [9].

Bitiruvchilar va homiyarlar yordamida Stenford o'zi qilayotgan har bir narsani qo'llab-quvvatlashda davom etishi mumkin. Stenford jamg'armasi 17 000 ga yaqin talaba va 2 300 nafar o'qituvchi, yettita maktab va o'nlab markazlar, institutlar va dasturlarni qo'llab-quvvatlaydi. Agar mablag'lar barqaror sur'atda sarflanishda davom etsa, u orqali ko'plab ishlarni amalga oshirish mumkin. Bitiruvchilar va do'stlar tomonidan taqdim etilgan pul mablag'lari va qimmatbaho xayriyalar bunga imkon beradi.

1991-yilda tashkil etilganidan buyon Stenford Management Company (SMC) katta natijalarga erishdi hamda Stenfordning ish faoliyatini AQSh kollejlari va universitetlari orasida eng yuqori o'ringa joylashtirdi.

Harvard qisman jamg'arma tomonidan moliyalashtiriladi. Endowment fondi mablag'larining aksariyati Harvardning o'quv va tadqiqot ishlarining muayyan jihatlarini qo'llab-quvvatlash uchun beriladi. Universitetning eng yirik moliyaviy aktivi bo'lgan Harvard Endowment fondi universitet, uning o'qitish va tadqiqot ishlari uchun doimiy qo'llab-quvvatlash manbayi hisoblanadi. *Ikkita eng katta miqdordagi mablag'lar professor-o'qituvchilar va talabalarni qo'llab-quvvatlaydi.* Jumladan, professor va bakalavrlar uchun moliyaviy yordam, magistratura sti-

pendiyalari beriladi hamda talabalar hayoti va faoliyatini moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash uchun ajratiladi.

Harvard Endaument fondi universitetining o'quv va tadqiqot ishlarini qo'llab-quvvatlaydigan maxsus va doimiy moliyalashtirish manbayidir. Yagona tashkilot sifatida investitsiya qilingan, 14 000 dan ortiq shaxsiy mablag'lardan tashkil topgan jamg'arma daromadlari yetakchi moliyaviy yordam dasturlari, ilmiy tadqiqotlardagi yangi kashfiyotlar va keng ko'lamli akademik sohalar-da yuzlab professorlar unvoniga ega bo'lish imkonini beradi. Har yili jamg'armaning bir qismi universitet byudjetini qo'llab-quvvatlash uchun yillik taqsimot sifatida to'lanadi. Shu bilan birga, bu yillik taqsimotdan ortib qolgan har qanday mablag' jamg'armada saqlanib qolishi natijasida ko'payib boradi va kelajak avlodlarni qo'llab-quvvatlaydi. Oqibatda jamg'arma kelgusi avlodlar uchun universitetdagi moliyaviy asos bo'lishi mumkin. Harvard Endaument fondidan ajratilgan mablag'lar universitetni moliyalashtirishning muhim manbasini ta'minlaydi. Jamg'arma 2022-yil 30-iyunda yakunlangan moliyaviy yilda 2,1 mlrd dollar taqsimlagan va o'sha yildagi Harvardning umumiy operatsion daromadining uchdan biridan ko'prog'ini tashkil etgan. Garvard Endaument fondini tashkil etuvchi mablag'larning katta qismi ma'lum dasturlar, universitet kafedralari yoki boshqa maqsadlarga (maxsus stipendiyalar, nomdor professorlar va h. k.) yo'naltirilgan mablag'dir va belgilangan shartlarga muvofiq sarflanishi kerak.

Ushbu mablag'lardan to'lov faqat fondning belgilangan maqsadini qo'llab-quvvatlash uchun sarflanishi mumkin. Harvard jamg'armasining 20 foizidan kamrog'ini tashkil etuvchi cheklanmagan mablag'lar tizimli operatsion xarajatlar va transformativ, strategik tashabbuslarni qo'llab-quvvatlashda muhim ahamiyatga ega. Harvardning o'n ikkita maktabining har biri o'z ulushiga ega-lik qiladi. Jamg'armani tashkil etuvchi mab-

lag'larning 80 foizdan ortig'i donor tomoni-dan ma'lum bir maktabga ajratiladi. Maktab daromadlari profillari juda xilma-xil bo'lib, ularning har biri o'z mablag'idan o'z byudjetining boshqa qismini oladi.

Jamg'arma universitet byudjetini qo'llab-quvvatlovchi eng katta daromad manbayi bo'lib qolmoqda. Joriy moliya yilida operatsiyalar uchun ajratilgan mablag'lar universitet daromadining 36 %ini tashkil etdi. Jamg'arma fondlari universitet faoliyatining deyarli barcha jihatlarini qo'llab-quvvatlaydi. Mablag'larning ikkita eng katta ulushi professor-o'qituvchilarning ish haqi, shu jumladan, professorlik darajasi va bakalavrlar uchun moliyaviy yordam, magistratura stipendiyalari, talabalar hayoti va faoliyatini qamrab oladi. Harvard, shuningdek, akademik dasturlar, kutubxonalar, san'at muzeylari, obyektlar va boshqa ko'plab tadbirlarni qo'llab-quvvatlovchi jamg'armalarga ega.

Harvard Menejment kompaniyasi (Harvard Management Company) notijoriy tashkilot bo'lib, 1974-yildan beri Harvard universitetining jamg'arma portfelini boshqarib keladi. HMC universitetning ta'lim va tadqiqot maqsadlarini qo'llab-quvvatlash uchun kuchli investitsiya natijalarini ishlab chiqarishning yagona missiyasiga ega. Mazkur kompaniya Harvard kolleji prezidenti va stipendiatlari tomonidan tayinlangan direktorlar kengashi tomonidan boshqariladi [10].

Universitet yoki maktab huzurida shunday fond tuzilsa, jamg'arma fondi faqat stipendiyalar, professorlar yoki tadqiqot dasturlarini moliyalashtirish uchun ishlatilishi asnosida ilm-fan, innovatsiya va ta'limni jamoatchilik tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmi vujudga kelishiga zamin yaratiladi.

Xulosalar

Yuqorida qayd qilingan fikrlarga ko'ra, nodavlat notijorat tashkilotlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish va boshqa nazorat shakllarini olib borish bilan bog'liq qonun hujjatlariga ijtimoiy yo'naltirilgan mol-mulkni tasarruf qilish va rasmiylashtirishga oid qu-

yidagi o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish taklif qilinadi:

- ijtimoiy yo'naltirilgan mol-mulk muayyan qiymatga ega bo'lib, daromad keltiruvchi yoki ijtimoiy maqsadlarda foydalanish xususiyatiga ega bo'lishi lozimligi;

- ijtimoiy yo'naltirilgan mol-mulk uchun ajratilgan mol-mulk notarial rasmiylashtiriladigan shartnoma asosida aniq ijtimoiy maqsadlarni ko'rsatgan holda, jamoat fondlari yoki shu maqsadda tashkil qilingan tashkilotlarga o'tkazilishi;

- ijtimoiy yo'naltirilgan mol-mulkning aniq ijtimoiy maqsadlarda sarflanishi va tasarruf qilinmasligi qonun hujjatlari bilan himoya qilinishi;

- ijtimoiy yo'naltirilgan mol-mulkni beruvchi shaxs yoki uning merosxo'rlari ijtimoiy yo'naltirilgan mol-mulkni olgan jamoat fondidan uning ijtimoiy maqsadlarda sarflanishi yuzasidan hisobot olish mumkinligiga oid qoidalar.

Ijtimoiy yo'naltirilgan mol-mulkni olgan jamoat fondlariga qo'shimcha ravishda quyidagi talablar qo'yilishi zarur:

- jamoat fondi qayta tashkil etilganda, uning huquqiy vorisi qayta tashkil etilgan jamoat fondining ijtimoiy yo'naltirilgan mol-mulk tasarruf qilinmasligi hamda aniq ijtimoiy maqsadlarda foydalanish bo'yicha barcha majburiyatlarni o'z zimmasiga olishi zarur;

- jamoat fondi tugatilganda, uning ijtimoiy yo'naltirilgan mol-mulki tegishli maqsadda tashkil qilingan boshqa jamoat fondiga o'tkazilishi lozim.

Bunda mol-mulkni qabul qilib olgan jamoat fondi tugatilgan fondning mol-mulkini aniq ijtimoiy maqsadlarda foydalanish bo'yicha barcha majburiyatlarni o'z zimmasiga oladi.

Tugatilayotgan jamoat fondining ijtimoiy yo'naltirilgan mol-mulki maqsadiga mos bo'lgan jamoat fondi mavjud bo'lmasa, sud tugatilayotgan fondning tugatuvchisi zimmasiga mazkur fondning ijtimoiy yo'naltirilgan mol-mulki shu maqsadda jamoat fondi tashkil qilingunga qadar saqlanishini yuklashi lozim.

REFERENCES

1. Awasthy P. et al. Trust in humanitarian operations: a content analytic approach for an Indian NGO. *International Journal of Production Research*, 2019, no. 9, pp. 2626–2641.
2. Suresh N. A Practical Approach to Taxation and Accounting of Charitable Trusts, NGOs & NPOs. Wolters Kluwer India Pvt Ltd, 2017.
3. Keating V.C., Thrandardottir E. NGOs, trust, and the accountability agenda. *The British Journal of Politics and International Relations*, 2017, pp. 134–151.
4. Kilic I. Paradoxes of Feminist Stances in "New Turkey": Reconceiving NGO-State Relationships in the Case of KAMER. 2019.
5. Sunata U., Tosun S. Assessing the civil society's role in refugee integration in Turkey: NGO-R as a New Typology. *Journal of Refugee Studies*, 2019, pp. 683–703.
6. Dyachkova E. Managing endowment fund income in universities. *Voprosy obrazovaniya – Questions of Education*, 2016, no. 1, pp. 225–244.
7. AQShdagi vaqf tizimidan o'rnak olsak arziydi [It is worth taking an example from the waqf system in the USA]. Available at: <http://azon.uz/content/views/aqshdagi-vaqf-tizimidan-urnak-olsak-arzi/>.
8. What is an Endowment Fund? Available at: <https://www.sdfoundation.org/news-events/sdf-news/what-is-an-endowment-fund/>.
9. Official website of Stanford University. Available at: <https://giving.stanford.edu/>.
10. Official website of Harvard University. Available at: <https://www.harvard.edu/>

11. Haas U., Neumayer L. Vereinsgerichte – eine rechtsvergleichende Untersuchung zum deutschen, österreichischen und schweizerischen Recht [Association courts - a comparative study of German, Austrian and Swiss law]. *Recht und Realität – Law and Reality*, 2017, pp. 842–871.

12. Marx R. Vorstandsarbeit im gemeinnützigen Verein: Zwischen unentgeltlicher Geschäftsführung und Haftungsrisiko [Board work in a non-profit association: Between free management and liability risk]. 2016.

13. İlğün-Birhimeoğlu E. Vereine als Orte der Produktion und Manifestation von symbolischer Ordnung. Symbolische Ordnung und Bildungsungleichheit in der Migrationsgesellschaft [İlğün-Birhimeoğlu E. Associations as Places of Production and Manifestation of Symbolic Order. Symbolic order and educational inequality in the migration society]. Wiesbaden, 2016, pp. 343–355.

14. Romanovskaya O. V. Pravovoy status inostrannogo agenta [Legal status of a foreign agent]. *Citizen and Law*, 2020, no. 1, pp. 36–48.

15. Martínez-Villarreal A.A. et al. A case series and a review of the literature on foreign modelling agent reaction: an emerging problem. *International Wound Journal*, 2017, no. 3. pp. 546–554.

16. *O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi – Bulletin of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan*, 1999, no. 5.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.1./MMIO6304>
UDC: 347.9(045)(575.1)

THE MEANING OF THE CONCEPT OF ELECTRONIC GOVERNMENT IN UZBEKISTAN AND FOREIGN EXPERIENCE

Jurayev Sherzod Yuldashevich,
Associate Professor, Department of
Administrative and Financial Law,
Tashkent State University of Law, Candidate of Legal Sciences
ORCID: 0000-0003-3857-9751
e-mail: sh.jurayev@tsul.uz

Abstract. *The article discusses the concept of “electronic government”. Electronic government forms due to the use of informative and communicative technology by the executive organs of state power. In the scientific sphere, several terms are used, at first glance similar to their content: “electric state government”, “electronic government” and “electronic management”. The variety of terms used in scientific literature is conditioned by the fact that the term “e-government” used in foreign “electronic government” most of the time can be named as similar to the understanding of English electronic government, as in foreign politic law doctrine this term is used for writing the processes, happening in the state as a whole and affecting all three branches of state power. “The English term “e-government” is considered as “electronic government”. However, in foreign politics, in the literature, for the purpose of researching the changes that occur in the state administration, in connection with the use of informative and communicative technology, “e-governance” is used. In this case, the terms “e-government” and “e-governance” are denoted by their meaning. Besides, on the basis of political law in foreign countries, two principles for the definition of the concept of electronic government: narrow and wide (general theoretic) are investigated in the article. The definition of electronic government is stated to be a tool that accompanies the changes in the system of executive power, the usage of the internet and other digital technology in these types of organs with the aim of offering services, information, and provision of democratic procedures, the increased transparency of executive power. The opinions of scientists in the field of electronic government are analyzed and appropriate conclusions are drawn. The trends in the introduction of information technologies in the activities of executive bodies in the provision of public services to the population are considered.*

Keywords: *electronic state, electronic government, electronic management, electronic administration, informational technology, e-government, e-governance.*

O'ZBEKISTONDA “ELEKTRON HUKUMAT” TUSHUNCHASI MOHIYATI VA XORIJIY TAJRIBA

Jurayev Sherzod Yuldashevich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Ma'muriy va moliya huquqi kafedrasi
dotsenti v. b., yuridik fanlar nomzodi

Annotatsiya. *Maqolada “elektron hukumat” tushunchasi muhokama qilinadi. Davlat hokimiyati ijroiya organlarining axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishi hisobiga elektron hukumat shakllanadi. Ilmiy sohada bir qarashda ularning mazmuniga o'xshash bir nechta atamalar qo'llanadi: “elek-*

tron davlat hukumati”, “elektron hukumat” va “elektron boshqaruv”. Ilmiy adabiyotlarda qo'llanayotgan atamalarining xilma-xilligi shundan kelib chiqadiki, xorijiy adabiyotlarda foydalanilayotgan “elektron hukumat” atamasi Rossiya va milliy qonunchiligimizda turli mazmundagi ma'nolarda ko'rib chiqilishi bilan bog'liq. “Elektron davlat” atamasi aksariyat hollarda “e-government” atamasi ma'nosida ishlatilib, bunda xorijiy davlatlarning uchta hokimiyat tarmog'i faoliyatini bevosita o'z ichiga oladi. Xorij ilmiy doktrinasida inglizcha “elektron hukumat” atamasi “elektron boshqaruv” atamasi sifatida foydalaniladi. Lekin xorijiy mamlakatlarning siyosiy-huquqiy adabiyotlarida davlat boshqaruvida axborot texnologiyalaridan foydalanish munosabati bilan sodir bo'layotgan o'zgarishlarni o'rganish maqsadida “e-governance” instituti qo'llanadi. Shu bilan birga, maqolada “elektron hukumat” va “e-governance” atamalari to'g'ridan to'g'ri farqlanishi va bu atamalarining o'zaro munosabati keltiriladi. Maqolada xorijiy mamlakatlarning siyosiy-huquqiy doktrinasida “elektron hukumat” tushunchasini aniqlashning ikkita yondashuvi ham ko'rib chiqiladi: tor va keng (umum nazariy). Shuningdek, ushbu tadqiqot ishida hukumatning o'z funksiyalarini amalga oshirishda internet resurslaridan foydalanish istiqbollari, bu jarayonda ijro hokimiyati organlarining ochiqlik masalasi tahlil qilingan. Elektron hukumat sohasidagi olimlarning fikrlari o'rganilib, tegishli xulosalar berildi. Bundan tashqari, maqolada aholiga davlat xizmatlari ko'rsatish sohasida ijro hokimiyati organlari faoliyatiga axborot texnologiyalarini joriy etish tendensiyalari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: elektron davlat, elektron hukumat, elektron boshqaruv, axborot texnologiyalari, e-government, e-governance.

ЗНАЧЕНИЕ ПОНЯТИЯ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

Жураев Шерзод Юлдашевич,

кандидат юридических наук, и. о. доцента кафедры
«Административное и финансовое право»

Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В статье рассматривается понятие «электронное правительство». Электронное правительство формируется вследствие использования информационно-коммуникационных технологий исполнительными органами государственной власти. В научном обороте используется несколько терминов, на первый взгляд схожих по своему содержанию: «электронное государство», «электронное правительство» и «электронное управление». Многообразие используемых в научной литературе терминов обусловлено тем, что применяемый в зарубежной литературе термин «e-government» рассматривается в отечественной правовой доктрине сразу в нескольких значениях. Термин «электронное государство» в наибольшей степени соответствует английскому термину e-government, поскольку в зарубежной политико-правовой доктрине данный термин употребляется для описания процессов, происходящих в государстве в целом и затрагивающих все три ветви государственной власти. Английский термин e-government рассматривается как электронное управление. Но в зарубежной политико-правовой литературе для целей исследования изменений, происходящих в государственном управлении в связи с использованием информационно-коммуникационных технологий, используется термин e-governance. При этом прямо разграничиваются термины e-government и e-governance, даются соотношения этих терминов. Также в статье исследуется на основе политико-правовой доктрины зарубежных стран два подхода к определению понятия электронного правительства: узкий и широкий (общетеоретический). Дается определение электронного правительства как инструмента, сопровождающегося изменениями в системе исполнительных органов государственной власти, использованием такими органами Интернета и иных цифровых технологий с целью предоставления услуг, информации, а также обеспечения демократических процедур, повышения открытости исполнительных органов. Анализируются мнения ученых

в сфере электронного правительства и приводятся соответствующие выводы. Кроме того, рассматриваются тенденции внедрения информационных технологий в деятельность исполнительных органов при оказании публичных услуг населению.

Ключевые слова: электронное государство, электронное правительство, электронное управление, электронная администрация, информационные технологии, e-government, e-governance.

Introduction

With the development of digital informational technology, the relationship with the principle of “government-society-person” takes up more of a new format. In recent years, legal acts of high importance were accepted, such as the law of the Republic of Uzbekistan № 3RU-395 “About electronic government” dated 09.12.2015, the decree № PP-4699 of the President of the Republic of Uzbekistan “About measures for the wide implementation of digital in the economy and electronic government” 28.04.2020, the decree of the Ministry of Uzbekistan no. 409 “About measures for organizing the activities of certain organizations in the system of the ministry for the development of informational technologies and communications of the Republic of Uzbekistan” dated 25.06.2020 and etcetera. All of the above-mentioned legal acts prevent the bureaucracy of state government in one or another form. As our President Sh. M. Mirziyoyev correctly stated that “Today, digital technologies are rapidly penetrating into all spheres of human life. In turn, those who have embarked on the path of such development of the state in due time achieve success. And those countries that are working in the old way, are falling behind in the past” [1]. “Informational society, the base of which is access to the information, is interested in the increase of transparency of bureaucratic apparatus, as the presence of the work of authorities helps the society to draw conclusions about their performance, about possible negative occurrences which may be caused by their decisions. The shift to an informational society is accompanied by

the rejection of secrecy which is typical for bureaucracy” [2].

Materials and Methodology

This study is of a correlative-legal nature. The data were obtained and studied from the materials of the library and the world wide web. Library data refers to the legislation of several countries like the USA, Russian Federation, UK, Indonesia, and Uzbekistan. They were investigated by analyzing the ratio of opinions of scientists from these countries in the field of organization and development of “electronic government”. First of all, the concept of “electronic government” was analyzed, and the features of this concept were identified. Based on the opinions of foreign representatives of science, the features and classification of the concept of “Electronic government” were revealed.

Research findings

The concept of electronic government

Electronic government forms due to the usage of informational communicative technology by the executive power of state power. Despite the recent frequent mention of this term in the scientific literature, there is no single opinion in relation to its definition.

Interpretation of the concept of electronic government

Moreover, there are several terms in scientific language that have similar meanings: “e-polity”, “e-government” and “e-management”. The variety of terms used in scientific literature is conditioned by the fact that the term “e-government” used in foreign literature is considered to have several meanings in Russian law doctrine.

The term «электронное государство» is most consistent with the English equivalent “e-government”, since in a foreign political and legal doctrine the term is used to describe the processes originating in the state as a whole and affecting all three branches of state power.

In legal science, it is safe to say that “e-government” means a new stage in the development of the constitutional state, which began at the turn of the century [3]. The role of information technology in the development of e-polity consists of 1) expanding the access of the public, business to the state information and services; 2) strengthening their roles in the process of making decisions; 3) increasing the efficiency, innovations and overall quality of the work of state structures.

According to the fair remark of Bogdanovskoy, in foreign law, there are wide and narrow ways to define the concept of “e-government”. In a narrow sense,

“it comes down to identifying the measures of economic benefits from the introduction of informative and communicative technologies”. A broader definition includes e-democracy as “a factor of social transformation, conducive to effective public participation in democratic processes” [4].

“E-government” as the basis of electronic governance

“The English term “e-government” can also be translated as “e-management”. However, in foreign politic literature, for the purpose of researching the changes that occur in state administration in connection with the use of informative and communicative technologies, the term “e-governance” is used. At the same time, the terms “e-government” and “e-governance” are directly distinguished [5]. The latter is used less often in the literature, and for it, there are much fewer definitions. The term “e-governance” is used for the electronic

mutual relationships between the state authorities, individuals, and organizations, as well as the mutual connections of the State (mutual connections between state authorities and structural subdivisions of the state authorities).

As noted in the research of UNESCO, “e-governance” (“electronic management”) should be understood as a combination of methods in social management. In the processes of social management the relations between the state and the citizen are dependent and can change under the influence of informative and communicative technologies, broad usage of which leads to the creation of the phenomenon of “e-management”. Electronic control can be manifested in the usage of the Internet by civil society for the purpose of forming public opinion and influencing the process of making decisions by state authorities, providing services and information in electronic form, and in the publication of project regulations and decisions to get feedback [6].

Therefore, it is necessary to distinguish between the concepts of “e-government” and “e-governance”. Despite that, in the Russian law doctrine (particularly in the works of Bachilo) there is a widespread conception, where the term e-government can be supposedly translated as “an electronic management” and even “electronic administration” [7]. This approach is also found in the works of E.V. Talapina, who means by “e-management” interactive mutual relations of the state with citizens and organizations, as well as state authorities between themselves [8].

As Sadikov claims, “e-government is an organizational form of state government, taking the interests of the citizen into consideration, is designed for provision of services for population by the state government and for providing an openness and clearness of actions of

state authorities and government with the usage of informative and communicative technologies" [9]. The understanding of the English term "e-government" as "an electronic government" is quite widespread. This approach is found particularly in the works of Kuznetsov and Prihodko. As Kuznetsov marks "the name of electronic government" was first used by specialists in the international practice of introducing information technologies in the activities of government agencies a combination (electronic government), shorter version e-government.

It should be mentioned that the neologism "electronic government" came into use along with other new terms, meaning the complex improvement of the process satisfying the informational necessity with the help of informative and communicative technologies, following the named trend, the authors of the developing project organization of state executives with a purpose to establish the services of ICT used the term "e-government" as an abbreviated form of the named project [10].

Information and communication technologies as the basis of "Electronic government"

So, for example, on the day of the annual reports of the United Nations on the development of the electric power of the government in various states, it is noted that the word "electronic" is used with the word "government" to recognize that the use of modern information and communication technologies leads to the transformation of internal and external relations of public administration. Electronic governments are governments that use information and communication technologies to change their internal and external relationships [11].

The European Commission by the phrase "electronic government" understands the use of information and communication technologies in public administration, which

is accompanied by organizational changes and the acquisition of new knowledge used to improve public services and democratic processes [12].

In the political law of foreign countries, there are also two rules for the definition of the concept of "electronic government": narrow and broad (general theoretical).

The Broad (general theoretical) method is typical for research carried out in countries of common law, in particular, for the USA, where there are structural changes in the system of executive branches in the state power, long ago legislative acts were adopted, which formed the legislative root of electronic government, normative definition government was formed.

In national law and science, there are definitions of the concept of "electronic government". Next, we will consider these definitions.

In the Law of the Republic of Uzbekistan "Electronic Government" the concept of "electronic government" is the system of organizational-judicial actions and technical means, which are directed to supply the activities of state branches to provide public services to individuals and legal entities through the use of informational-communicational technologies as well as interdepartmental electronic interaction [13].

According to A. Ho, a professor at the University of Indiana, the word "electronic government" as the transformation of organizational foundations, is defined by the change of governmental paradigm [14].

E-government: The Singapore Experience

A wide approach to the definition of the concept of "electronic government" is found in the political law in Singapore, the government system of which also belongs to the "general law". Singapore occupies the highest position in the ratings of the development of electronic governments. It is possible to say that Singapore is a state, where the principles of

electronic government were implemented to the fullest extent. Besides that, in this country in the electronic form, there are a few hundred services, as well as in Singapore transformations in the system of executive branches of the government and their interrelations with individuals are noted.

For the jurists-scientists of Singapore state, “electronic government” means not only the addition of the adjective “electronic” to the word “government”. The formation of an “electronic government” demands Singapore review all aspects of governmental control and the performance of public services. The use of modern technologies is necessary for improving the efficiency of internal processes, as well as to change the nature and quality of government interaction with both individuals and commercial organizations. At the same time, the electronic government is characterized by changes in the system of executive powers, which in the conditions of electronic government must function based on the principle of “a lot of branches of executive power, but only one government”. This principle means that individuals must be served integrated public services, regardless of the number of employees in the executive branch employed in the provision of such services [15].

It seems that e-government should be understood as the use of the Internet and other digital technologies by such bodies accompanied by changes in the system of executive bodies of state power to provide services, and information, as well as to ensure democratic procedures and increase the openness of executive bodies. At the same time, one of the manifestations of the development of e-government is the change in the relationship between the executive bodies of state power and individuals.

Information and communication technologies can significantly redistribute power, functional responsibilities, and control within and between government agencies

[16]. In addition, due to the increasing number of public services provided using information and communication technologies, the development of e-government entails a significant change in the functioning of executive authorities and, ultimately, the de-bureaucratization of public administration.

Information technologies are used to automate administrative procedures. The essence of administrative procedures remains the same, but information technology allows you to simultaneously process a significant amount of data and automate actions that are traditionally performed by civil servants. Automation of administrative procedures leads to an increase in the level of predictability of the actions of executive bodies, allows an objective assessment of the results of their activities, reduces the possibility of mistakes by civil servants, and does not allow government employees to act on their own. This, in turn, reduces the risk of corruption.

In those executive bodies that use information and communication technologies to provide public services, the role of civil servants is reduced to processing the personal data of citizens, processing requests for services and information, reviewing complaints, as well as maintaining the operability of electronic infrastructure (maintenance of Internet sites, information centers, “one window” centers, etc.)

Conclusions

The use of modern technologies in the provision of public services makes it possible to reduce the number of “personal” communication of civil servants with individuals, to objectify the decision-making process on the provision or non-provision of services, which in the long term leads to a decrease in the level of corruption. The decision-making process by civil servants is becoming more predictable and transparent.

In addition, the use of information and communication technologies in the provision

of public services minimizes the risk of discrimination in decision-making, the risk of using a selective approach, as well as the risk of undesirable behavior. When providing services by traditional methods, civil servants can pay attention to such factors as the place of residence of an individual, the level of his income, give preference to his friends, relatives, refuse to provide services due to personal prejudice or personal hostility, then when using information - the number of subjective factors influencing the decision-making process is significantly reduced.

E-government is a new state of executive bodies of state power, characterized by the transformation of the organizational structure of executive bodies, changing the relationship between such bodies and individuals. This concept is also used to describe processes related to the provision of public services and ensuring access to

information about the activities of executive bodies of state power.

Approaches to the definition of the concept of "electronic government" differ depending on where they are formed. In the political and legal doctrine and documents of the States of continental Europe, a narrow approach to the definition of the concept of "electronic government" is widespread. E-government refers to the use of information and communication technologies by executive bodies of state power for the purpose of providing public services in an electronic form. A broad approach to understanding e-government has been formed in documents and studies of common law countries. E-government is defined as a complex social phenomenon, which is also accompanied by the transformation of executive bodies of state power, changes in their relationships with individuals, and an increase in their openness.

REFERENCES

1. Speech by President Sh. Mirziyoyev at a videoconference on the implementation of the digital economy and e-government in industries and regions 2020, September 22. Available at: <https://yuz.uz/ru/news/tsifrovoy-uzbekistan-2030-osnovne-polojeniya-i-perspektiv-realizatsii/>.
2. Weber M. Economy and Society. An outline of Interpretive Sociology. Ed. G. Ross and W.C. Berkeley. University of California Press, 1978, pp. 992–993.
3. Informatsionnye resursy razvitiya Rossiyskoy Federatsii: Pravovye problemy [Information resources for the development of the Russian Federation: Legal problems]. Ed. I.L. Bachilo. Moscow, 2003, p. 373.
4. Bogdanovskaya I.Yu. The concept of "electronic state": legal aspects. Information society and social state. Moscow, Lawyer, 2011, p. 46.
5. Bovaird T. Performance Measurement and Evaluation of E-Government and E-Governance Programmes and Initiatives // Practicing E-Government: A Global Perspective. Hershey; Idea Group Publishing, 2005, pp. 18–24.
6. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Available at: http://portal.unesco.org/ci/en/files/3044/10274053474E_governance_study_full_text.doc/E%2Bgovernance%2Bstudy%2Bfull%2Btext.doc/ (accessed 11.10.2013).
7. Bachilo I.L. On Legislation in the Information Sphere of Relations. *Information Society*, 2001, no. 4, p. 26.
8. Talapina E.V. On the issue of the information function of the state. *Information Society*, 2002.

9. Sadikov S. Constitutional and legal foundations for the formation and functioning of the “electronic government” system in Uzbekistan. *Yuridik fanlar ahborotnomasi – Review of Legal Sciences*, Tashkent, 2017, no. 2, pp. 30–33.
10. Kuznetsov P.U. Social mission of the electronic state: values and terminological problems. P. 20.
11. Available at: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan012733.pdf/> (accessed 11.10.2013).
12. The Role of E-Government for Europe's Future. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussels, 2003, p. 4.
13. Collection of laws of the Republic of Uzbekistan, 2015, no. 49, p. 611.
14. Ho T.A. Reinventing Local Governments and the E-Government Initiative. *Public Administration Review*, 2002, vol. 62, pp. 434–444.
15. Siew L., Leng Y. E-Government in Action: Singapore Case Study, in *The World of E-Government*. NY, Haworth, 2003, pp. 19–30.
16. Fountain J. The Virtual State: Toward a Theory of Federal Bureaucracy in the 21st Century. *Democracy.com? Governance in a Networked World*. Teddington, Hollis Publ., 1999, pp. 133–156.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.1./UVZM8386>
UDC: 342.76:004(045)(575.1)

RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING SHAXSIY HAYOT DAXLSIZLIGI HUQUQIGA NISBATAN TA'SIRINING NAZARIY TAHLILI

Madiyev Faxriddin Hoshim o'g'li,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Konstitutsiyaviy huquq kafedrası katta o'qituvchisi,
ORCID: 0000-0002-3034-7334
e-mail: fmadiyev92@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli texnologiyalarning shaxsiy hayot daxlsizligi huquqiga nisbatan ta'siri nazariy tahlil qilingan. Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi hamda jamiyatimiz hayotiga keng joriy qilinishi davlatimizda istiqomat qilayotgan fuqarolarimizning shaxsiy hayoti daxlsizligini ta'minlash borasida ilmiy tadqiqotlar olib borishni taqozo etmoqda. Shu bois shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi tushunchasini konseptual, ilmiy-metodologik jihatdan o'rganish va tahlil etish lozim. Muallifning fikricha, "shaxsiy hayoti haqidagi ma'lumotlarni to'plash, saqlash, foydalanish", "yozishmalar, telefonda so'zlashuvlar, telegraf va boshqa jo'natmalarni sir saqlash", "shaxsiy hayotiga aralashishdan himoyalalanish", "sha'ni va qadr-qimmatiga daxldor ma'lumotlarni ularning roziligisiz oshkor etmaslik" kabilarga to'xtalib o'tish orqali "shaxsiy hayot daxlsizligi" tushunchasiga mualliflik ta'rifi ishlab chiqish mumkin. Maqolada xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribasi hamda huquqshunos olimlarning shaxsiy hayot daxlsizligiga oid yondashuvlari tahlil qilingan holda, raqamlashtirish sharoitida shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi va uni konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlari kompleks o'rganilib, shaxsiy daxlsizlikka oid O'zbekiston qonunchiligini takomillashtirish bo'yicha takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: raqamlashtirish, shaxsiy hayot, shaxsiy hayot daxlsizligi, shaxsiy ma'lumotlar, shaxsiy hayotiga aralashishdan himoyalalanish, sha'ni va qadr-qimmatiga daxldor ma'lumotlarni ularning roziligisiz oshkor etmaslik, shaxsni tasdiqlovchi ma'lumotlar.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ПРАВО НА НЕПРИКОСНОВЕННОСТЬ ЧАСТНОЙ ЖИЗНИ

Мадиев Фахриддин Хошим угли,
старший преподаватель кафедры «Конституционное право»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье представлен теоретический анализ влияния цифровых технологий на право на неприкосновенность частной жизни. Развитие цифровых технологий и их широкое внедрение в жизнь нашего общества требуют научных исследований для обеспечения конфиденциальности граждан, проживающих в нашей стране. Поэтому необходимо изучить и проанализировать понятие права на неприкосновенность частной жизни с концептуальной, научной и методологической точек зрения. По мнению автора, необходима защита от сбора, хранения, использования сведений о личной жизни, конфиденциальности переписки, телефонных переговоров, телеграфных и иных передач, от вмешательства в личную жизнь, посягательства на честь и достоинство. Разработано авторское определение понятия «неприкосновенность личной жизни» со ссылкой на такое понятие, как «неразглашение

ценных сведений без их согласия». В статье анализируется передовой опыт зарубежных стран и подходы ученых-правоведов по теме неприкосновенности частной жизни, всесторонне исследуется право на неприкосновенность частной жизни в условиях цифровизации и особенности его конституционно-правового регулирования, вносятся предложения по совершенствованию законодательства Узбекистана о неприкосновенности частной жизни.

Ключевые слова: цифровизация, личная жизнь, неприкосновенность частной жизни, персональные данные, защита от вмешательства в частную жизнь, неразглашение сведений о чести и достоинстве без согласия, персональные идентификационные данные.

THEORETICAL ANALYSIS OF THE IMPACT OF DIGITAL TECHNOLOGIES ON PRIVACY RIGHTS

Madiyev Fakhriddin ugli,

Senior lecturer, Department of Constitutional Law,
Tashkent State University of Law

Abstract. This article presents a theoretical analysis of the impact of digital technologies on the right to privacy, the development of digital technologies, the widespread introduction of digital technologies in the life of our society, and the need to carry out scientific research on ensuring the privacy of citizens living in our country. Therefore, it is necessary to study and analyze the concept of the right to privacy from conceptual, scientific, and methodological point of view. According to the author, it is possible to develop an author's definition of the concept of "inviolability of personal life" by referring to such things as "collection, storage, use of information about his personal life", "the confidentiality of letters, telephone conversations, telegraphs and other transmissions", "protection against interference with his personal life", "protection against interference with his personal life", "not disclosing information related to honor and dignity without their consent". The article analyzes the advanced experience of foreign countries and the approaches of legal scholars to privacy, comprehensively studies the right to privacy in the context of digitization and the specific features of its constitutional and legal regulation. Proposals for improving the legislation of Uzbekistan on personal privacy were suggested.

Keywords: digitization, privacy, personal data, protection from interference with personal life, non-disclosure of information concerning honor and dignity without their consent, personal identification data.

Kirish

Bugungi kunda jamiyatda sodir bo'layotgan o'zgarishlarda raqamli texnologiyalarning o'zni nihoyatda katta. Shu jumladan, raqamli texnologiyalar huquqiy tizimga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Xususan, konstitutsiyaviy huquq doirasida tartibga solinadigan munosabatlarda ham raqamli texnologiyalarning ta'siri sezilmoqda. Raqamli texnologiyalarga o'tish qonunchilikni tartibga solish va shunga mos ravishda huquqiy islohotlarni talab qiladi. Ko'plab rivojlangan mamlakatlarda ham raqamli texnologiyalarning shaxsiy hayot daxlsizligi huquqiga nisbatan ta'sirini o'rganish borasida qator ishlar olib borilmoqda.

So'nggi yillarda shaxsiy hayot daxlsizligi huquqining rivojlanishi huquqiy tadqiqotlar obyektiga aylandi. Shu bois "shaxsiy hayot", "shaxsiy" va "oilaviy" sirlarning daxlsizligi masalalariga qaratilgan qonun hujjatlariga zarurat oshib borayotganini ta'kidlashimiz lozim.

Har bir shaxsning o'z sifatlariga ma'naviy-axloqiy baho berishga bo'lgan huquqini uning shaxsiy huquqi sifatida baholasak, subyektiv xususiyatga ega bo'ladi. Shu bois shaxsning qadr-qimmati va obro'-e'tibori jamiyatdagi ijtimoiy fikr bilan mos kelishi yoki mos kelmasligi ham mumkin. Ammo shaxsning qadr-qimmati o'zini o'zi baholashi va jami-

yatning unga bergan bahosi bilan o'zaro bog'langan mezonlar hisoblanadi.

1993-yilda AQSh hukumati milliy axborot infratuzilmasini rivojlantirish rejalarini tasdiqlagan (Agenda for Action) [1]. Ushbu reja-ga muvofiq, AQSh har kimga o'zi uchun qiziq bo'lgan ma'lumotni topishga imkon beradigan hamda axborot yaratish, qayta ishlash, saqlash va tarqatish bilan bog'liq barcha texnologiyalar, xususan, televideniye, kompyuter tarmoqlari, sun'iy yo'ldoshli kuzatuvlar, onlayn tijorat kompaniyalari kabilar uchun axborot supermagistrali yaratish tartibi belgilab berilgan.

AQShda yuqorida ta'kidlangan milliy ma'ruza asosida raqamlashtirish jarayonlarining shaxsiy hayot daxlsizligiga bo'lgan ta'sirini tadqiq qilish ishlari boshlangan [2].

1995-yil fevralda Yevropa Ittifoqining raqamli jamiyat shakllanishidagi umumiy muammolarni muhokama qilish forumi tashkil etilgan. Forum ishining maqsadi quyidagilardan iborat edi: raqamli jamiyatni shakllantirish va uning iqtisodiyotga ta'sirini monitoring qilish; "virtual hamjamiyat"da ijtimoiy va demokratik qadriyatlarni yaratish; jamiyat va davlat xizmatlariga raqamli texnologiyalarning ta'sirini kuzatib borish; ta'lim olish va ta'lim berishda raqamli texnologiyalarning ta'siri; raqamli texnologiyalarning madaniy me'yorlar va OAV rivojlanishi tendensiyalariga ta'siri kabilarni o'rganish. Demak, raqamli texnologiyalarning konstitutsiyaviy-huquqiy ahamiyatga ega bo'lgan masalalariga ham e'tibor qaratish lozim [3].

Material va metodlar

Mazkur masalani tadqiq etishni uch turdagi asoslar bilan amalga oshirish maqsadga muvofiq. *Birinchidan*, milliy huquqshunos olimlarning bu boradagi ilmiy qarashlari hamda yondashuvlarini tahlil etish; *ikkinchidan*, xorijiy mutaxassislarning fikr-mulohazalarini talqin etish; *uchinchidan*, ilg'or xorijiy tajribani qiyosiy-huquqiy tadqiq etish

orqali muayyan taklif va tavsiyalar ishlab chiqish vazifasi belgilab olindi.

Yuqorida sanab o'tilgan masalalarga javob topish maqsadida mazkur tadqiqot ishida tarixiy, tizimli-tuzilmaviy, qiyosiy-huquqiy, mantiqiy, ilmiy manbalarni kompleks tadqiq etish, statistik ma'lumotlar tahlili kabi usullardan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari

Yevropaning deyarli har bir davlatida axborot jamiyatini qurishda milliy siyosatni shakllantirishga bag'ishlangan dastur mavjud. Biroq axborot va telekommunikatsiya texnologiyalari ta'siri ostida sodir bo'layotgan o'zgarishlarning global tusga egaligini hisobga olgan holda, tashabbus asta-sekin milliy maydondan global darajaga chiqdi. 2000-yil iyulda Okinavada "Katta sakkizlik" davlatlari rahbarlari tomonidan "Global axborotlashgan jamiyat Okinava xartiyasi" qabul qilindi [4].

Mazkur hujjatda insonlar yangi axborot texnologiyalari beradigan imkoniyatlardan samarali foydalanishi uchun barcha mamlakatlar ma'lum darajada raqamlashtirish darajasiga erishishi kerakligi ko'zda tutilgan. Biroq Okinava Xartiyasida nazarda tutilgan raqamlashtirish butun dunyoda bir xilda amalga oshgani yo'q. "Internet World Stats" ma'lumotiga ko'ra, 2020-yil 1-mart holatiga ko'ra, Shimoliy Amerikada – 93,9 %, Yevropada – 88,2 %, Avstraliya va Okeaniyada 69,9 %, Afrikada esa atigi 39,3 % va Osiyoda 63,3 % aholi internetdan foydalanadi.

Yuqoridagi ma'lumotni O'zbekiston kesimida tahlil qilsak, Osiyoda o'rtachadan pastroq darajada, ya'ni aholining 50,6 % qismi internet foydalanuvchilari hisoblanadi [5].

Ayni paytda har bir mamlakat o'z rivojlanish yo'lidan yurib, faqat ma'lum bir davlat doirasida kiberhududni tartibga soluvchi qonunchilikni qabul qilmoqda. Bunda axborot jihatidan eng rivojlangan mamlakatlarda axborot jamiyatining ayrim jihatlarini tartibga soluvchi normalar konstitutsiyaviy darajada aks ettirilgan. Jamiyatni raqam-

lashtirishning konstitutsiyaviy huquqqa ta'sirining ko'plab yo'nalishlarini ajratish mumkin. *Birinchidan*, bunday ta'sir inson huquqlari institutiga daxl qilishi aniq. Raqamlashtirish ko'plab huquqlarga daxl qiladi, shu jumladan, shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi, axborot olish huquqi, mehnat huquqi, ko'plab siyosiy huquqlar, madaniy huquqlar, masalan, ijod erkinligi, madaniy qadriyatlardan erkin foydalanish va h. k. *Ikkinchidan*, raqamlashtirish hokimiyat organlariga ta'sir qiladi. Masalan, hozirgi kunda ko'plab mamlakatlarda elektron hukumat konsepsiyasi qo'llanilmoqda yoki ishlab chiqilmoqda. *Uchinchidan*, raqamlashtirish jarayonlari, albatta, ommaviy axborot vositalarining huquqiy maqomiga ta'sir qilib, ularning siyosiy rolini o'zgartiradi. *To'rtinchidan*, raqamlashtirishning saylov huquqiga ta'siri, xususan, xalq irodasini namoyon etishning yangi texnik vositalarini yaratishdan iborat. Bizningcha, raqamlashtirishning konstitutsiyaviy huquqqa ta'sirining asosiy yo'nalishlari shular.

Raqamli jamiyatga o'tish eng ko'p ta'sir qiladigan huquqlardan biri shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi hisoblanadi [6].

Fikrimizcha, raqamli jamiyatga o'tishda shaxsiy ma'lumotlar, shaxsiy munosabatlarda daxlsizligi va erkinligi kabi shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi tarkibiy qismlarining muhofazasini ta'minlash muhimdir.

Shuni ta'kidlashimiz lozimki, shaxsiy ma'lumotlar daxlsizligi huquqi raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan birga xorijiy mamlakatlar qonunlari va konstitutsiyalarida mustahkamlanib bormoqda.

Tahlil qiladigan bo'lsak, raqamli texnologiyalarning ixtiro etilishi va keng qo'llanishi ma'lumotlar, shu jumladan, shaxsiy ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash, tizimlashtirish va uzatish uchun kengaytirilgan imkoniyatlar yaratadi. Shu bois shaxsiy hayot daxlsizligining tarkibiy qismi hisoblangan shaxsiy ma'lumotlar daxlsizligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalar tahlili

Shaxsiy ma'lumotlarni qayta ishlash transchegaraviy xarakterga ega bo'lishiga qaramay, ushbu masalada hali ham dunyo miqyosida yagona yondashuv mavjud emas. Shaxsiy ma'lumotlar daxlsizligi huquqini tartibga solishning turli modellari mavjud.

Jumladan, Yaponiyada ham shaxsiy hayot daxlsizligi huquqini sekinlik bilan shaxsiy ma'lumotni nazorat qilishga bo'lgan huquq sifatida tushunish tendensiyasi kuchaymoqda [7].

V.A. Kopilovning fikriga ko'ra, shaxsiy ma'lumotlar fuqarolarning o'zlari kundalik faoliyatida, shu jumladan, mehnat qilish, uy-joy, dam olish, tibbiy yordam, ijtimoiy sug'urta, pensiyalar, nafaqalar va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarni amalga oshirish bilan bog'liq ma'lumotlardir [8].

Shaxsiy hayot tushunchasiga "shaxs"ning sotsiologik va psixologik holatidan kelib chiqib ta'rif berish taklif qilinadi. Xususan, bunda individning ijtimoiy munosabatlarga kirishib keta olish holati, jamoaviy faoliyati hamda munosabatlarda namoyon bo'ladigan xususiyatlari inobatga olinishi lozimligi ta'kidlanadi [9].

Yuqoridagi ma'lumotlarni tahlil qiladigan bo'lsak, muomalaga layoqatsiz va yosh bolalarni shaxs deb hisoblash mumkin emasligi sababli shaxsga berilgan sotsiologik va psixologik ta'riflar nuqtayi nazaridan "shaxsiy hayot" atamasi faqat idrok qilish imkoniyatiga ega va ongli subyektlarga tegishli bo'lishi mumkinligi g'oyasi ilgari suriladi.

Bizningcha, "shaxsiy hayot" tushunchasi faqat shaxsga tegishli ekanligi nuqtayi nazari-dan ko'rib chiqilib, sotsiologiya va psixologik qarashlarga ko'ra, shaxs deb e'tirof etilmaydigan individlar ham shaxsiy hayotga egaligi, shaxsiy hayot insonning har qanday holatida ham mavjud bo'lishini ko'rsatish maqsadga muvofiqdir.

Huquqshunos olimlar A.X. Saidov, M.T. Turg'unov, A.A. Matchanovlar ushbu tushunchaga "Shaxsiy hayot daxlsizligi inson-

ning tug'ilishi bilan yuzaga keluvchi uning tabiiy huquqlaridan hisoblanadi", deb ta'rif berishadi [10].

Bundan tashqari, ayrim mutaxassislarning fikrlariga ko'ra, shaxsiy hayotga bo'lgan ta'rif murakkab, noaniq va ko'p qirralidir. Gonkong universiteti professori R. Vacks shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi sohasida tadqiqotlar o'tkazib, ushbu tushunchaga doktrinal ta'rif berish shart emas, deb hisoblab, o'zining "Huquq, axloq va shaxsiy soha" (Law, Morality and the Private Domain) [11] asarida shaxsiy hayot daxlsizligi huquqini ta'riflash bo'yicha barcha harakatlar behuda ekanligini ta'kidlaydi. Boisi olimlar ko'pincha shaxsiy hayot daxlsizligining turli sohalardan kelib chiqadi. Berilgan ta'riflarning o'zi esa, odatda, javob berishdan ko'ra yangi savollar paydo qilishi mumkinligini bildiradi. Shuningdek, R. Vacksning ta'kidlashicha, shaxsiy hayot daxlsizligi huquqining qo'llanish doirasi qonunlarda berilgan, sudlar tomonidan foydalanilmoqda hamda shakllanib ulgurgan yuridik lug'atning bir qismi hisoblanadi.

Shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi mazmunini ochib berish uchun uning tarkibiga kiradigan ikkita eng muhim elementlarni ajratib tahlil qilish lozim. Jumladan, "shaxsiy hayot" va "daxlsizlik" tushunchalari doirasini aniqlash kerak.

Rus olimi O.Y. Kutafin "daxlsizlik" tushunchasiga quyidagicha ta'rif bergan: "Daxlsizlik – bu tashqaridan bo'lgan har qanday tajovuzlardan himoyalanganlik holatidir" [12]. Nazarimizda, bu ta'rif daxlsizlik mazmunidagi ikki xususiyatni ajratishga imkon beradi, ya'ni aralashmaslik va himoyalanganlik. "Aralashmaslik" (non-intervintion) inson ijtimoiy faoliyatining munosabatlarda davlat, jamiyat va boshqa insonlardan ma'lum darajada mustaqillik holati hisoblanadi [13].

T.F. Yefremovning izohli lug'atida "himoyalanganlik" (security) biror kimsadan, narsadan himoyalash holati sifatida belgilanadi [14].

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtiradigan bo'lsak, daxlsizlik bir jihatdan shaxsiy hayotga davlat, jamiyat, uchinchi shaxslar tomonidan aralashilmasligi, boshqa tarafdin esa ma'lum sohalar davlat tomonidan himoyalalanishini nazarda tutadi.

Bizning tadqiqotlarimizda "shaxsiy hayot" tushunchasiga aniqlik kiritishda uni har bir shaxsga individual ravishda qo'llash mumkin bo'lgan shaxsiy hayotning umumiy mezonlariga tayanildi. *Birinchidan*, shaxsiy hayot daxlsizligi huquqining chegaralari subyektiv bo'lib, bir jamiyat ichida ham o'zgariishi mumkin: kimdir uchun shaxsiy bo'lgan narsa, boshqa shaxs uchun umuman shaxsiylik xususiyatiga ega bo'lmasligi mumkin. Bundan tashqari, shaxsiy hayot (privacy) tushunchasi turli madaniyatlarda keskin darajada farq qiladi. Jumladan, G'arb va Sharq mamlakatlarida shaxsiy hayot (privacy) chegaralari bir xil emas. *Ikkinchidan*, shaxsiy hayot tushunchasining chegarasi holatlarga qarab o'zgaradi. Masalan, biz uyda shaxsiy hayotga tegishli deb biladigan narsa ish joyida bo'lmasligi mumkin yoki buning aksi. *Uchinchidan*, shaxsiy hayot tushunchasi ham, shaxsiylik doirasi ham vaqt o'tishi bilan o'zgaradi. Jumladan, hozir biz shaxsiy ma'lumot deb hisoblagan ma'lumotlar vaqt o'tishi bilan shaxsiylik xususiyatini yo'qotadi.

Demak, shaxsiy hayotga ta'rif berishda uni shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi bilan bog'liq holda tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Rus olimasi M.N. Maleina o'zining "Fuqarolarning shaxsiy nomulkiy huquqlari: tushuncha, amalga oshirish, himoya qilish" asarida "shaxsiy hayot sirini ma'lum shaxs haqidagi, uning kasbiy yoki ijtimoiy faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan, uning xarakteri, tashqi qiyofasi, sog'lig'i, moddiy ahvoli, oilaviy maqomi, turmush tarzi, tarjimayi holining ayrim faktlari, uning qarindoshlari, do'stlari, tanishlari va boshqalar bilan munosabatlari-ga oid ma'lumotlar tashkil etadi" [15], deb fikr bildirgan. Muallif ushbu ta'rifida omma-viy bo'lmagan barcha ma'lumotlar sir bo'lishi

hamda shaxsiy hayotning bir qismi hisoblani-shi lozim degan xulosaga kelgan.

Yana bir rus olimi A.G. Chernyavskiyning fikricha, “shaxsiy hayot – bu individning o‘zi nazorat qiladigan va tashqi ta’sirdan xoli bo‘lgan jismoniy va ma’naviy hayoti hisoblanadi” [16]. Muallif “shaxsiy hayot” tushunchasini ikkita belgiga ega bo‘lgan soha – individning o‘zi tomonidan nazorat qilinadigan va tashqi ta’sirdan xoli bo‘lishini ta’kidlagan. Bizningcha, shaxsiy hayot doim ham individning o‘zi tomonidan nazorat qilinmasligi mumkin. Masalan, bir nechta shaxsga tegishli bo‘lgan oilaviy sir haqida gap borganda, unga bog‘liq bo‘lmagan holda, boshqa shaxslar tomonidan ham oshkor qilinishi mumkin. Muallif ajratgan ikkinchi belgini qo‘llab-quvvatlaymiz, ya’ni shaxsiy hayot tashqi ta’sirlardan, jumladan, davlat, jamiyat va boshqa shaxslarning aralashuvidan xoli bo‘lishi lozim.

Vashington universiteti professori Neil Richards shaxsiylikka (privacy) ta’rif berib, shunday fikrni ilgari surgan: “Butun oiladagi hayot, qarindoshlik va do’stona aloqalar, uydagi turmush tarzi, yaqinlik (jinsiy) va boshqa shaxsiy munosabatlar, muhabbat, simpatiya va antipatiya, fikrlash, qiziqishlar, ijod ham shaxsiy hayot sohasiga kiradi” [17].

Shuningdek, Chikago universiteti professori L.R. Strahilevitz o‘zining “Shaxsiy hayot daxlsizligi huquqining ijobiy nazariyasi” asarida shaxsiy hayotni tushunish uchun bir necha xususiyatlarini sanab o‘tgan. Bular “oilaviy xususiyat” (oiladagi munosabatlar, aka-uka, er-xotin va boshqalar bilan), “tashkiliy tomoni” (kun tartibini belgilash, o‘qish yoki ish joyini tanlash va tashkiliy masalalarda namoyon bo‘ladi), “sog‘liq tomoni” (sog‘liqni saqlashga qaratilgan harakatlarda ifodalanadi), “dam olish” (dam olish va ko‘ngil ochish kabi harakatlarda namoyon bo‘ladi), “munosabatlar tomoni” (do‘stlar, tanishlar va boshqalar bilan munosabatlar), “jinsiy munosabatlar” (shaxsning individual-

ligi, masalan, jinsiy odatlari) va boshqalar [18]. Biz ushbu mualliflarning shaxsiy hayotning ma’lum sohalarini ajratish, uning mazmuni va chegaralarini aniqlashdagi eng maqbul yo‘nalishlarini qo‘llab, quyidagi xususiyatlarini umumlashtirgan holda, shaxsiy hayotning aniq bir doirasini belgilab olish va shu orqali daxlsizlikning boshlanish chegarasini bilishimiz mumkin.

Birinchidan, oila va jinsiy munosabatlar doirasidagi xususiyatlari: shaxsiy hayot daxlsizligining ushbu sohasiga shaxsning nikoh tuzish, farzandlikka olish; biror kishi bilan yashash to‘g‘risida mustaqil qaror qabul qilish; o‘zi uchun tanishlar, do‘stlar va muloqot qilish doirasini erkin tanlash; mustaqil ravishda o‘z oila a‘zolari bilan birgalikda oilaviy hayot tarzini o‘rnatish huquqi kiradi.

Ikkinchidan, ma’naviy xususiyatlari: shaxsiy hayot daxlsizligining ushbu sohasiga individning o‘z dini va e’tiqodi to‘g‘risida mustaqil ravishda qaror qabul qilish, mustaqil ravishda kasb tanlash; ma’lum bir fikrni qo‘llab-quvvatlash yoki qo‘llab-quvvatlamaslik; qaysi fanlar yoki hunarni o‘rganish; bo‘sh vaqtini qayerda va qanday o‘tkazish; qiziqishlar (xobbisi)ni o‘z ixtiyoriga ko‘ra tanlash huquqi kiradi.

Uchinchidan, shaxsning sog‘lig‘i bilan bog‘liq xususiyatlari: bu xususiyat shu bilan tavsiflanadiki, unga insonning o‘z sog‘lig‘iga g‘amxo‘rlik masalalari, xususan, qanday tartib-qoidalarini qo‘llash va o‘z tanasini qanday tasarruf etish kerakligi, tashqi qiyofasini mustaqil ravishda o‘zgartirishga bo‘lgan huquqi kiradi [19].

To‘rtinchidan, shaxsning ma’lumotlar to‘plash bilan bog‘liq xususiyatlari: buning daxlsizlik hisoblanishining ma’nosi shundaki, individ ko‘rish, o‘qish, foydalanish, saqlash uchun ma’lumotni mustaqil ravishda o‘zi tanlaydi. Shuningdek, bunga individning o‘ziga tegishli ma’lumot, ya’ni oilaviy va shaxsiy siri, shaxsiy munosabatlari, sog‘lig‘i, kasalliklari, xaridlari, hisoblari, boradigan joylari va boshqalar kiradi.

Rus olimi A. Sadikova “shaxsiy ma’lumotlar faqat shaxsni aniqlashga imkon beradigan ma’lumotdir. O‘z-o‘zidan shaxsiy ma’lumotlarning tarqalishi shaxsga unchalik zarar keltirmaydi, balki zarar yetkazish imkoniyatini yaratadi. Shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish shaxsiy hayotning mumkin bo‘lgan buzilishidan sug‘urta qiladi, chunki shaxs haqidagi individual ma’lumotlar uning shaxsiyatining umumiy tasavvurini shakllantirishi mumkin”; degan fikrlarni bildirgan [20].

Rus olimi N.I. Petrikina esa o‘z qarashlarida quyidagilarni ta’kidlagan: “Shaxsning shaxsiy hayoti to‘g‘risidagi ma’lumotlar, shu jumladan, shaxsiy ma’lumotlar qonun bilan himoyalangan ma’lumotlar sifatida tasniflanadi. Ularni tegishli shaxsning rozilgisiz tarqatishga yo‘l qo‘yilmaydi” [21].

Yana bir rus olimi E.V. Klimovich shaxsiy ma’lumotlarning tarkibi haqida fikr bildirib, shaxsiy ma’lumotlarga identifikatsiya ma’lumotlaridan tashqari, shaxsiy hayot, axloqiy, ishbilarmonlik fazilatlar va boshqa insoniy xususiyatlari ham kirishini ta’kidlagan [22].

Hozirgi kunda dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida ushbu tamoyillardan foydalanib kelinmoqda [23]. Oslo universiteti professori Li Bigrave ushbu prinsiplarni quyidagicha umumlashtiradi:

- shaxsiy ma’lumotlar aniq va qonuniy maqsadlarda to‘planadi hamda ushbu maqsadlarga mos kelmaydigan tarzda qayta ishlanmaydi;

- shaxsiy ma’lumotlar adolatli va qonuniy vositalar bilan to‘planadi;

- to‘plangan shaxsiy ma’lumotlar miqdori ma’lumotlarni to‘plash va keyinchalik qayta ishlash maqsadiga erishish uchun zarur bo‘lgan miqdor bilan cheklanadi;

- shaxsiy ma’lumotlardan ko‘rsatilganidan boshqa maqsadlarda foydalanish va oshkor qilish faqat ushbu ma’lumot egasining roziligi yoki qonun hujjatlari bilan amalga oshiriladi;

- shaxsiy ma’lumotlar qayta ishlash maqsadlariga nisbatan tegishli, aniq va to‘liq bo‘ladi;

- shaxsiy ma’lumotlarni ruxsatsiz yoki ko‘zda tutilmagan hollarda oshkor qilish, yo‘q qilish, o‘zgartirish yoki foydalanishdan himoya qilish uchun xavfsizlik choralari ko‘riladi;

- shaxslar ularga tegishli bo‘lgan boshqa ma’lumotlardan xabardor bo‘ladi va ularga kirish huquqiga ega bo‘ladi;

- boshqa shaxslar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni qayta ishlash uchun mas’ul shaxslar yuqoridagi tamoyillarga ta’sir ko‘rsatadigan choralarga rioya qilish uchun javobgar bo‘ladi [24].

Xulosalar

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, aytish mumkinki, shaxsiy ma’lumotlarga shaxsga tegishli bo‘lgan, uning shaxsiy xususiyatlarini o‘zida ifodalagan, boshqa kishilardan ajratib turadigan ma’lumotlari, shaxsning ijtimoiy hayotdagi faoliyati, shaxsiy hayot faktlari, voqea-hodisalar to‘g‘risidagi ma’lumotlari va uning shaxsini aniqlash imkonini beruvchi boshqa ma’lumotlarni kiritish mumkin.

Shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish negizida shaxsiy ma’lumotlarni qayta ishlashni tartibga soluvchi me’yoriy tamoyillar yotadi. “Adolatli axborot amaliyoti tamoyillari” (Fair Information Practices) ma’lumotlardan foydalanish, to‘plash va shaxsiy hayot daxlsizligiga oid sakkizta tamoyillarni o‘z ichiga oladi.

Bizningcha, shaxsiy hayot inson turmushi-ning ma’lum bir sohalar majmuyi ekanligidan kelib chiqib, shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi deganda, shaxsning oila va jinsiy munosabatlari, ma’naviy, tibbiy sohalaridagi hayotining tashqi aralashuvdan himoyalanganligi huquqi, raqamli texnologiyalar orqali shaxsiy hayotga doir ma’lumotlarning oshkor qilinishi ham tushuniladi. “Shaxsiy hayot” hamda “shaxsiy hayot haqidagi ma’lumotlar” tushunchalari bir ma’noni anglatmaydi. Chunki “shaxsiy hayot” kengroq tushuncha bo‘lib, shaxsiy hayot to‘g‘risidagi ma’lumotlar raqamli texnologiyalar orqali to‘plash va tarqatish kabilarni o‘z ichiga olib, shaxsiy hayot daxlsizligini buzuvchi eng ko‘p uchraydigan usul hisoblanadi.

Shaxsiy hayot to'g'risidagi ma'lumotlar raqamli texnologiyalar orqali olingan moddiy ma'lumot shaklida ifodalanadi [25]. Insonning shaxsiy hayoti to'g'risida ma'lumot to'plash kuzatib yurish, jumladan, ijtimoiy sahifalarini kuzatish, shaxsni suratga olish yoki uni videokameraga tasvirga olish, ovozi yoki telefon suhbatlarini tinglash va yozib olish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Demak, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish masalalari raqamli texnologiyalar davrida juda dolzarbdir. Raqamli texnologiyalar sharoitida shaxsiy ma'lumotlarni hi-

moya qilish huquqining fundamental huquq sifatidagi ahamiyati shundaki, shaxsiy ma'lumotlarni to'plash, saqlash va ulardan foydalanish qonunda ko'rsatilgan holatlarda, xususan, jamoat manfaati va shaxsning o'ziga tegishli huquqlarni ta'minlash uchun va shaxsning roziligi bilan amalga oshishi kerakligi belgilangan. Shu bois shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi tushunchasi ham boshqalar aralashuvidan xoli bo'lgan o'z muhiti ni himoyalashga bo'lgan huquq emas, balki shaxsiy ma'lumotni nazorat qilishga bo'lgan huquq degan mazmun kasb eta boshlagan.

REFERENCES

1. Gore A. Information Infrastructure Task Force, The National Information Infrastructure: Agenda for Action, 58 Fed. Reg. 49025-01, 1993 WL 365171. 1993, Sept. 21.
2. Tobin J., Field S.M. The Right to Protection of Privacy, Family, Home, Correspondence, Honour, and Reputation. Available at: <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law/9780198262657.001.0001/law-9780198262657-chapter-17/>.
3. Feijóo C., Gómez-Barroso J.L., Karnitis E. More than twenty years of European policy for the development of the information society. Available at: <https://journals.openedition.org/netcom/2389?lang=en#article-2389/>.
4. Okinawa Charter of Global Information Society. Available at: <http://federalbook.ru/files/SVAYZ/saderzhanie/Tom%206/I/hartia.pdf/>.
5. Internet World Stats. Available at: <http://www.intemetworldstats.com/stats.htm/> (accessed 22.11.2021)).
6. Madiev F. Theoretical basics of the development of the right to privacy: concept and legal nature. *Society and Innovation*, 2022, vol. 3 (7/S), pp. 184–195. DOI: 10.47689/2181-1415-vol3-iss7/S-pp184-195/.
7. Makoto I. The Guide to Constitution. Tashkent, p. 127.
8. Kopylov V.A. Informatsionnoye pravo [Information law]. Moscow, Yurist Publ., 2002.
9. Madiev F.K. Constitutional Basis of Ensuring the Right to Privacy in the Age of Informatization. *Middle European Scientific Bulletin*, 2021, no. 11. DOI: 10.47494/mesb.2021.11.657/.
10. Saidov A.X., Turg'unov M.T., Matchanov A.A. et al. Inson huquqlari umumiy nazariyasi [General Theory of Human Rights]. Academy of Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, 2012. Available at: https://www.minjust.uz/upload/iblock/0c0/pravo_uz.pdf/.
11. Wacks R. Law, Morality and the Private Domain. Hong Kong University Press, 2000, vol. 1.
12. Kutafin O.Y. Neprikosnovennost' v konstitutsionnom prave Rossiyskoy Federatsii [Immunity in the constitutional law of the Russian Federation]. Moscow, Prospekt Publ. House, 2014.
13. Houlgate L.D. What is legal intervention in the family? Family law and family privacy. *Law & Phil*, 1998, vol. 17, p. 141. Available at: <https://www.jstor.org/stable/3504988/>.
14. Weber R.H. Internet of Things - New security and privacy challenges. *Computer law & Security Review*, 2010, vol. 26, no. 1, pp. 23–30. Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0267364909001939/>.

15. Maleina M.N. Lichnyye neimushchestvennyye prava grazhdan (ponyatiye, osushchestvleniye i zashchita) [Personal non-property rights of citizens (concept, implementation and protection)]. 1997. Available at: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=15972250/>.
16. Chernyavskiy A. G., Grudisyna L.Yu. Prava cheloveka v Rossii [Human rights in Russia]. 2019. Available at: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=36359442/>.
17. Richards N.M. The puzzle of Brandeis, privacy, and speech. *Vand. L. Rev.*, 2010, vol. 63, pp. 1295. Available at: <https://core.ac.uk/reader/230476600/>.
18. Strahilevitz L.J. Toward a positive theory of privacy law. *Harvard Law Review*, 2013, vol. 126, no. 7, pp. 2010–2042. Available at: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1588&context=law_and_economics/.
19. Madiyev F. Raqamlashtirishning konstitutsiyaviy huquq rivojiga ta'sirining asosiy yo'nalishlari [The main directions of influence of digitization on the development of constitutional law]. *Society and Innovation*, 2021, vol. 2, no. 12/S, pp. 72–78.
20. Sadykova A. Garantii okhrany i zashchity personal'nykh dannykh cheloveka i grazhdanina. Konstitutsionnoye i munitsipal'noye pravo [Guarantees for the protection and protection of personal data of a person and a citizen]. *Constitutional and municipal law*, 2007, no. 14, pp. 15–19.
21. Petrykina N.I. K voprosu o konfidentsial'nosti personal'nykh dannykh [On the issue of confidentiality of personal data]. *Laws of Russia: Experience, Analysis, Practice*, 2007, no. 6, pp. 115–122. Available at: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/27942/1/%D0%9A%20%D0%92%D0%9E%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%A1%D0%A3%20%D0%9E%20%D0%9F%D0%95%D0%A0%D0%A1%D0%9E%D0%9D%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%AB%D0%A5%20%D0%94%D0%90%D0%9D%D0%9D%D0%AB%D0%A5%20%D0%9A%D0%90%D0%9A.pdf/>.
22. Klimovich Ye.V. O sushchnosti ponyatiya "personal'nyye dannyye" kak konfidentsial'noy informatsii osoboy kategorii [On the essence of the concept of "personal data" as a special category of confidential information]. *International Legal Readings*, 2005, pp. 21–30.
23. Hartzog W. The Inadequate, Invaluable Fair Information Practices. *Md. L. Rev.*, 2016, vol. 76, p. 952. Available at: <https://digitalcommons.law.umaryland.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3759&context=mlr/>.
24. Bygrave L.A. Data protection law. Wolters Kluwer Law & Business, 2002, p. 910.
25. Solove D.J. Understanding privacy. 2008. Available at: https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/43383679/Understanding_Privacy-with-cover-page-v2.pdf/.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.1./LVBH1811>
UDC: 342.733(045)(575.1)

MASOFAVIY TA'LIMNI TAKOMILLASHTIRISH ORQALI FUQAROLARNING OLIY TA'LIM OLIH HUQUQINI TA'MINLASH MASALALARI

Bokiyev Jahongir Nurmatjon o'g'li,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Konstitutsiyaviy huquq kafedrası o'qituvchisi
ORCID: 0000-0002-4183-4760
e-mail: j.bokiyev@tsul.uz

Annotatsiya. Bugungi rivojlanib borayotgan dunyoda raqamli texnologiyalar imkoniyatlaridan ko'pgina sohalarda samarali foydalanilmoqda. Xususan, ta'lim tizimida ham bunday imkoniyatlar kundan kunga ortib borayotganligi ta'lim olish huquqini ta'minlashga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatmoqda. Bilamizki, o'tgan so'nggi ikki yil davomida butun insoniyatga og'ir oqibatlar olib kelgan koronavirus pandemiyasi ta'lim sohasidagi ham bir qator haligacha yechimi topilmagan muammolarni ko'rsatib berdi. Uzoq davom etgan pandemiya davrida masofaviy ta'lim ta'lim jarayonini davom ettirishning yagona yo'li bo'ldi. Masofaviy ta'limni sifatli olib borishda esa, shubhasiz, IT texnologiyalari, masofaviy ta'lim platformalari juda muhim hisoblanadi. Chunki ularsiz ta'limning bu shaklini tasavvur etib bo'lmaydi. Mazkur maqolada raqamli texnologiyalar rivojlanishi natijasida masofaviy ta'lim olish imkoniyati kengayganligi, bu esa oliy ta'lim olish huquqini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega ekanligi milliy va xorijiy olimlarning qarashlari, normativ-huquqiy hujjatlar asosida tahlil qilindi. Tahlil qilish davomida masofaviy ta'lim va masofaviy ta'lim texnologiyalari tushunchalari, masofaviy ta'limning o'ziga xos xususiyatlari, shuningdek, masofaviy ta'limni tashkil etish bilan bog'liq muammolarga alohida to'xtalib, ularning yuridik tabiati va mohiyati atroflicha ochib berildi.

Kalit so'zlar: masofaviy ta'lim, oliy ta'lim olish huquqi, raqamli ta'lim texnologiyalari, masofaviy ta'lim platformalari.

ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВА ГРАЖДАН НА ВЫСШЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ ПУТЕМ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Бокиев Жахонгир Нурматжон угли,
преподаватель кафедры «Конституционное право»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В современном развивающемся мире возможности цифровых технологий эффективно используются во многих сферах. В частности, тот факт, что с каждым днем таких возможностей в системе образования становится все больше, положительно влияет на обеспечение права на образование. Мы знаем, что за последние два года пандемия коронавируса, принеся тяжелые последствия для всего человечества, также выявила ряд нерешенных до сих пор проблем в сфере образования. В условиях затянувшейся пандемии дистанционное образование стало единственным способом продолжить образовательный процесс. Несомненно, большое значение в проведении качественного дистанционного образования имеют IT-технологии и дистанционные образовательные платформы. Потому что эту форму обучения невозможно представить без них. В данной статье на основе мнений отечественных

и зарубежных ученых и нормативно-правовых документов анализируется, что возможности дистанционного образования расширились в результате развития цифровых технологий, что важно в обеспечении права на высшее образование. В ходе анализа подробно раскрываются понятие дистанционного образования, понятие дистанционных образовательных технологий, особенности дистанционного образования, а также проблемы, связанные с организацией дистанционного образования, их правовая природа и сущность.

Ключевые слова: дистанционное образование, право на высшее образование, цифровые образовательные технологии, дистанционные образовательные платформы.

ISSUES OF ENSURING THE RIGHT OF CITIZENS TO HIGHER EDUCATION BY IMPROVING DISTANCE EDUCATION

Bokiyev Jahongir Nurmatjon ugli,

Lecturer, Department of Constitutional law,
Tashkent State University of Law

Abstract. The potential of digital technology is efficiently utilized in many sectors of the contemporary, developing world. In particular, the fact that the educational system is providing more and more of these chances each day helps to uphold the right to education. We are aware that the coronavirus epidemic, which has had devastating effects on all of mankind over the past two years, has also brought to light a number of issues in the area of education that have not yet been fully handled. In the context of a protracted pandemic, distance education has become the only way to continue the educational process. Without a doubt, the usage of IT tools and digital learning environments is crucial in providing high-quality remote education. Because this form of education is unimaginable without them. This article discusses how the possibilities of remote education have increased as a result of the development of digital technologies, which is vital in maintaining the right to higher education. It does so based on the perspectives of local and international scientists as well as legislative documents. The analysis reveals in detail the concept of distance education, the concept of distance educational technologies, the features of distance education, as well as the problems associated with the organization of distance education, their legal nature, and their essence.

Keywords: distance education, the right to higher education, digital educational technologies, distance learning platforms.

Kirish

So'nggi yillarda mamlakatimizda ko'plab sohalarda tub islohotlar amalga oshirilayotganligi barchamizga yaxshi ma'lum. Shunday ijobiy yangilanishlar hech shubhasiz ta'lim tizimini ham chetlab o'tgani yo'q. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev o'zining har bir nutqida, albatta, mamlakatimiz kelajagi bo'lgan yoshlarning ta'lim olish masalasi, ta'lim tizimiga alohida e'tibor qaratadi. Davlat rahbari 2022-yil 20-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va O'zbekiston xalqiga yo'llagan murojaatnomalarida ham ta'lim masalasiga to'xtalib, Yusuf Xos Hojibning quyidagi juda ham o'rinli va to'g'ri jumalari-

ni keltirib o'tdilar: "Zakovat bor joyda ulug'lik bo'ladi, bilim bor joyda buyuklik bo'ladi".

Darhaqiqat, har bir davlatning rivoji uning kelajak avlodi qanchalik yuksak bilim, malaka va tajribaga ega ekanligiga bog'liq. Aynan shu maqsadda biz ham ta'limga alohida e'tibor qaratib, sohada boshlagan islohotlarimizni davom ettirishimiz, ta'lim dargohlari-ga borib, o'qituvchi va murabbiylar bilan ko'proq muloqot qilib, o'quv-tarbiya ishlari sifatini oshirish bo'yicha tizimli ishlarni tashkil etishimiz lozimligini alohida ta'kidlagan holda, mamlakatimizda 2023-yilni "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili" deb nom berishni taklif etdilar [1].

Shuningdek, o'tgan yillar davomida ham bir qator muhim islohotlar amalga oshirilganligi, ko'plab huquqiy hujjatlar qabul qilinganligi ta'lim, xususan, oliy ta'limning rivojiga katta hissa qo'shdi, deb aytish mumkin. Inson qadri uchun muhim bo'lgan ushbu islohotlarning huquqiy asoslari sifatida 2020-yil 23-sentabrda yangi tahrirda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi-ning "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" hamda "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmonlarini ko'rsatib o'tish mumkin. Mazkur konsepsiya va strategiyada oliy ta'limga qamrovni oshirish, xususan, 2022-yilda yoshlarni oliy ta'lim bilan qamrov darajasini 38 foizga yetkazish aniq maqsad qilib belgilangan. Bu maqsadni amalga oshirishda, albatta, nodavlat ta'lim muassasalari hamda masofaviy ta'limga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, aytish mumkinki, bugungi kunda oliy ta'limga qamrov hamda ta'lim sifatini oshirish, shaxsning oliy ta'lim olish huquqini ta'minlash, buning uchun masofaviy ta'limni kengaytirish, ta'lim tizimiga raqamli texnologiyalarni joriy etish bilan bog'liq huquqiy asoslar yetarli bo'lsa-da, biroq mazkur sohadagi ilmiy izlanishlar yetarli darajada olib borilmagan. Bu esa quyidagi yo'nalishlar bo'yicha ilmiy tadqiqot olib borishni taqozo etadi:

1) masofaviy ta'lim orqali oliy ta'lim olish huquqini ta'minlashni tahlil qilish;

2) raqamli texnologiyalar yordamida masofaviy ta'lim berish jarayonining ta'lim sifatiga ta'siri;

3) oliy ta'lim tizimi, shu jumladan, masofaviy oliy ta'lim rivojlangan davlatlar tajribasini tahlil qilish asnosida ijobiy amaliyotni milliy qonunchilikka joriy qilish masalalari.

Mazkur masala bugungi kunda juda ham dolzarb bo'lganligi sababli ko'pgina milliy va xorijiy tadqiqotchilar tomonidan masofaviy ta'limning turli jihatlarini o'rganilgan va o'rganilmoqda. Xususan, milliy tadqiqotchilardan O. Zakirova, B. Nurmatov, M. Bahromov, S. Rizayeva, D. Sidiqova, T. Mamataliyev va boshqalar masofaviy ta'limning o'ziga xos xususiyatlari haqida ilmiy izlanishlar olib borgan bo'lsa, masofaviy ta'lim bir necha yillar oldin rivojlangan xorijiy mamlakatlarda R.F. Moran, C.L. Smith, V. Sharov, O.V. Kuznetsova, L.N. Gasaway, H. Leskovac va boshqa ko'plab olimlar masofaviy ta'limning ijobiy va salbiy jihatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilgan.

Material va metodlar

Oliy ta'lim sohasida masofaviy ta'lim olish imkoniyatlari qonunchilikda belgilangan bo'lsa-da, ular ilmiy jihatdan yetarli darajada tahlil qilinmaganligi, shuningdek, raqamlashtirish sharoitida rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasini tahlil qilish va uning asnosida milliy qonunchilikni takomillashtirish bilan bog'liq bir qator muammolar borligi sababli ushbu tadqiqot ishida, asosan, qiyosiy-huquqiy tahlil metodidan foydalanildi. Shu bilan birga, kuzatish, umumlashtirish, induksiya va deduksiya metodlari qo'llandi.

Tadqiqot natijalari

Bugungi kunda ta'limning ajralmas qismiga aylanib qolgan masofaviy ta'lim hamda unga bo'lgan ehtiyojning naqadar yuqori ekanligi Sars-Covid koronavirus pandemiyasi davrida yaqqol namoyon bo'ldi. Shu o'rinda masofaviy ta'lim tushunchasiga oydinlik kiritish maqsadga muvofiqdir. Masofaviy ta'lim bir nechta tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan bo'lib, unga ta'lim shakli va ta'lim texnologiyasi sifatida baho bergan tadqiqotchilar mavjudligini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, A.A. Andreev masofaviy ta'limni texnik vositalardan foydalanishga asoslangan ta'limning gumanistik shakli sifatida e'tirof etgan bo'lsa [2], Moskva davlat statistika, iqtisodiyot va axborot universiteti vakillari

esa talaba va professor o'rtasidagi ta'lim jarayonlarida qo'llanadigan ta'lim texnologiyalari deb baholashgan [3].

Bundan ko'rinadiki, masofaviy ta'lim – bu ta'lim shakli yoki ta'lim texnologiyasi ekanligi xususida yagona yondashuv mavjud emas.

Bizning fikrimizcha, masofaviy ta'lim – bu shunday ta'lim olish shakli, unda talaba va o'quvchilar professor-o'qituvchilar bilan yuzma-yuz ko'rishmagan holatda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hamda Internet jahon axborot tarmog'idan foydalanib ta'lim oladi. *Ma'lumot uchun: 1969-yil Buyuk Britaniyada dunyoda birinchi masofaviy universitet – “Buyuk Britaniya ochiq universiteti” (The Open university) tashkil etilgan.*

Masofaviy ta'limning o'ziga xos xususiyatlari, uning oliy ta'lim olish huquqini ta'minlashdagi o'rni haqida bir qator xorijiy va milliy tadqiqotchilar o'zlarining fikrlarini ilgari surgan. Xususan, Rachel F. Moran masofaviy ta'limning eng asosiy qulayliklaridan biri sifatida talabaning o'zi uchun qulay sharoitda, qulay vaqtda bilim egallashi, ma'ruzalarni erkin tinglashini ko'rsatgan [4].

S. Raxmonova ham masofaviy ta'lim xarakteratlarni kamaytirishi (bino, transport), vaqtni tejashi (yo'l va darsga yig'ilish vaqti), talabaga mashg'ulot vaqti, joyi va davomiyligini rejalashtirish imkonini berishi, auditoriyaning cheklanmaganligi, elektron kutubxona va informatsion texnologiyalardan foydalanish hisobiga ta'lim sifatini oshirish imkoni mavjudligi, talabalarining sog'lig'i holati va imkoniyatidan qat'i nazar, yagona ta'lim muhitini yaratishi bilan ta'limni yangi ilg'or bosqichga olib chiqqanligini ta'kidlagan [5].

D. Sidiqova ham masofaviy ta'limning quyidagi ijobiy jihatlari keltirib o'tgan [18]:

- chet elliklar, nogironlar va turli xil nogironligi bo'lgan odamlarning masofaviy o'qitish imkoniyati;

- individual sur'atda o'rganish imkoniyati;

- talabalar uchun ma'lumotlar bazalari, kutubxonalar kataloglari va boshqa axborot resurslaridan bepul foydalanish;

- talabalarining shaxsiy ishlarini yuritishda qulaylik;

- interaktivlik (tezkor ma'lumot almashish imkoniyati).

Haqiqatan ham, inson qanchalik komfort holatda bilim olsa, bu bilimning sifati nazorat ostidagi jarayonlardan bir necha barobar yuqori bo'ladi [19].

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan, masofaviy ta'limning ijobiy jihatlari va qulayliklaridan tashqari quyidagi bir nechta muammoli masalalari ham mavjud ekanligini ko'rish mumkin. Masalan, O.V. Kuznetsova masofaviy ta'limning quyidagi salbiy jihatlari alohida e'tirof etadi:

- talaba o'qituvchi bilan shaxsan maslahatlashish imkoniyatiga ega bo'lmaydi;

- “jonli” auditoriyada ta'lim olish, o'qituvchi va talabalar bilan muloqot qilish, omma oldida nutq so'zlab, fikr bildirish imkoniyati mavjud emas;

- masofaviy ta'limni har qanday sohaga qo'llab bo'lmaydi. Masalan, tibbiyot, kimyo-texnologiya, veterinariya va boshqa sohalarda masofaviy ta'limni tashkil etish mantiqsiz;

- hamma talaba ham masofaviy shaklda mukammal ta'lim olishga o'ziga motivatsiya bera olmaydi. An'anaviy ta'limda esa o'qituvchi talabaning bilim olishga qiziqishi ortishidagi asosiy shaxs hisoblanadi;

- talaba o'zining bilim va salohiyati, olib boriladigan fanlardan yiqqan ballarini boshqa talabalar bilan solishtirish imkoniyatiga ega emas. Masalan, ular bir auditoriyada dars mashg'ulotida bo'lmaganligi, birga topshiriqlar bajarmaganligi sababli o'zining bilimni boshqalarning bilimi bilan taqqoslash imkoniyatiga ega bo'lmaydi.

Olima ko'rsatib o'tgan jihatlardan tashqari milliy sharoitdan kelib chiqqan holda, masofaviy ta'limni tashkil etish bilan bog'liq quyidagi salbiy holatlarni ham sanab o'tish mumkin.

*Birinchi*dan, masofaviy ta'lim bevosita Internet jahon axborot tarmog'idan foydalangan

holda olib borilganligi sababli internet tezligi bilan bog'liq muammolar yuzaga keladi.

O'tkazilgan o'rganishlar natijasida aniq bo'ldiki, so'nggi 2 yilda Internet tarmog'iga ulanish tezligi qariyb 4 barobarga oshib, joriy yilda o'rtacha tezlik 186 megabit sekunda yetdi.

Internetga ulanish tezligi Toshkent tibbiyot akademiyasi va Toshkent davlat transport universitetida 1 gigabit sekund, O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Nukus davlat pedagogika instituti, Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali, Qoraqalpog'iston tibbiyot instituti, Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya hamda Chirchiq davlat pedagogika universitetlarida 600 megabit sekund, Toshkent davlat pedagogika universitetida esa 500 megabit sekunda yetkazilgan.

Biroq O'zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi Urganch filialida 4 megabit sekund, O'zbekiston davlat konservatoriyasi Nukus filiali hamda O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Farg'ona filialida esa 20 megabit sekund ulanish tezligi bilan eng past ko'rsatkich qayd etilgan bo'lsa, yirik oliygohlar bo'lishiga qaramasdan Samarqand davlat tibbiyot institutida tezlik o'rtacha 74 megabit sekund, Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat institutida esa 83 Megabit sekunda teng.

Internet tezligi qancha yuqori bo'lsa, masofaviy ta'lim ham shuncha sifatli bo'ladi, deb bemalol aytish mumkin. Yuqoridagi ma'lumotlar faqat oliy ta'lim muassasalaridagi holat hisoblanadi. Aholi uchun mavjud internet tezligi ham yetarli darajada qoniqarli emas va bu, ayniqsa, olis hududlarda yaqqol seziladi.

Ikkinchidan, masofaviy ta'lim shaklini olib borishda qo'llanadigan masofaviy ta'lim platformalarini mukammal darajada biladigan professor-o'qituvchilarning yetishmasligi, ularda IT texnologiyalari, kompyuterdan foydalanish bo'yicha yetarli kompetensiyaning mavjud emasligi ham dolzarb masalalardan

biri. Buning natijasida hanuzgacha ta'lim jayronlarida qog'oz vositalaridan voz kechilmayapti, ortiqcha sarf-xarajatlarning oldi olinmayapti.

Oliy ta'limda masofaviy ta'lim bo'yicha xorijiy tajribani tahlil qiladigan bo'lsak, Xitoy Xalq Respublikasida an'anaviy oliy ta'lim muassasalarini takomillashtirish natijasida 1979-yilda Milliy radio va televideniya universitetlari tarmog'i tashkil etilib, radio va televideniya orqali masofaviy ta'lim olish imkoniyatlari yaratildi. Bugungi kunda oliy ta'lim rivojlangan Germaniya, Italiya, Angliya, Gollandiya kabi davlatlarda masofaviy ta'limning (ochiq masofaviy ta'lim) imkoniyatlaridan keng foydalanish tendensiyalari kuzatilmoqda. Turkiyada talabalarning yarmi masofaviy shaklda ta'lim olmoqda [9].

Masofaviy ta'lim shakli ozodlikdan mahrum etilgan shaxslarning ham oliy ta'lim olish imkoniyatini oshiradi. Buyuk Britaniya va boshqa bir qator rivojlangan davlatlarda buning yaqqol amaliy misolini ko'rish mumkin. Masalan, Buyuk Britaniyada tashkil etilgan «Open university» mamlakat qamoqxonalariining eng yirik masofaviy oliy ta'lim provayderi hisoblanadi. Mazkur universitet Buyuk Britaniyaning aksariyat qamoqxonalaridagi 1700 ga yaqin talabalarga oliy ta'lim kurslarini taqdim etadi [11].

Bundan tashqari, masofaviy ta'lim shakli shaxsning xorijiy ta'lim muassasalarida ham qiziqishlariga mos ravishda ta'lim olish imkoniyatini yaratadi. Masalan, bugungi kunda ko'pgina o'zbekistonlik talabalar Rossiya, Italiya, Avstriya kabi davlatlarning nufuzli ta'lim muassasalarida, xususan, Sapienza universitetida masofaviy oliy ta'lim (magistratura) olmoqda. Buni ham masofaviy ta'lim orqali shaxsning oliy ta'lim olish huquqini ta'minlashning bir shakli deb hisoblash mumkin.

Umuman olganda, yuqoridagi barcha fikrlardan ham ko'rinadiki, masofaviy ta'lim shakli shaxsning oliy ta'lim olishga bo'lgan huquqini ta'minlash imkoniyatini oshiruvchi asoslardan biri hisoblanadi.

Xulosalar

Olib borilgan tahlil natijalaridan kelib chiqib, masofaviy ta'lim shaklini takomillashtirish orqali shaxsning oliy ta'lim olishga bo'lgan huquqlarini ta'minlash, bu sohada oliy ta'lim tashkilotlari faoliyati samaradorligi yuzasidan quyidagi takliflar ilgari suriladi.

Birinchidan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni bilan tasdiqlangan "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi"da belgilangan maqsadlarni amalga oshirish maqsadida oliy ta'lim muassasalari imkoniyatlaridan kelib chiqib, masofaviy ta'lim shakli bo'yicha qabulni amalga oshirish lozim. Ushbu farmon ijrosi yuzasidan 2022-2023-o'quv yili uchun Toshkent davlat yuridik universiteti 300 nafar talabani masofaviy ta'lim shakli asosida talabalikka qabul qildi. Masofaviy ta'lim shakli bo'yicha qabul parametrlarini ishlab chiqarishdan ajralmagan va ta'lim oluvchilarni jalb etgan holda, bosqichma-bosqich ko'paytirish maqsadga muvofiq. Buning natijasida nafaqat masofaviy shaklda ta'lim olishni xohlovchilarning ta'lim olish huquqlari ta'minlanadi, balki oliy ta'limga qamrov ham sezilarli darajada ortadi.

Ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-ijroiya kodeksining 100-moddasini quyidagi mazmundagi o'zgartirish bilan to'ldirish lozim.

Maxsus tartibli koloniyalardan tashqari jazoni ijro etish muassasalarida jazoni ijro etayotgan mahkumlar jazoni ijro etish rejimiga muvofiq, sirtqi hamda masofaviy oliy ta'lim olish huquqiga ega. Mazkur o'zgartirishning qonunchilikka kiritilishi, birinchidan, sodir etilgan jinoyat uchun mahrum etilgan huquqdan yana boshqa huquqning mahrum etilishining oldi olinadi. Ya'ni shaxs sodir etgan qilmishi uchun bir necha huquqlari, ayniqsa, jinoyat sodir etishi bi-

lan bevosita bog'liq bo'lmagan ta'lim olish huquqidan mahrum bo'lmaydi. Ikkinchidan, tayinlangan jazoni o'tab chiqqan shaxs oliy ma'lumotga ega holda ozodlikka chiqishi uning takroran jinoyat sodir etmasligi, jamiyatda retsidiv jinoyatlar soni ortmasligiga xizmat qiladi. Chunki shaxsning takroran jinoyat sodir etishiga aksariyat hollarda uning jazoni o'tab chiqqandan so'ng ish topa olmasligi, ishlash uchun ma'lumoti, bilim va malakasi mavjud emasligi sabab bo'ladi. Buni Toshkent viloyatidagi mavjud tumanlar probatsiya xizmati xodimlari, huquqbuzarliklar profilaktikasi inspektorlari o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma va ular tomonidan taqdim etilgan hisobotlarda ham ko'rish mumkin.

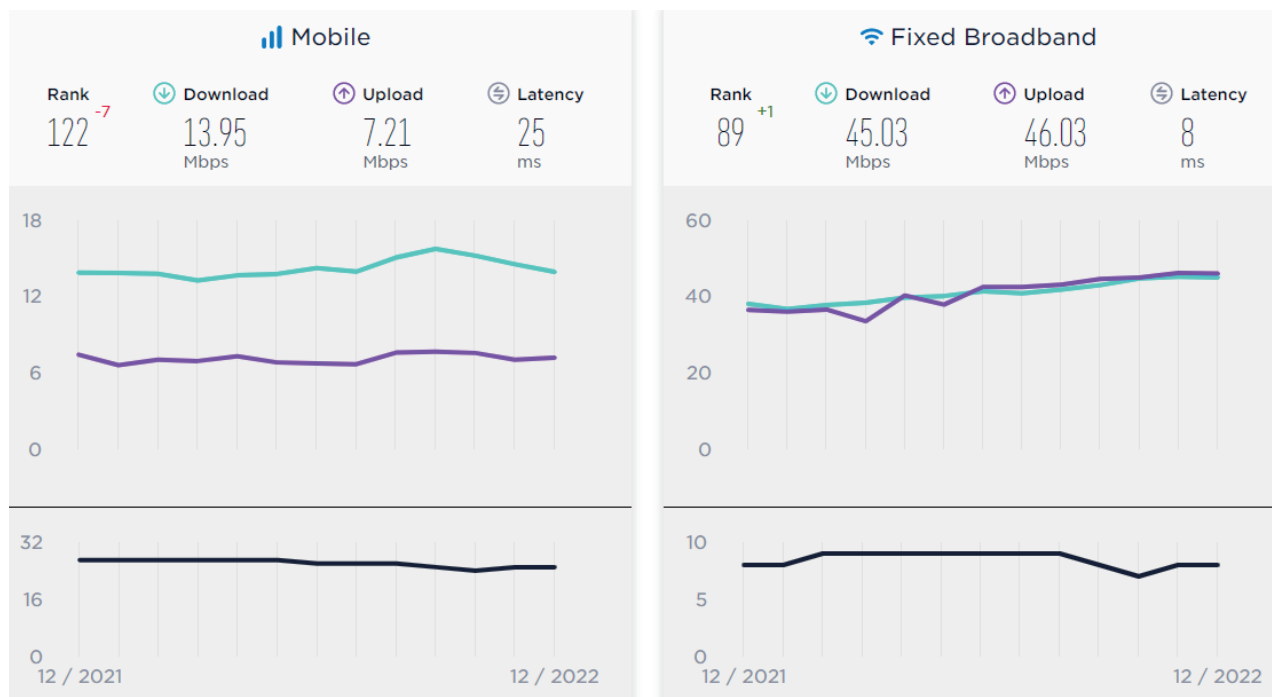
Uchinchidan, masofaviy ta'lim shaklini sifatli olib borish maqsadida aholi va oliy ta'lim tashkilotlari uchun internet sifati, tezligini oshirish bo'yicha aniq amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim. Zero, ta'limning bu shakli sifatsiz internet bilan ko'zlangan natijaga olib bormaydi. 2022-yil yakunidagi ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekiston Internet tezligi bo'yicha dunyo mamlakatlari orasida 122-pog'onada turibdi [13] (rasm).

To'g'ri, so'nggi yillarda ijobiy o'zgarishlar, yuqori o'ringa ko'tarilish kuzatilgan, biroq bu O'zbekiston uchun yetarli emas.

To'rtinchidan, masofaviy ta'lim shakli-da ta'lim oluvchilar uchun sifatli o'quv materiallari, kontentlar, o'quv reja va dasturlar tayyorlashni izchil nazorat qilish lozim [6]. Buning uchun Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 3-oktabrdagi "Oliy ta'lim tashkilotlarida masofaviy ta'lim shaklini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 559-son qarori bilan tasdiqlangan "Oliy ta'lim tashkilotlarida masofaviy ta'limni tashkil etish tartibi to'g'risida"gi nizomga muvofiq, o'quv jarayonini monitoring qilishni masofadan turib amalga oshirish maqsadida oliy ta'lim tashkilotining masofaviy ta'limni boshqarish bo'yicha dasturiy ta'minot – Learning Management System (LMS) platformasi Oliy

ta'lim, fan va innovatsiya vazirligining Oliy ta'lim jarayonlarini boshqarish axborot tizimi hamda Ta'lim sifatini nazorat qiluvchi tegishli tashkilotlar, oliy ta'lim muassasalari,

pedagog xodimlar, ta'lim oluvchilar va boshqa axborotlar to'g'risida yagona ma'lumotlar bazasi axborot tizimiga integratsiya qilinishi zarur [5].

O'zbekiston Internet tezligi ko'rsatkichi.

Beshinchidan, ta'lim muassasalari pedagog xodimlarining zamonaviy ta'lim texnologiyalari, masofaviy ta'lim platformalari bo'yicha bilim, malaka va ko'nikmalarini rivojlantirish lozim. Buning uchun ta'lim jarayonini raqamlashtirishni yanada jadallashtirish, bunda har bir professor-o'qituvchining kompetensiyasini oshirish, mavjud axborot tizimlari (HEMIS, DISTANT, DIGITAL, GOOGLE CLASSROOM

va boshqa masofaviy ta'lim platformalari) dan samarali foydalanish bo'yicha doimiy ravishda o'quv kurs va seminarlar tashkil etish maqsadga muvofiq.

Bugungi kunda nafaqat masofaviy ta'limni rivojlantirish, balki ta'limning barcha shaklini sifat darajasiga olib chiqish uchun zamonaviy texnologiyalarni yaxshi bilish har bir professor-o'qituvchining zaruriy kompetensiyasi bo'lmog'i lozim.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi [Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis and the citizens of Uzbekistan]. 2022, December 20. Available at: <https://president.uz/uz/lists/view/577488/>.

2. Andreev A.A. K voprosu ob opredelenii ponyatiya “distansionnoye obucheniye” [To the question of the definition of the concept of “distance learning”]. Available at: http://www.e-joe.ru/sod/97/4_97/st096.html/.
3. Otkrytoye obrazovaniye. Terminy i opredeleniya [Open education. Terms and Definitions]. Moscow State University of Economics, Statistics and Informatics. Available at: <http://www.info.mesi.ru/program/glossary00.html/>.
4. Moran R.F. Diversity, distance, and the delivery of higher education. *Ohio State Law Journal* (OHSLJ), vol. 59 (775). Available at: https://www.researchgate.net/publication/301750226_Diversity_Distance_and_the_Delivery_of_Higher_Education/.
5. Rahmonova S. Masofaviy ta’lim – sudyalikka nomzodlarni tayyorlash tizimida yangi innovatsion shakl [Distance education is a new innovative form in the system of training of judicial candidates]. *Library*, 2020, vol. 20 (2), pp. 10–12. Available at: <https://inlibrary.uz/index.php/archive/article/view/8904/>.
6. Bokiye J. Polnomochiya gosudarstvennykh organov v oblasti vysshego obrazovaniya po obespecheniyu prava na obrazovaniye [The powers of state bodies in the field of higher education to ensure the right to education]. *Obshchestvo i innovatsii – Society and Innovation*, 2022, vol. 3 (7/S), pp. 130–137. DOI: 10.47689/2181-1415-vol3-iss7/S-pp130-137/.
7. Sharov V.S. Distantionnoye obucheniye: forma, tekhnologiya, sredstvo [Distance learning: form, technology, means]. *Proceedings of the Russian State Pedagogical University named after A.I. Herzen*, 2009, no. 94. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/distantionnoe-obuchenie-forma-tehnologiya-sredstvo> (accessed 16.01.2023).
8. Aslonova L. Istoriya vozniknoveniya konstitutsionnogo prava na svobodu nauchnogo tvorchestva [The history of the emergence of the constitutional right to freedom of scientific creativity]. *Obshchestvo i innovatsii – Society and Innovation*, 2022, vol. 3 (11/S), pp. 235–245. DOI: 10.47689/2181-1415-vol3-iss11/S-pp235-245/.
9. Kiyani I.V. Analiz zarubezhnogo opyta distantionnogo obucheniya [Analysis of the foreign experience of distance learning]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-zarubezhnogo-opyta-distantionnogo-obucheniya/viewer/>.
10. Jakhongir K. Legal guarantees of the use of the internet by individuals. *World Bulletin of Management and Law*, 2023, vol. 18, pp. 33–37. Available at: <https://www.scholarexpress.net/index.php/wbml/article/download/1926/1682/>.
11. Abdurasulova Q., Alamonova Sh. Perspektivy sozdaniya distantionnogo obrazovaniya v penitentsiarnykh uchrezhdeniyakh. Aktualnyye voprosy i perspektivy tsifrovizatsii sudebno-pravovoy deyatel’nosti [Prospects for the creation of distance education in penitentiary institutions]. *Current issues and prospects for the digitalization of judicial and legal activities*, 2022, vol. 1 (01), pp. 139–143. Available at: <https://inlibrary.uz/index.php/combating-offenses/article/view/14434/>.
12. Tikasheva G. Nekotoryye mezhdunarodnyye i natsional’nyye pravovyye normy v sfere zashchity prav detey [Some international and national legal standards in the field of protection of children’s rights]. *Development and Innovations in Science*, 2022, vol. 1, no. 13, pp. 45–49.
13. Speedtest Global Index. Ranking mobile and fixed broadband speeds from around the world on a monthly basis. Uzbekistan Median Country Speeds, 2023, January. Available at: <https://www.speedtest.net/global-index/uzbekistan/>.
14. Kastornova V. A. Analiz opyta Frantsii v oblasti ispol’zovaniya tsifrovyykh tekhnologiy v deyatel’nosti obrazovatel’nykh organizatsiy v usloviyakh distantionnogo obucheniya [Analysis of the experience of France in the field of the use of digital technologies in the activities of educational organizations in the context of distance learning]. *Pedagogicheskaya informatika – Pedagogical Informatics*, 2020, pp. 208–222.
15. Simonson M., Zvacek S.M., Smaldino S. Teaching and learning at a distance: Foundations of distance education. 7th ed. 2019.

16. Clark J.T. Distance education. Clinical engineering handbook. Academic Press, 2020, pp. 410–415.
17. Gunawardena C.N., McIsaac M.S. Distance education. Handbook of research on educational communications and technology. Routledge, 2013, pp. 361–401.
18. Sidiqova D.S. Zamonaviy ta'limda masofaviy o'qitish tizimi [The system of distance teaching in modern education]. *Scientific Progress*, 2021, vol. 2, no. 7, pp. 1027–1031.
19. Kuznetsova O.V. Distantionnoye obucheniye: za i protiv [Distance learning: pros and cons]. *Mezhdunarodnyy zhurnal prikladnykh i fundamental'nykh issledovaniy – International Journal of Applied and Basic Research*, 2021, no. 8-2, pp. 362–364.
20. Nurmatjon o'g'li B.J. Rights to education in developed countries' constitutions. *Conferencea*, 2022, pp. 176–179. Available at: <https://conferencea.org/index.php/conferences/article/view/1255/>.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.1./EJIG1142>
UDC: 347.7(045)(575.1)

IJODKOR MUALLIFNING ISH BERUVCHI YOKI BUYURTMACHI BILAN O'ZARO MUNOSABATLARIDA MUALLIFLIK HUQUQLARI USTUVORLIGINI HUQUQIY TA'MINLASH MASALALARI

Okyulov Omonboy,
O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan yurist,
yuridik fanlar doktori, professor
ORCID: 0000-0001-8420-0365
e-mail: o.okyulov@tsul.uz

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada ijod erkinligi va u bilan bog'liq ravishda ijodkor muallif huquqlarining mohiyati, fuqarolik muomalasida ularning dinamikasi tahlil etiladi. Muallif fikricha, ijod erkinligini inson huquq va erkinliklarining tarkibiy qismi sifatida konstitutsiyaviy islohotlar jarayonida yanada boyitish zaruriyati mavjud. Ijod erkinligi amalga oshirilganda, har doim fan, adabiyot, san'at asarlari, patent huquqi obyektlari yaratiladi, intellektual mulk obyektlari vujudga keladi. Ushbu obyektlar huquqiy muhofazaga layoqatli bo'lganda, ijodkor mualliflarda mutlaq huquqlarni olishga nisbatan ustuvorlik, afzallik mavjud. Bunday imtiyoz hatto intellektual mulk obyekti uchun ish beruvchi bilan tuzilgan mehnat shartnomasi yoxud buyurtmachi bilan tuzilgan fuqarolik shartnomasi asosida yaratilganda ham amal qilishi mumkin. Muallif uning xususiyatlarini tahlil etib, ularning huquqni qo'llash va sud amaliyotida namoyon bo'lish mexanizmini shakllantirish bo'yicha o'z takliflarini asoslab berishga harakat qiladi.

Kalit so'zlar: ijod erkinligi, ijodkor muallif, ish beruvchi, buyurtmachi, mehnat shartnomasi, ilmiy tadqiqot ishlari shartnomasi, mualliflik buyurtmasi shartnomasi, mutlaq huquqlar, ijodkor muallifning shaxsiy huquqlari, ijodkor muallifning mulkiy huquqlari.

ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРИОРИТЕТНОСТИ АВТОРСКИХ ПРАВ В ОТНОШЕНИЯХ АВТОРА С РАБОТОДАТЕЛЕМ ИЛИ ЗАКАЗЧИКОМ

Окюлов Омонбой,
доктор юридических наук, профессор,
заслуженный юрист Узбекистана

Аннотация. В данной научной статье анализируется сущность свободы творчества и динамика в гражданском обороте прав автора-создателя. Автор утверждает, что имеется существенная необходимость обогащения свободы творчества как составной части прав и свобод человека в процессе конституционных реформ. При реализации свободы творчества всегда создаются произведения науки, литературы, искусства, объекты патентных прав, возникают объекты интеллектуальной собственности. При наличии признаков правовой охраны способности этих объектов у автора-создателя возникают преимущество и приоритет в приобретении исключительных прав. Такие преимущества могут быть реализованы даже в случае, когда объект интеллектуальной собственности создан на основе трудового договора, заключенного с автором и работодателем, либо на основе гражданского

договора, заключенного между заказчиком и автором. Автором статьи анализируются особенности проявления приоритетности прав автора в правоприменительной и судебной практике.

Ключевые слова: свобода творчества, автор-создатель, работодатель, заказчик, трудовой договор, договор на проведение научно-исследовательских работ, договор авторского заказа, исключительные права, личные права автора-создателя, имущественные права автора-создателя.

ISSUES OF LEGAL PRIORITY OF COPYRIGHT IN THE RELATIONSHIP BETWEEN THE AUTHOR AND THE EMPLOYER OR CUSTOMER

Okyulov Omonboy,

Honored Lawyer in Uzbekistan,
Professor, Doctor of Legal Sciences

Abstract. *This scientific article analyzes the essence of freedom, creativity and dynamics in the civil circulation of the rights of the author-creator. The author argues that there is a significant need to enrich the freedom of creativity as an integral part of human rights and freedoms in the process of constitutional reforms. When realizing the freedom of creativity, works of science, literature, art, objects of patent rights are always created objects of intellectual property. If there are signs of the legal protection of the ability of these objects, the author of the creator has advantages, a priority for acquiring exclusive rights. Such an advantage can be realized even in the case when the intellectual property object is created on the basis of an employment contract concluded with the author and employers or on the basis of a civil contract concluded between the customer and the author. The author analyzes the features of the manifestation of the priority of the author's rights in law enforcement and judicial practice.*

Keywords: *freedom of creativity, author-creator, employer, customer, employment contract, contract for scientific research, literary order contract, exclusive rights, personal rights of the author-creator, property rights of the author-creator.*

Har qanday huquq, shaxsiy bo'ladimi yoki mulkiy, huquq subyekti uchun muayyan ahamiyatga ega. Odatda moddiy obyektlarga nisbatan mulk huquqi shaxsiy huquqlar bilan uzviy bog'liq bo'lmaydi. Biroq intellektual mulk huquqida shaxsiy va mulkiy huquqlar o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud. Bu holat FKning 1033-moddasida o'z ifodasini topgan. Unga ko'ra, intellektual ijodkorlar o'z faoliyat natijalariga nisbatan shaxsiy nomulkiy va mulkiy huquqlarga ega bo'ladilar. Shaxsiy nomulkiy huquqlar ijodkor muallifga, uning mulkiy huquqlaridan qat'i nazar – tegishli bo'ladi va uning intellektual faoliyati natijalariga tegishli bo'lgan mulkiy huquqlari boshqa shaxsga o'tgan taqdirda ham ijodkorning o'zida saqlanib qoladi.

Shu o'rinda qonun ijodiy faoliyat natijalari bo'lgan intellektual faoliyat natijasining muallifi deb e'tirof etilish huquqi, ya'ni mualliflik huquqiga alohida urg'u beradi. Shuni ta'kidlash o'rinliki, o'zbek tilidagi qonunlar matnlarida ushbu urg'uni alohida ilg'ab olish qiyin va ko'p hollarda uni boshqa kategoriyalar bilan almashtirish, chalg'itishga ham olib kelishi mumkin. Gap bu o'rinda "pravo na avtorstva" – mualliflik huquqi va "avtor-skoye pravo" – mualliflik huquqi o'rtasidagi farq to'g'risida bormoqda. 1033-moddaning 3-qismi ham, boshqa qonunlar ham, afsuski, ushbu kategoriyalar o'rtasidagi farqni ochib bermaydi va mualliflik huquqi har ikki holatga nisbatan bir xil ibora tarzida qo'llanadi. Holbuki, mualliflik huquqi, ya'ni ijod-

korning o'z ijod mahsuliga nisbatan muallif sifatida e'tirof etilishi, muallif sifatida tanilishi huquqi intellektual mulk huquqida barcha huquqlarning o'ziga xos gultojisi bo'lishi lozim. Chunki ijodkor bo'lmaganda, ijod mahsuli ham bo'lmaydi. Ijodiy faoliyat, intellektual faoliyat bu o'rinda asosiy hal qiluvchi rol o'ynaydi. To'g'ri, qonun uni alohida ajratib ko'rsatadi, e'tirof etadi. Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risidagi qonunda ham, Mualliflik va turdosh huquqlar to'g'risidagi qonunda ham, Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risidagi qonunda ham ijodkor alohida maqomga ega subyekt hisoblanadi.

Odatda ijodiy faoliyat inson aqliy faoliyatining eng yuqori cho'qqisi hisoblanadi. Aynan shu faoliyat orqali yangi g'oyalar, yangi texnologiyalar, yangi badiiy asarlar, original ijrolar vujudga keladi va fuqarolik muomalasiga kirib boradi. Biroq ijodiy faoliyat mahsulining intellektual mulk obyekti sifatidagi fuqarolik muomalasining keyingi jarayonlardagi harakatida mutlaq huquqlar obyektni "o'z qaramog'iga oladi" va bundan keyingi jarayonlarda mualliflik huquqining namoyon bo'lish holatlari xiralashadi va ikkinchi yoki uchinchi planga tushib qoladi. Nima ham deyish mumkin, bozor qonunlari, tijorat qonunlari shuni talab etadi.

Agar muallif ijod obyektiga nisbatan mutlaq huquqqa ega bo'lmasa (mutlaq huquq buyurtmachiga o'tishi shartnomada qat'iy shart qilib qo'yilgan bo'lsa) yoxud mutlaq huquqni o'zidan begonalashtirgan bo'lsa, bu holda u deyarli nomigagina mualliflik huquqi bilan qoladi. To'g'ri, intellektual faoliyatning ba'zi obyektlari bo'yicha mutlaq huquq egasi yoki obyektga nisbatan mutlaq huquqni qabul qilayotgan shaxs sotib olayotgan paytda ergashma huquq asosida ijodkor muallifga xarid narxining bir necha foizi miqdorida ulush ajratishi lozim yoxud shartnomada belgilab qo'yilgan bo'lsa, obyektidan foydalanishda olgan samaradan muallif ijodkor uchun ulush, ya'ni mukofot ajratishi kerak. Bu o'rinda ijodkor muallifni juda ham nochor

bo'lib qoldi, deb aytish qiyin. Mamlakatimizda uni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish tizimi mavjud. Jumladan, ijodkor muallif obyektni yaratish va uning samaradorligini ta'minlash masalalari bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlarining ilmiy daraja berilishi uchun asos bo'luvchi dissertatsiya sifatida rasmiylashtirishga ham haqli. Ilmiy unvonlar berilishida ham bu holat e'tiborga olinishi mumkin. Shuningdek, u ilm-fan, san'at sohasida faxriy unvonlar, oylik ish haqiga ustamalar olishi mumkin. Albatta, bu ijobiy holat, biroq bu ilmiy va badiiy ijodni tizimli rag'batlantirish sifatida baholanishi mumkin emas, chunki bu jarayonning ba'zi holatlarida ijodkor faoliyati uchun ne'matlarga erishishning muqarrarligidan ko'ra tasodifiyligi namoyon bo'ladi.

Patent huquqi tizimida ijodkor muallifning mualliflik huquqi FKning 1085-moddasida alohida norma sifatida shakllantirilgan. Unga ko'ra, ixtiro, foydali model, sanoat namunasiga nisbatan mualliflik huquqi va maxsus nom berish huquqi ixtiro, foydali model, sanoat namunasining muallifiga tegishlidir. Binobarin, ushbu obyektlarni o'z ijodiy mehnati bilan yaratgan shaxslar ixtirochi maqomiga ega bo'ladi va ayni paytda o'zlari yaratgan obyektlarga nisbatan maxsus nom berish huquqi ham ularga tegishlidir.

Maxsus nom berish huquqining mohiyati shundan iboratki, patent huquqi obyekti fuqarolik muomalasida bo'lganida, muayyan bir nom, shartli ramz, identifikatsiya belgisi asosida harakat qiladi va ushbu identifikatsiya belgisini nomlash ijodkor muallifga tegishli bo'ladi. Muallif ba'zi holatlarda uni o'zining nomiga qo'yish hollari ham uchraydi. Ham-maga ma'lumki, rentgen nurlari uni yaratgan ixtirochi Konrad Rentgen nomiga qo'yilgan. Qizig'i shundaki, K. Rentgen bu nurlarni har doim X nurlar deb atagan va u butun insoniyatga xizmat qilishi lozim deb hisoblab, uni patentlashga urinmagan.

Ixtiro, foydali model, sanoat namunasiga bo'lgan mualliflik huquqi va boshqa shax-

siy huquqlar patentga asoslangan huquqlar vujudga kelgan paytdan e'tiboran fuqarolik muomalasida o'zini namoyon qiladi (FKning 1085-moddasi 2-qismi). Shu o'rinda savol tug'ilishi mumkin: nima uchun patent shaxsiy huquq vujudga kelganligini guvohlantiruvchi yuridik hujjat hisoblanadi? Axir undan oldin ijodkor ham, ijodiy faoliyat ham va ijodiy faoliyat mahsuli ham mavjud bo'lgan-ku? To'g'ri, haqiqatan ham, ijodiy faoliyat mahsuli bo'lgan obyektga patent berilishi yoki berilmasligidan qat'i nazar, mualliflik huquqi mavjud bo'lgan. Biroq bunday mualliflik huquqi patent obyektiga nisbatan emas, oddiy ilmiy tadqiqot natijasiga nisbatan mualliflik huquqi tarzida namoyon bo'ladi. Qonun ixtiro, foydali model, sanoat namunasini muallifini maxsus huquqlar, imtiyozlar va ijtimoiy tushadagi afzalliklar bilan ta'min etishi mumkin deb ko'rsatadi. Ilmiy darajalar olishdagi imtiyozlar, davlat mukofotlari va faxriy unvonlar olish, xizmat uylarida qo'shimcha alohida xona tarzidagi kabinetga ega bo'lish, ijodiy ta'tillarga chiqish, davlat mukofotlari va xalqaro mukofotlar sohibi bo'lish imkoniyatlari bunga yaqqol dalildir.

Intellectual mulk huquqining fundamental negizi ijod erkinligiga borib taqaladi. Ijod erkinligi falsafiy va huquqiy jihatdan turli yondashuvlar asosida tahlil etib kelinmoqda [1]. Erkinlik insonning ajralmas xususiyati, holati, qadriyati, intilishlari, imkoniyatlari, faolligi, maqsadlarini ifodalovchi holatdir. Erkinlikning eng muhim ifodasi ijodkorlik, inson ichki ozodlikka, hurlikka erishgan taqdirda erkin bo'la oladi. Bunga esa ijod orqali erishadi. Ijod jarayonida inson o'zini anglash orqali o'z ruhiyati erkinligiga erisha oladi. Bu ruhiy tutqunlikni bartaraf etishdir. Erkinlik shaxsni ushlab turuvchi ma'naviy asosdir. U shaxsni cheklovchi barcha holatlarni yengib o'tish, haqiqiy individualizmning namoyon bo'lishidir [2].

Shunday qilib, ijod shaxsning rivojlanish imkoniyatlari erkinligi mujassami, uning qadriyatlarini o'zagi hisoblanadi. Shu sababli inson

erkinligini anglash uchun uning ijodkorlik ruhi faollashuvi lozim bo'ladi. Erkinlik ijodni voqelik doirasidan tashqari chiqishga, insonning zarurat tutqunligidan ozod bo'lishiga olib keladi [3]. Bu o'rinda shuni ham qayd etish lozimki, markscha mafkura asosida "Erkinlik anglangan zaruratsidir" degan mafkuraviy qoida yotadi [4].

Yuqoridagi qarashlar o'rtasidagi ziddiyatlarni yaqqol payqash mumkin, bir nuqtayi nazar bo'yicha erkinlik zarurat tutqunligidan xalos bo'lish bo'lsa, ikkinchisida, erkinlik zaruratni anglab yetishdir. Agar erkinlik zaruriyat va voqelikni mutlaqo inkor etsa, u holda beboshlikka, anarxiyaga, xaosga olib kelishi mumkin. Bu ijod erkinligiga nisbatan ham to'liq taalluqlidir. Agar u zarurat doirasida o'ralashib qolsa, ijod erkinligi muayyan ma'noda chegaralanib qoladi va jamiyatni rivojlantirish uchun ilg'or, original, unikal g'oyalar taqdim eta olmaydi. Shu sababli ham ijod erkinligini kishilik jamiyati uchun zarur bo'lgan yangi g'oyalar tizimi sifatida baholash o'rinni bo'lar edi.

Ijod erkinligi inson huquq va erkinliklarining tarkibiy qismi sifatida 1948-yildagi Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (27-modda) va 1966-yildagi Ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy huquqlar to'g'risida pakt (15-modda) mazmunida ham o'z ifodasini topgan.

Shunisi diqqatga sazovorki, har ikkala xalqaro hujjatda har bir inson o'zi muallifi bo'lgan ilmiy, adabiy yoki badiiy asarlar yuzasidan ma'naviy va moddiy manfaatlari himoya qilinishi huquqiga egaligiga urg'u beriladi [5].

Ushbu xalqaro hujjatlarda texnikaviy ijod erkinligi to'g'risida ko'rsatilmagan. Biroq inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 14-moddasida insonning ta'lim olish huquqi tarkibiy qismi sifatida texnikaviy ta'lim ham eslatib o'tiladi. O'zbekiston Respublikasining 1992-yildagi Konstitutsiyasi dastlabki loyihasida ijod erkinligi to'g'risida norma mavjud bo'lmaganini qayd etish

lozim. Ushbu norma keyinchalik, umumxalq muhokamasi davrida maxsus modda sifatida shakllantirildi va Konstitutsiyaning 42-moddasida o'z ifodasini topdi. Biroq qizig'i shundaki, bunda asosiy urg'u ilmiy va texnikaviy ijodga berildi. Holbuki, xalqaro standartlar bo'yicha ilmiy, adabiy va badiiy ijod erkinligiga alohida urg'u berilgan. 2022-yil 4-iyunda e'lon qilingan "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy qonuni loyihasi 21-bandiga ko'ra, 42-moddaning 1-qismidagi ilmiy va texnikaviy degan so'zlar ilmiy, texnikaviy, badiiy degan so'zlar bilan almashtirilishi nazarda tutildi [6]. Binobarin, kelgusida ijod erkinligi, texnikaviy ijod erkinligi, ilmiy ijod erkinligi va badiiy ijod erkinligi tur-laridan iborat bo'lishi nazarda tutilmoqda. Bu o'rinda shuni aytish lozimki, texnikaviy ijod erkinligi ijod erkinliklari tizimida alohida sof holda uchramaydi. Odatda u ilmiy-texnika-viy ijod erkinligi sifatida talqin etiladi. L.A. Gumerov ilmiy va texnikaviy ijod, ijod erkinligining mustaqil turi sifatida mavjud deb hisoblaydi va u ilmiy-texnik faoliyat sohasida muhim ahamiyatga ega deb ko'rsatadi [7]. Ilmiy texnika faoliyati inson bilish faoliyatining turi sifatida unikal natijalar izlashga, yangi nazariyalar va texnik yechimlar yaratishga, yangi obyektlarni shakllantirishga qaratilgandir. Albatta texnikaviy ijod erkinligini kamsitmagan holda shuni aytish mumkinki, u klassik ijod erkinligi, ya'ni biz bilgan an'anaviy ijod erkinliklari tizimida mavjud emas. Balki ilmiy ijod erkinligining o'ziga xos qorishmasi sifatida namoyon bo'lmoqda. U sof holatda cheklangan doirada, ya'ni texnik ta'lim, texnik faoliyat, texnik jarayonlarni kreativ yondashuv asosida takomillastirishga qaratilgan ijodiy faoliyat sifatida baholanishi mumkin. Mehnatni ilmiy uslubda tashkil etish ratsionalizatorlik yechimlari sohasida o'zining yaqqol ifodasini topadi. Texnikaviy ijod ilmiy ijodga nisbatan kengroq ommaviylik kasb etishi ham istisno etilmay-

di. Ishlab chiqarishda band bo'lgan ishchilar, boshqa xodimlar texnikaviy ijodda har doim ham kuchli ilmiy-ijodiy xarakter kasb etmasligi mumkin. Shu ma'noda texnikaviy ijod erkinligini ijod erkinligining mustaqil komponenti sifatida ajratib ko'rsatish mumkin. Albatta, buning O'zbekiston Respublikasida alohida konstitutsion rejimga ega bo'lgani shu jihatdan olganda muayyan asosga ega.

Ilmiy ijod erkinligiga kelganda shuni ta'kidlash o'rinliki, u O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 29-oktabrdagi O'RQ 576-sonli "Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida"gi Qonunning 3-, 12-, 14-moddalarida bilvosita o'z ifodasini topgan. Unda ilmiy ijod va axborot erkinligiga alohida urg'u beriladi. Ilmiy faoliyatga berilgan ta'rifda uning mohiyati ochib berishga harakat qilingan. Ilmiy faoliyat obyektlar, hodisa (jarayonlar)ning xususiyatlari, o'ziga xosliklari va qonuniyatlarini aniqlash maqsadida borliqni o'rganish va olingan bilimlarni amaliyotda qo'llashga yo'naltirilgan faoliyat hisoblanib, fundamental va amaliy tadqiqotlardan iboratdir.

Fundamental tadqiqotlar tabiat, jamiyat va insonning tuzilishi, shakllanishi va rivojlanishiga oid asosiy qonuniyatlar haqida yangi bilimlar olish, ular o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik, shuningdek, muayyan faoliyat natijasida yaratilgan obyektlarni o'rganishga yo'naltirilgan nazariy va (yoki) tajribaga yo'naltirilgan faoliyat hisoblanadi.

Amaliy tadqiqotlar amaliy maqsadlarga erishish va aniq vazifalarni hal etish uchun asosan yangi bilimlar hamda fundamental tadqiqotlar natijalarini qo'llashga yo'naltirilgan faoliyat hisoblanadi.

Ilmiy faoliyat yurituvchi shaxslar:

- ilmiy faoliyat turi, yo'nalishi va vositalarini tanlash;
- ilmiy faoliyatni yakka tartibda yoki jamoaviy asosda olib borish;
- inson hayoti va salomatligi, atrof tabiiy muhitga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan ilmiy faoliyatda qatnashishni rad qilish;

– bajargan ishining darajasi va sifatiga ko'ra moddiy rag'bat olish, shuningdek, ilmiy faoliyati natijalarini amaliyotga tatbiq etishdan mukofot yoki daromad olish;

– O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti mablag'lari, ilmiy faoliyatni qo'llab-quvvatlash jamg'armalari va qonunchilik bilan taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan moliyalashtiriladigan ilmiy loyihalar bo'yicha tanlovlarda qonunchilikda belgilangan tartibda ishtirok etish;

– o'zi tomonidan yoki hammualliflikda bajarilgan ilmiy ishlanmalar natijalaridan, agar ular davlat, xizmat va tijoratga oid yoki qonunchilikka muvofiq muhofaza qilinadigan boshqa sirlardan tarkib topmagan bo'lsa, erkin foydalanish, ularni tarqatish hamda ommaviy axborot vositalarida e'lon qilish;

– ilm-fan sohasida tadbirkorlik faoliyatini qonunchilikka muvofiq amalga oshirish;

– pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish, maslahatchi va ekspert bo'lish;

– agar qonunchilikda boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, ilmiy faoliyat natijalarini ilmiy ma'ruza, maqola, monografiya va dissertatsiya himoyasi ko'rinishida hamda boshqa shakllarda taqdim etish huquqiga ega.

Ilmiy faoliyat yurituvchi shaxslar:

– inson hayoti va salomatligi, atrof tabiiy muhitga zarar yetkazmaslikka;

– ko'chirmachilikka yo'l qo'ymaslikka, o'zgalarning ilmiy ishlanmalarini o'zlashtirmaslikka va yolg'on ma'lumotlarga asoslanmaslikka;

– intellektual mulk huquqlari va ilmiy odob-axloq qoidalariga rioya etishga majburdir.

Albatta, yuqoridagi normalar ilmiy ijod erkinligi mohiyatini ochib berishga muayyan darajada xizmat qiladi, biroq uning mazmunini to'liq aks ettirmaydi. Buning ustiga, bevosita asosiy qonunimizning o'zida ilmiy ijod erkinligining muayyan chegarasi ham belgilangan. Konstitutsiyaning 26-moddasi 3-qismida o'sha kishining rozilgisiz uning

ustida tibbiy yoki ilmiy tajibalar o'tkazilmasligi belgilab qo'yilgan. Konstitutsiyaning 29-moddasiga ko'ra, har kim fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligiga ega. Har kim o'zi istagan axborotni izlash, olish va uni tarqatish huquqiga ega. Amaldagi konstitutsiyaviy tuzumga qarshi qaratilgan axborot va qonun bilan belgilangan boshqa cheklashlar bundan mustasnodir. Fikr yuritish va uni ifodalash erkinligi faqat davlat siri va boshqa sirlarga taalluqli bo'lgan taqdirdagina qonun bilan cheklanishi mumkin. Yuqoridagi konstitutsiyaviy normalar ilmiy ijod erkinligi muayyan istisnalar bilan amal qilishini ko'rsatadi. Ilmiy ijod erkinligini ilmiy taqdiqotlar mavzusini tanlash erkinligi, usul va vositalarni belgilash erkinligi, erishilgan ilmiy natijalarni e'lon qilish yoki e'lon qilmaslik erkinligi ma'nosida talqin etish mumkin. Har qanday ilmiy nazariya yashashga haqlidir. Fanda ilmiy qarashlar, nuqtayi nazarlar, nazariyalarning to'g'riligi ovoz berish yo'li bilan hal etilishi, sud yoki davlat organi qarori asosida belgilab qo'yilishi mumkin emas. Xalqaro standartlarda adabiy va badiiy ijod erkinligi to'g'risida ham so'z boradi. 1886-yilgi adabiy va badiiy asarlarni muhofaza qilish to'g'risida xalqaro Bern konvensiyasi ham adabiy va badiiy asarlarni farqlaydi. Biroq hozircha asosiy qonunimiz badiiy ijod erkinligi bilan boyitilmoqda xolos. Bu o'rinda savol tug'iladi: badiiy ijod erkinligi va adabiy ijod erkinligi o'rtasida nisbat qanday? Odatda badiiy ijod shartli obrazlar orqali ijodiy faoliyatni amalga oshirish hisoblanadi. Badiiy ijodiyot o'z tarkibiga san'atning bir qancha turlarini, shu jumladan, tasviriy san'at, teatr va kino san'ati, musiqa san'ati va shu kabilarni ham qamrab oladi. Adabiy jarayonlar esa badiiy adabiyot yoki boshqacha aytganda, adabiy asarlar, ya'ni she'riyat, proza, publitsistika va shu kabi asarlarni yaratish jarayoni bilan uzviy ravishda bog'liq. Adabiy va badiiy jarayonlarni farqlash nisbiy shartli xarakterga ega. Ular bir-biri bilan uzviy ravishda bog'liq

va ko'p holatlarda yaxlit kategoriya sifatida tahlil etilishi mumkin. Shu ma'noda olganda Konstitutsiyaga kiritilayotgan o'zgartirishlarda adabiy ijod erkinligi alohida ajratilib ko'rsatilmadan, faqat badiiy ijod erkinligiga urg'u berilganini tanqidiy yondashuv asosida baholash o'rinli bo'lmagan bo'lar edi. Ijod erkinligi va uning tarkibiy qismlarining asosiy qonunimizda belgilab qo'yilishi Fuqarolik kodeksi loyihasining 4-bo'limida ularni yanada kengroq va batafsilroq talqin etish uchun asos bo'ladi. Ijod erkinligining asosiy qonunimizda belgilanishi shunchaki oddiy deklaratsiya, bayonot emas, u o'zini huquqiy tartibga solish yuklamalariga ega, ommaviy madaniyat sharpalari har tomondan bosib kelayotgan, so'z erkinligi, ijod erkinligi niqobi ostida har xil "bemaza" asarlar bilan virtual maydon to'ldirilayotgan hozirgi davrda ijod erkinligini to'g'ri talqin etish o'ta muhim ahamiyatga ega.

Ijod erkinligi shunchaki deklarativ mazmunga ega bo'lgan huquq emas, u ijodiy faoliyat natijasining muallifi bo'lgan ijodkorga ushbu ijod natijasiga nisbatan huquqlarning vujudga kelishi va fuqarolik muomalasiga kiritilishida imtiyozlar va afzalliklar beradi. Bunday imtiyoz va afzallik qator qonunlarda belgilab qo'yilgan. Jumladan, "Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risidagi" Qonunning 5-moddasida ko'rsatilishicha, "sanoat mulki obyektiga bo'lgan huquq muallifga (hammualliflarga) yoki uning (ularning) huquqiy vorisiga (huquqiy vorislariga) tegishli bo'ladi va patent bilan tasdiqlanadi". Ushbu qonunning 10-moddasida ko'rsatilishicha, "xodim tomonidan o'z xizmat vazifalarini yoki ish beruvchidan olgan aniq topshiriqni bajarish munosabati bilan yaratilgan sanoat mulki obyektining patentiga bo'lgan huquq, agar bu hol ular o'rtasida tuzilgan shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa, ish beruvchiga tegishli bo'ladi".

Fuqarolik kodeksining 695-moddasiga ko'ra, ilmiy tekshirish ishlari yoxud tajriba

konstruktorlik, texnologik ishlari pudrati shartnomasi bo'yicha pudratchi buyurtmachining yozma roziligi bilan mazkur shartnomalar bo'yicha bajarilgan ishlarining natijalarini patentlashga haqli. FKning 698-moddasiga ko'ra, pudratchi ishlarni bajarish jarayonida qo'lga kiritilgan huquqiy muhofazaga loyiq natijalarni himoya qilish choralarini ko'rishi va bu haqda buyurtmachini xabardor qilishi, buyurtmachiga bajarilgan ishlarda huquqiy muhofazaga loyiq ilmiy texnikaviy natijalardan foydalanish haqidagi maxsus litsenziyani berishi shart. Xuddi shunga o'xshash holat mualliflik huquqida muallifga nisbatan belgilab qo'yilgan afzalliklarda namoyon bo'ladi. FKning 1056-moddasi 1-qismiga ko'ra, muallifga asardan har qanday shaklda va har qanday usulda foydalanishda mutlaq huquqlar tegishlidir. Albatta, mualliflik huquqi va obyekt xizmat asari bo'lishi ham mumkin. FKning 1062-moddasida xizmat asariga bo'lgan mualliflik huquqi rejimi belgilab qo'yilgan. Xizmat vazifalarini yoki xizmat topshirig'ini bajarish tartibida yaratilgan asarga (xizmat asariga) bo'lgan muallifning shaxsiy nomulkiy huquqlari asar muallifida saqlanib qoladi.

Xizmat asaridan foydalanishga bo'lgan mutlaq huquqlar, agar muallif bilan ish beruvchi o'rtasidagi shartnomada boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, ish beruvchiga tegishlidir.

Xizmat asaridan foydalanishning har bir turi uchun haq miqdori va uni to'lash tartibi muallif bilan ish beruvchi o'rtasidagi shartnomada belgilanadi. Ish beruvchi bilan tuzilgan shartnomadan qat'i nazar, muallif asar oshkor qilingan vaqtdan e'tiboran o'n yil o'tganidan keyin, ish beruvchining roziligi bilan esa undan ham oldinroq asardan foydalanish va haq olish huquqini to'liq hajmda qo'lga kiritadi.

Muallifning xizmat asaridan topshiriq maqsadi taqozo etmaydigan usulda foydalanish huquqi cheklanmaydi.

Ish beruvchi xizmat asaridan har qanday tarzda foydalanishda o'z nomini ko'rsatishga yoxud uni ko'rsatishni talab qilishga haqlidir.

Mualliflik huquqi obyekti fuqarolik shartnomasi asosida yaratilgan taqdirda uning huquqiy rejimi FKning 1067-moddasida belgilab qo'yilgan.

Muallifning mulkiy huquqlarini boshqa shaxsga o'tkazish mutlaq huquqlarni boshqa shaxsga o'tkazish to'g'risidagi mualliflik shartnomasi asosida yoki mutlaq bo'lmagan huquqlarni boshqa shaxsga o'tkazish to'g'risidagi mualliflik shartnomasi asosida amalga oshirilishi mumkin.

Mutlaq huquqlarni boshqa shaxsga o'tkazish to'g'risidagi mualliflik shartnomasi faqat ushbu huquqlar o'tkazilayotgan shaxs asardan muayyan usulda va shartnomada belgilangan doirada foydalanishiga ruxsat beradi.

Mutlaq bo'lmagan huquqlarni boshqa shaxsga o'tkazish to'g'risidagi mualliflik shartnomasi foydalanuvchiga asardan shunday huquqlarni boshqa shaxsga o'tkazgan mutlaq huquqlar egasi va (yoki) bu asardan ayni shunday usulda foydalanish uchun ruxsat olgan boshqa shaxslar bilan teng ravishda foydalanishga ijozat beradi.

Mualliflik shartnomasi bo'yicha boshqa shaxsga o'tkaziladigan huquqlar, agar shartnomada bevosita boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, mutlaq bo'lmagan huquqlar hisoblanadi.

Asarga bo'lgan mualliflik huquqi asar aks ettirilgan moddiy obyektga bo'lgan mulk huquqi bilan bog'liq emas.

Moddiy obyektga bo'lgan mulk huquqini yoki moddiy obyektga egalik qilish huquqini boshqa shaxsga o'tkazish shu obyektga aks ettirilgan asarga bo'lgan biron-bir mualliflik huquqining o'z-o'zidan boshqa shaxsga o'tkazilishiga sabab bo'lmaydi.

Yuqoridagi holatlardan ko'rinib turibdiki, intellektual mulk obyekti hatto mehnat shartnomasi asosida ish beruvchining topshirig'i asosida yaratilgan bo'lsa ham yoxud fuqarolik shartnomasi, buyurtmachi top-

shirig'i asosida bajarilgan bo'lsa ham ushbu shartnomalar natijasida yaratilgan intellektual mulk obyektlariga nisbatan mutlaq huquqlar avtomatik ravishda ish beruvchiga yoki buyurtmachiga o'tmaydi. Buning uchun ushbu shartnomalarda mutlaq huquqning ish beruvchiga yoki buyurtmachiga o'tishi to'g'risida aniq-ravshan belgilab qo'yilishi lozim, aks holda, mehnat shartnomasining yoki fuqarolik shartnomasining mavjudligi va shu asosda intellektual mulk obyekti-ning yaratilishi ish beruvchida yoki buyurtmachida mutlaq huquqning vujudga kelishi uchun asos bo'lmaydi. Ushbu holatlar bo'yicha qonun ijodkor muallif uchun o'ziga xos ustuvorlik afzallik maqomini belgilamoqda. Huquqni qo'llash va sud amaliyotida bunga alohida e'tibor qaratish lozim. To'g'ri, ilmiy tadqiqot muassasalarida yaratilayotgan sanoat mulki obyektlari uchun ish beruvchi yoki buyurtmachi maxsus shart-sharoitlar yaratadi. U tomondan tashkil etilgan laboratoriyalarda ilmiy qurilmalar, asbob-uskunalaridan foydalaniladi, juda katta moliyaviy va iqtisodiy resurslar sarflanadi. Agar muallif ixtirochi ishtiroki va ish beruvchi buyurtmachi ishtiroki qiymatlar bo'yicha baholanadigan bo'lsa, bu ijodkor muallifning foydasiga bo'lmasligi tabiiy. Chunki ijodkor muallif o'zining aql-zakovatini, bilimini sarflagan va uning qiymatdagi ifodasi, ish haqi boshqacha tarzda to'lovlar orqali ifodalanishi mumkin. Ish beruvchi yoki buyurtmachini qiymat shaklidagi ishtiroki amalda juda katta summani tashkil etishi tabiiy (masalan, binolar, inshootlar, laboratoriya jihozlari, turli kimyoviy moddalar, tajriba sinov uskunalari, boshqa resurslar bo'yicha xarajatlar, shu jumladan, xodimlar uchun ish haqlari, ijtimoiy to'lovlar ko'rinishida namoyon bo'lib nafaqat bir necha yuz million, hatto milliard so'mlargacha borishi mumkin. Albatta, bozor munosabatlari sharoitida ish beruvchi va buyurtmachi ishtiroki va hissasi juda katta hamda salmoqli o'rin egallaydi. Bu holda ijodkor muallifni o'zi

yaratgan intellektual mulk obyektiga nisbatan mutlaq huquqlar olishda imtiyoz va afzalliklari belgilanishdan voz kechish yoxud hech bo'lmaganda ijodkor muallif huquqlari ustuvorligini, ijodkor muallif bilan ish beruvchi buyurtmachi huquqlari paritetligi prezumpsiyasini belgilash maqsadga muvofiq emasmi degan savol tug'ilishi mumkin. Fikrimizcha, bunday huquqlar paritetini belgilash uchun zarurat mavjud emas, chunki ish beruvchi yoxud buyurtmachi ijodkor muallif bilan tuzadigan shartnomada o'z ishtiroki xususiyatlaridan kelib chiqib mutlaq huquqlarning o'ziga o'tishi to'g'risida aniq-ravshan pisanda qilib qo'yishi mumkin. Bu holda mutlaq huquqlar ish beruvchiga yoki buyurtmachiga tegishli bo'ladi. Agar bunday shart belgilab qo'yilmagan bo'lsa, ijodkor muallif huquqlari ustuvorligi prezumpsiyasi amal qiladi. Huquqni qo'llash amaliyotida mualliflik shartnomalari bo'yicha ham, ilmiy tadqiqot ishlari shartnomalari bo'yicha ham, shuningdek, mehnat shartnomalari bo'yicha ham mutlaq huquqlar ish beruvchiga yoxud buyurtmachiga tegishli bo'lishi haqida shartlarning muhim shartlar sifatida belgilanish amaliyoti mavjud. Shuni ham ta'kidlash o'rinliki, tegishli mehnat shartnomalari yoki fuqarolik shartnomalarida mutlaq huquqlar kimga tegishliligi ko'rsatilmagan bo'lsa ish beruvchi yoki buyurtmachi ularni o'ziniki sifatida o'zlashtirib olish holatlari ham uchraydi. Ba'zi hollarda ijodkor mualliflar bunday holatga e'tibor bermasligi, o'z huquqlarini talab qilmasligi ham uchraydi. Ayrim holatlarda esa ish beruvchi xodim o'rtasida nizo kelib chiqishi ham mumkin. Masalan, fermer xo'jaliklaridan birida fermer xo'jaligi xodimi tomchilatib sug'orish texnologiyasiga o'zgartirishlar kiritish orqali suv va energiya sarfini teng barobarga qisqartirishga muvaffaq bo'lgan. Fermer xo'jaligi ushbu ixtiroga nisbatan mutlaq huquqni o'z nomiga rasmiylashtirib oladi. Xodim mutlaq huquqqa sheriklik asosida foydalanish bo'yicha talab qo'yganda, ish beruvchi talabni rad etadi.

Ushbu masala sud muhokamasining predmetiga aylanganda, sud xodim bilan tuzilgan mehnat shartnomasi bo'yicha ushbu ixtiro yaratilgan degan xulosaga kelib, mutlaq huquqni fermer xo'jaligiga tegishli bo'lishi haqida hal qiluv qarori qabul qiladi. Apellyatsiya instansiyasida sud xodim bilan fermer o'rtasidagi mehnat shartnomasida xodimga tomchilatib sug'orish texnologiyasini yaxshilash majburiyati yuklanmaganini, buning uchun unga qo'shimcha haq to'lanmaganiga e'tibor qaratadi hamda "Ixtirolar, sanoat namunalari va foydali modellari to'g'risida"gi Qonunning 5-moddasiga ko'ra, ushbu ixtiroga nisbatan mutlaq huquq xodimga tegishli bo'lishi to'g'risida ajrim chiqaradi.

Ijodkor mualliflar tomonidan mustaqil, tashabbuskorlik asosida intellektual mulk obyektlarini yaratish nisbatan kam kuzatiladi. Odatda intellektual mulk obyektlari ijodkor mualliflar bilan tuzilgan mehnat shartnomasi yoxud fuqarolik shartnomasi asosida yaratish holatlari ko'p uchraydi. Bunda mutlaq huquqlar taqdiri ilmiy tadqiqot ishlari shartnomasi yoki mualliflik shartnomalari orqali belgilanishi lozim. Biroq huquqni qo'llash amaliyotida bu holat aniq-ravshan belgilanmasligi holatlari kuzatiladi. Ushbu masalada yagona sud amaliyotini shakllantirish lozim. Buning uchun Oliy sud plenumi qarorlarida quyidagicha tushuntirish berish taklif etiladi: "Intellektual mulk obyektlari ish beruvchi bilan tuzilgan mehnat shartnomasi yoki buyurtmachi bilan tuzilgan fuqarolik shartnomasi asosida yaratilganda, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomalarda boshqacha belgilanmagan bo'lsa, FKning 695-moddasi, 1056-moddasi 1-qismi mazmuniga ko'ra, mutlaq huquqlar intellektual mulk obyektlarini o'z ijodiy mehnati orqali yaratgan muallifga tegishli bo'ladi".

Bunday yondashuv qonunlarda belgilangan ijodkor muallif huquqlarining ustuvorligi taomilining huquqni qo'llash va sud amaliyotidagi o'ziga xos kafolati bo'lib xizmat qilgan bo'lar edi.

REFERENCES

1. Saidov A., Okyulov O. Nekotoryye aspekty pravovykh osnov usileniya zashchity prav i zakonnykh interesov sub'yektov tvorcheskoy deyatel'nosti [Some aspects of the legal framework of strengthening the protection of the rights and legitimate interests of subjects of creative activity]. *Proceedings on Intellectual Property*, Moscow, 2022, pp. 28–44.
2. Filosofiya. Tvorchestvo. Kul'tura [Philosophy. Creation. Culture]. Saratov, Saratov State University, 1994, p. 25.
3. Nazarycheva A.I. Svoboda tvorchestva v sisteme lichnostnykh tsennostey [Freedom of creativity in the system of personal senses]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/svoboda-i-tvorchestvo-v-sisteme-lichnostnyh-tsennostey/>.
4. Falsafa asoslari [Foundations of philosophy]. Tashkent, O'qituvchi Publ., 1982, p. 50.
5. Inson huquqlari to'g'risida Xalqaro Bill [International Bill of Human Rights]. Tashkent, Adolat Publ., 1992, pp.16–26.
6. On Amendments and Additions to the Constitution of the Republic of Uzbekistan. Draft Constitutional Law of the Republic of Uzbekistan. *Xalq so'zi – Folk word*, 2022, June 25, , no. 132-133 (8194-8195), p. 3.
7. Gumerov L.A. Individual'noye dogovornoye regulirovaniye pravootnosheniy v nauchno-tekhnologicheskoy sfere [Individual contractual regulation of legal relations in the scientific and technological sphere]. *Scientific notes of the Kazan branch of the Russian State University of Justice*, 2021, vol. 17, pp. 3–8.
8. The Universal Declaration of Human Rights. Available at: <https://constitution.uz/oz/pages/humanrights/>.
9. Economic, social and cultural rights. National Center of the Republic of Uzbekistan on Human Rights website. Available at: <https://nhrc.uz/oz/menu/itisodij-izhtimoiy-va-madaniy-uular/>.
10. International Berne Convention on the Protection of Literary and Artistic Works. Available at: https://www.wipo.int/treaties/en/ip/berne/summary_berne.html/.
11. Bogustov A.A., Glonina V.N., Rozhkova M.A. et al. Tsivilisticheskaya kontseptsiya intellektual'noy sobstvennosti v sisteme rossiyskogo prava [Civilistic concept of intellectual property in the system of Russian law]. Ed. M.A. Rozhkova. Moscow, Statut Publ., 2018, 271 p.
12. Okyulov O. Fuqarolik kodeksi real voqelikni aks ettirmog'i lozim [The Civil Code should reflect the realities]. *Huquq – Law*, 2020, no. 26 (1223), p. 7.
13. Okyulov O. Sud va huquqni qo'llash amaliyotida adolat, insofilik, oqilonalik tamoyillaridan foydalanishning metodologik masalalari [Methodological issues of the use of the principles of justice, fairness and reasonableness in judicial and law enforcement operations]. *Yurist axborotnomasi – Lawyer's Bulletin*, 2020, pp. 55–63.
14. Okyulov O. Issues of increasing the influence of intellectual property law institutions on the development of innovation. Tashkent, Turon Zamin Ziya Publ., 2016.
15. Okyulov O. Voprosy formirovaniya natsional'noy pravovoy sistemy bor'by protiv kul'turnogo piratstva [Issues of formation of the national legal system of combating cultural piracy]. *Review of Law Sciences*, 2020, no. 1, pp. 51–54. DOI: 10.24412/2181-1148-2020-1-51-54/.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.1./MLKQ6505>
UDC: 347.2:316.422(045)(575.1)

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA STARTAPLAR FAOLIYATINI HUQUQIY TARTIBGA SOLISHNI TAKOMILLASHTIRISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI

Tojiboyev Akbar Zafar o'g'li,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Ommaviy huquq fakulteti dekani o'rinbosari,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.
ORCID: 0000-0002-9873-6061
E-mail: a.tojiboyev@tsul.uz

Annotatsiya. Jahon amaliyotida innovatsiyalar iqtisodiy o'sishni harakatlantiruvchi asosiy kuch sifatida e'tirof etiladigan hamda barqaror rivojlanish uchun shart-sharoitlar yaratadigan, turli-tuman muammolarni yechishga qodir bo'lgan muhim omildir. Bugungi kunda yuridik fanga innovatsiya va innovatsion investitsiya shakllari hamda turlariga doir yangi tushunchalar kirib kelishda davom etmoqda. Zamonaviy innovatsion g'oyalar, ishlanmalar va texnologiyalarga asoslangan startaplar, venchur loyihalar kabi innovatsion tushunchalar bunga yaqqol misoldir. Mazkur maqolada mamlakatimizda startaplar faoliyatini huquqiy tartibga solishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari sanab chiqilgan hamda ular xorijiy mamlakatlar tajribasi asosida tahlil qilingan. Xususan, maqolada innovatsion siyosatni amalga oshirishda startaplar mavqeyini belgilash, intellektual mulk natijalari huquqiy muhofazasini yanada optimallashtirish, startaplar faoliyatida shartnomaoldi muzokara institutini takomillashtirish, startaplar faoliyatini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini yaxshilash kabi yo'nalishlarda qonunchilik bazasini takomillashtirish lozimligi qayd etilgan. Shuningdek, startaplar mavqeyini alohida qonun bilan belgilash, davlat tomonidan moliyalashtiriladigan startap natijalariga bo'lgan huquqni davlat va loyiha egasi o'rtasida taqsimlashga oid qonunchilikdagi normalarni takomillashtirish, venchur investor va startap o'rtasida tuziladigan shartnomaoldi kelishuvlarni ishlab chiqish hamda startaplarga davlat tomonidan turli imtiyozlar taqdim etish kabi masalalar ilmiy-huquqiy tomondan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: startap, innovatsiya, innovatsion faoliyat, startap ekotizimi, intellektual mulk, moliyalashtirish, startap va investor o'rtasidagi shartnoma, korporativ shartnomalar, investitsion platformalar.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СТАРТАПОВ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Тожибоев Акбар Зафар угли,
доктор философии по юридическим наукам (PhD),
и.о. доцента, заместитель декана факультета публичного права
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В мировой практике инновации признаны главной движущей силой экономического роста и являются важным фактором, способным решать различные задачи, создавая условия для устойчивого развития. Сегодня в юридическую науку продолжают поступать новые представления о формах и видах инноваций и инновационных инвестиций. В частности, в качестве примеров можно привести такие инновационные концепции, как стартапы, основанные на современных инновационных идеях, разработках и технологиях,

венчурные проекты. В данной статье приведены и проанализированы на основе опыта зарубежных стран основные направления совершенствования правового регулирования стартапов в нашей стране. Так, в статье упоминается о необходимости совершенствования нормативно-правовой базы в следующих направлениях: определение положения стартапов в реализации инновационной политики, дальнейшая оптимизация правовой охраны результатов интеллектуальной деятельности, совершенствование института преддоговорных переговоров в деятельности стартапа и совершенствование системы государственной поддержки стартапов. В статье даны научно-правовые обоснования таким вопросам, как определение положения стартапов отдельным законом, совершенствование норм законодательства касательно распределения права на результаты финансируемого государством стартапа между государством и владельцем проекта, разработка преддоговорных соглашений между венчурным инвестором и стартапом, а также предоставление стартапам различных государственных льгот.

Ключевые слова: стартап, инновация, инновационная деятельность, стартап-экосистема, интеллектуальная собственность, финансирование, договор между стартапом и инвестором, корпоративные договоры, инвестиционные платформы

THE MAIN DIRECTIONS FOR IMPROVING THE LEGAL REGULATION OF START-UPS IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Tojiboyev Akbar Zafar ugli,

Deputy Dean of the Faculty of Public Law,
Tashkent State University of Law,
Acting Associate Professor, PhD

Abstract. In practice, innovations are recognized as the main driving force of economic growth and are an important factor capable of solving various problems, and creating conditions for sustainable development. In this article, the main directions for improving the legal regulation of startups in our country are listed and they are analyzed based on the experience of foreign countries. In particular, the article mentions the need to improve the regulatory framework in such areas as determining the position of startups in the implementation of innovation policy, further optimizing the legal protection of the results of intellectual activity, improving the institution of pre-contractual negotiations in startup activities and improving the system of state support for startups. The article provides scientific and legal justification for such issues as determining the status of startups by a separate law, improving the norms of legislation regarding the distribution of the right to the results of a state-funded startup between the state and the owner of the project, as well as the development of pre-contractual agreements between a venture investor and a startup, as well as granting startups various government benefits.

Keywords: startup, innovation, innovative activity, startup ecosystem, intellectual property, financing, a contract between startup and investor, corporate contracts, investment platforms.

Kirish

Startaplar taraqqiyoti va istiqboli, albatta, mamlakat turmush tarzining yuksalishi, aholi bandligi, turli xildagi yangi tovar, ishlar va xizmatlar taklif qilnayotganligi hamda raqobat muhitining jonlanishiga kafolat vazifasini o'tashdan tashqari, mamlakat iqtisodiyoti barqarorlashishi va yalpi ichki mahsulot hajmi o'sishiga ham katta ta'sir o'tkazadi.

Bugungi kunda O'zbekistonda startap asoschilari bozorda rivojlanish uchun taklif etiladigan kapitallarning kamligi (63 %), yirik kompaniyalarning innovatsion texnologiyalarga befarqligi (53 %; atigi 35 % yirik kompaniyalar startaplar bilan ishlashga qiziqish bildirgan) hamda sohada malakali mutaxassislarning kamligi (47 %) kabi muammo va to'siqlarga duch kelmoq-

da [1]. O'zbekistonda startaplar faoliyatida vujudga kelayotgan muammolarni fuqarolik-huquqiy tartibga solish bo'yicha qonunchilik bazasini takomillashtirish quyidagi yo'nalishlarda olib borilishi maqsadga muvofiq: *innovatsion siyosatni amalga oshirishda startaplar mavqeyini belgilash; intellektual mulk natijalarining huquqiy muhofazasini yanada optimallashtirish; startaplar faoliyatida shartnomaoldi muzokara institutini takomillashtirish; startaplar faoliyatini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini yaxshilash.*

Material va metodlar

Tadqiqot doirasida taqqoslash, qiyoсий-huquqiy, induksiya va deduksiya hamda boshqa metodlar qo'llandi. Shuningdek, ushbu maqolada O. Oqyulov, N. Imomov, S. Gulyamov, Q. Mehmonov, S. Tojiboyevlar [2]ning ilmiy ishlanmalaridan foydalangan holda innovatsiya, innovatsion investitsiya, intellektual mulk, startaplarga ko'rsatilayotgan imtiyozlar, startap bilan bog'liq soliq va boshqa nizolar borasidagi qarash va takliflar shakllantirilgan.

Tadqiqot natijalari

Innovatsion siyosatni amalga oshirishda startaplar mavqeyini belgilash

Startaplar ijtimoiy hayotning o'ziga xos voqeligi bo'lgan tushunchadir. Startap va innovatsiya o'zaro bir-biri bilan bog'liq. Ko'pgina manbalarda startaplar innovatsion jarayonlarning mahsuli sifatida talqin qilinadi. Ta'kidlash lozimki, innovatsiya ilm-fan – ijod – ishlab chiqarish (sanoat) tizimlarining o'zaro integratsiyalashuviga olib keladigan murakkab jarayondir.

O. Oqyulov qarashlarida innovatsiya iqtisodiy va ijtimoiy turmushda taraqqiyot manbayi, davlat boshqaruvi, maqsadli ta'sir ko'rsatish obyekti, investitsiya shakli, tadbirkorlik faoliyatining alohida yo'nalishi sifatidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi [3]. Muallifning fikricha, dunyo bo'yicha innovatsiya tashkiliy-huquqiy shaklining eng ko'p tarqalgan turi startaplar hisoblanadi.

N. Imomovning fikricha, innovatsiyalar intellektual mulkning yangi obyektlari hisoblanadi va fuqarolik huquqining mazkur tarmog'i normalari bilan tartibga solinishi lozim [4].

O'z navbatida, S. Gulyamov innovatsion faoliyat yangi bilimlar olish va uni bozorning boshqa ishtirokchilariga realizatsiya qilish bilan bog'liq tijorat faoliyat ekanligini ta'kidlaydi [5].

Kuzatishlardan shu narsa ma'lum bo'ldi ki, startaplar ushbu innovatsion jarayonlarning barcha bosqichlarini bosib o'tish bilan birga, nafaqat innovatsion faoliyat natijasida yaratilgan ilmiy-ijodiy ishlanmalarning sanoatda ishlab chiqarish va foydalanish uchun mo'ljallanganligi, balki innovatsion yondashuvlar asosida sanoatda muayyan muammolarga yechim taklif qilayotganligi bilan ham ajralib turadi. Chunonchi, startaplar innovatsiyaning bir ko'rinishi, ba'zan ushbu jarayonni olib boruvchi subyekt sifatida innovatsion loyiha va ishlanmalarni amaliyotga tatbiq etishda faol namoyon bo'lishi bilan belgilanadi. Nazarimizda, startaplar innovatsion faoliyat va jarayonlarning ajralmas o'zagi bo'lganligi bois uning mavqeyi ham qonun hujjatlari bilan belgilab qo'yilishi lozim.

O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 24-iyulda qabul qilingan "Innovatsion faoliyat to'g'risida"gi Qonuni innovatsion faoliyat sohasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy huquqiy hujjat sanaladi. Hujjat bilan innovatsiya, innovatsion faoliyat tushunchalari, innovatsion faoliyat ishtirokchilari, innovatsion faoliyat infratuzilmalari subyektlari haqida qoidalar ishlab chiqilgan. Vaholanki, innovatsion faoliyatning asosiy negizi va drayveri bo'lgan startaplar haqidagi qoidalar qonunda umuman aks etmagan. Qonunning 3-moddasida innovatsion faoliyat sifatida yangi ishlanmalarni tashkil etish, shuningdek, ishlab chiqarish sohasida ularning o'tkazilishi va amalga oshirilishini ta'minlaydigan faoliyat qayd etilgan. *Shu o'rinda savol tug'iladi: qonun bilan mustahkamlab qo'yilgan innovat-*

sion faoliyatni olib borish kimning “cheqi”ga tushadi? Albatta, bu faoliyat yirik va bozorda ustun mavqelarga ega bo‘lgan kompaniya va korporatsiyalar tomonidan amalga oshirishini kutish noo‘rin bo‘lar edi. Ular odatda, istiqbolli startaplarni qidirish va moliyalashtirish bilan shug‘ullanishi ko‘proq manfaat olib keladi. Oxir-oqibat innovatsion faoliyat kichik biznes guruhi yoki jismoniy shaxslar tomonidan amalga oshirilishi aniq. Shu ma’noda startaplar innovatsion faoliyat bilan shug‘ullanish maqsadida katta sahnaga chiqib keladi.

MDH davlatlarining innovatsion qonunchiligiga nazar tashlar ekanmiz, ularda ham xuddi bizdagi holatlar takrorlanishiga guvoh bo‘lamiz. Masalan, Ukraina Respublikasining 2002-yil 4-iyuldagi “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida”gi [6], Belarus Respublikasining 2012-yildagi “Belarus Respublikasida davlat innovatsion siyosati va innovatsion faoliyat to‘g‘risida”gi [7], Qozog‘iston Respublikasining 2006-yil 23-martdagi “Innovatsion faoliyatni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida”gi Qonun [8]larida ham startaplar haqida alohida qoidalar o‘z aksini topgan emas. Lekin O‘zbekiston qonun ijodkorlari bu bilan o‘zlarini oqlamasligi lozim. Chunonchi, ushbu qonunlar qabul qilinish paytida startap tushunchasi umumfan va ijtimoiy muomalaga hali to‘liq kirib kelmagan edi. Vaholanki, Yevropaning rivojlangan davlatlaridan biri Fransiyaning 2006-yildagi “Ilmiy tadqiqotlar bo‘yicha dastur to‘g‘risida”gi hamda 2014-yildagi “Biznes loyihalarni investitsiyalash tartibi to‘g‘risida”gi Qonun [9]lari, shuningdek, Koreya Respublikasining innovatsion siyosatni ta‘minlovchi turli qonunlarida [10] startaplarning mavqeyi alohida belgilangan.

Darhaqiqat, 2020-yilda Innovatsion rivojlanish vazirligi tomonidan startap sohasini tartibga soluvchi maxsus “Startaplar to‘g‘risida”gi Qonun loyihasi taqdim etildi. Lekin ushbu qonunning kelajakda qabul qilinishi “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida”gi Qonunda

startaplar to‘g‘risidagi qoidalar aks etmasligi kerak, degan qarashga sabab bo‘lmasligi lozim.

Fikrimizcha, innovatsion siyosatni amalga oshirishda startaplarning mavqeyini mamlakatimizning innovatsiya sohasidagi asosiy qonuni bilan ham alohida qayd etish maqsadga muvofiq. Shu o‘rinda O‘zbekiston Respublikasining “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida”gi qonuni 3-moddasini startap tushunchasi bilan to‘ldirish taklif qilinmoqda.

O‘z navbatida, shu orqali ushbu sohada quyidagi chalkashliklarning oldini olishga hissa qo‘shish mumkin:

birinchidan, startaplarning mavqeyi qonun darajasida mustahkamlanishi;

ikkinchidan, startaplar ta‘rifiga aniq yechim taklif qilinishi;

uchinchidan, startapning innovatsion jayronlarni amalga oshiruvchi subyekt va drayver sifatidagi o‘rni aniqlashishi.

Intellektual mulk natijalarining huquqiy muhofazasini yanada optimallashtirish

Mamlakatimizda startaplar faoliyatida intellektual mulk natijalariga bo‘lgan huquq va uni huquqiy muhofaza qilishga oid normativ-huquqiy baza shakllantirilgan bo‘lib, zamon talablariga mos ravishda takomillashtirib borilmoqda. Startap innovatsiya tashkiliy-huquqiy shaklning yangi va dinamik rivojlanayotgan turi bo‘lgani bois ushbu sohada fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda o‘ziga xos xususiyatlariga ega. Bugungi kunda mazkur sohaga oid huquqiy bazani zamonaviy talab va tendensiyalarga moslashtirish zarurati vujudga kelgan. Ayniqsa, bugun davlat mablag‘lari va buyurtmasi hisobiga faoliyat olib boradigan startap loyihalarga nisbatan huquqlarni aniqlash, mutlaq huquqlarni amalga oshirish va himoya qilish bilan bog‘liq masalalar dolzarblik kasb etmoqda.

L. Toshpo‘latovanning fikricha, davlat mablag‘lari hisobiga yaratilgan intellektual mulk obyektlari maqomini aniqlash sohasi-

da yetarlicha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmagan. Muallif sohani tartibga solish uchun O'zbekiston Respublikasining "Davlat mablag'lari hisobiga yaratilgan intellektual mulk obyektlarining huquqiy muhofazasi to'g'risida"gi qonuni loyihasini ishlab chiqishni o'rta-ga tashlaydi [11].

G. Vapayevaning aytishicha, sohadagi bo'lg'usi qonunning asosiy maqsadi va vazifasi istiqbolli ilmiy loyihalarni baholash, joriy qilish va sanoatda o'zlashtirish, innovatsion loyihalarni ishlab chiquvchi va joriy qiluvchi korxonalar, avvalambor, yuqori texnologiyalarga asoslangan sanoat sohalariga qo'shimcha rag'batlantirish va imtiyozlar berish hamda milliy innovatsion tizim yaratish hisoblanadi [12].

Nazarimizda, mualliflarning qarashlarini inkor etmagan holda, bu o'rinda masalaning asosiy mohiyati – davlat mablag'lari hisobiga yaratilgan startap faoliyat natijalariga bo'lgan huquqni taqsimlashdadir.

Rivojlangan mamlakatlarda davlat intellektual mulkni xo'jalik muomalasiga kiritish jarayonini tezlashtirish uchun budget mablag'lari asosida yaratilgan intellektual mulk, ularning bevosita yaratuvchilari, ya'ni universitetlar, davlat tadqiqot institutlari, hatto xususiy firmalarga mutlaq huquqlarni berish yo'lidan borgan [13].

Davlat tomonidan moliyalashtirish hisobiga yaratilgan intellektual mulkka bo'lgan huquq va uni tijoratlashtirish masalasiga AQShda qabul qilingan Patent va savdo belgisi to'g'risidagi qonuni (*Patent and Trade-mark Law Amendments Act*) yoxud Bey-Doul qonuni (*Bayh-Dole Act of 1980*) va Stiven-son-Uaydler qonun (*Stevenson – Wydler Technology Innovation Act of 1980*) [14] aniq yechim bergan. Masalan, Bey-Doul qonuniga muvofiq, hukumatning federal mablag'lari hisobidan moliyalashtirish natijasida yaratilgan ixtirolarga nisbatan universitetlar, ilmiy tadqiqot institutlari va kichik korxonalarga mulk huquqi taqdim etilgan. Vaholanki, ixtirodan dunyoning boshqa mamlakatlarida ham foy-

dalana olish uchun federal hukumatga chaqirib olinmaydigan, tekin, mutlaq bo'lmagan litsenziya taqdim etilishi kerak. Binobarin, mutlaq litsenziya shartnomasi amal qilgan vaqtda litsenziat ham, litsenziar ham obyekt-dan foydalanishda teng hajmli huquqqa ega bo'ladi [15]. Stiven-son-Uaydler qonuni esa hukumat ilmiy tadqiqot laboratoriyalarida tashqi hamkorlar (universitetlar, ITI, xususiy korxonalar) bilan birgalikdagi tadqiqotlar davomida olingan, patentlangan natijalariga bo'lgan mulk huquqi tashqi hamkorlarga tegishli ekanligini qayd etadi.

Avstriya, Daniya, Germaniya, Yaponiyada nisbatan budget mablag'lari asosida yaratilgan "*professorlik imtiyozi*" deb nomlanuvchi, lekin bunda litsenziya to'lovlaridan hissa ko'rinishida intellektual mulkni ishlab chiquvchi mualliflar manfaatlariga rioya qiluvchi intellektual mulkka bo'lgan huquqni amalga oshiruvchi qonunlar joriy qilindi [16].

Tadqiqot natijalari tahlili

Mamlakatimizda davlat mablag'lari hisobidan startap loyihalar, xususan, innovatsion loyihalarni moliyalashtirish turli qonun hujjatlari bilan tartibga solib kelinmoqda. Masalan, "Innovatsion faoliyat to'g'risida"gi qonunning 12-moddasida davlat buyurtmasi doirasidagi innovatsion faoliyat davlat budjeti mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladigan bo'lsa, uning natijalari davlatga tegishli ekanligi qayd etiladi. Vazirlar Mahkamasi-ning 2020-yil 9-martdagi 133-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Ilmiy-tadqiqot ishlari-ga davlat buyurtmasi to'g'risida"gi nizomga muvofiq, davlat budjeti mablag'lari hisobiga ilmiy faoliyat subyektlari tomonidan olingan intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquq davlatning ilmiy va oliy ta'lim, shuningdek, boshqa davlat muassasalari nomidan davlat-ga tegishli bo'ladi.

Xorijiy tajribani inobatga olgan holda mamlakatimizda ham davlat hisobidan moliyalashtiriladigan innovatsiya va startap faoliyati natijalarini xo'jalik muomalasiga jalb etishda AQSh tajribasidan foydalanish

maqsadga muvofiq. Shu nuqtayi nazardan, “Innovatsion faoliyat to’g’risida”gi Qonunga tegishli o’zgartirish hamda “Startaplar to’g’risida”gi Qonun loyihasiga davlat tomonidan startap loyihalarni moliyalashtirishga oid alohida qoida kiritish zarur. Ya’ni *O’zbekiston Respublikasining “Innovatsion faoliyat to’g’risida”gi Qonuni 12-moddasi yettinchi xatboshisi* hamda mos ravishda *O’zbekiston Respublikasining “Startaplar to’g’risida”gi Qonun loyihasiga* davlat budjeti mablag’lari hisobidan moliyalashtirilgan innovatsion, startap loyihalar natijalariga bo’lgan huquqni taqsimlashga oid normalarni takomillashtirish yuzasidan qoidalar kiritish maqsadga muvofiq.

Mazkur o’zgartirish va qo’shimchalar davlat mablag’lari evaziga moliyalashtiriladigan startaplarda mutlaq huquqlar kimga tegishli ekanligini aniqlash bilan birga quyidagilarga sababchi bo’lishi kutiladi:

birinchidan, davlat shofeligidagi startaplarning sezilarli ko’payishiga erishish;

ikkinchidan, loyiha mualliflarini moliyaviy rag’batlantirish shart-sharoitlarini normativ-huquqiy mustahkamlash;

uchinchidan, startaplarda intellektual faoliyat natijalarini moliyalashtirish sohasida davlat-xususiy hamkorligi shart-sharoitlari, ularni rasmiylashtirish, amaliyotga joriy qilish va tijoratlashtirishni rag’batlantirish va takomillashtirish.

Startap faoliyatida shartnomaoldi muzokara institutini takomillashtirish

Startaplar faoliyatining samarali yo’lga qo’yilishida shartnomalar muhim o’rin egallaydi. Startaplarni moliyalashtirish tahlili shuni ko’rsatadiki, venchur investitsiyalashda startap va investor o’rtasidagi shartnomalar taraflarning huquq va majburiyatlarini belgilab beradi. Odatda venchur investor va startap o’rtasida quyidagi shartnomalar bosqichma-bosqich tuziladi: xohish to’g’risidagi kelishuv (*ingl. Letter of intent*), investitsiyalash to’g’risidagi shartnoma, korporativ shartnoma bo’lgan jamiyat ishtirokchilarning huquqlarini amalga oshirish to’g’risida-

gi shartnoma (*ingl. Shareholders’ agreement*) va eng so’ngida, agar startap dinamik tarzda o’sishga erishib, fond birjasida uning ulush va aksiyalari yuqori qiymatga baholansa, IPO, SPO yoki ulushlar oldi-sotdisi shartnomasi shular jumlasidandir. Shular orasidan startaplarning shartnomaviy munosabatlarini fuqarolik-huquqiy takomillashtirish nuqtayi nazaridan shartnomaoldi muzokarani tadqiq etish alohida dolzarblik kasb etadi.

Yekaterina Pannebakkerning fikricha, muzokaralarni boshqarishda eng ahamiyatli jarayon subyektiv xarakterdagi muzokaralarni boshqarishdir [17].

R. Yankovskiyning aytishicha, startap ulushini sotib olishdan oldingi bosqichdagi muzokara olib borish jarayoni anglo-sakson huquq tizimida xohish to’g’risidagi kelishuv (*ingl. Letter of intent*) deb nomlanadi. Muallif ushbu kelishuv alohida belgilangan shaklda tuzilishi hamda Rossiya huquqida uni haqiqiy deb topish uchun odatda dastlabki shartnoma yoki shartli bitimlarni tuzish lozimligini ta’kidlaydi [18].

D. Sidorenko startap shartnomaoldi jarayonlarini olijanoblik shartnomalari (*Djently-menskoe soglasenie*) deb nomlab, ushbu jarayonda startap va investor o’rtasida o’zaro tushunish memorandum (*MoU*), shartlar hujjati (*Term sheet*) yoki xohish to’g’risidagi kelishuv (*LOI*) tuzilishi mumkinligini aytadi. Shuningdek, huquqshunosning qayd etishi-cha, ushbu hujjatlar ichida xohish to’g’risidagi kelishuv taraflarga majburiyat yuklash xususiyatiga ega [19].

Ingliz huquqi yurisdiksiyasida startap va investor o’rtasida shartnomaoldi muzokaralar jarayonida *LOI* tuziladi. Ushbu kelishuv taraflarga yuridik majburiyat yuklaydi. Eng muhim tomoni – hali asosiy shartnoma, ya’ni investitsiya shartnomasini tuzishdan oldin ham qator shartnomalar rasmiylashtirilishi qayd etiladi. Investor, avvalo, startap jamoasining salohiyati va adekvatligi, startap texnologiyasining bozordagi istiqboli, startapning biznes modeli va moliyaviy ma-

salalari hamda yuridik masalalarini dastlabki tekshiruvdan (*ingl. Due diligence, DD*) o'tkazadi. Bu o'rinda yuridik masalalarga, asosan, startap intellektual mulkining ro'yxatdan o'tganligi, uning qonuniyligi, startap boshqaruvining talabga mos kelishi parametrlari kiradi. Shu jarayonning o'zida muzokara bosqichi ishtirokchilari o'rtasidagi tijorat axborotlarini tarqatmaslik to'g'risidagi shartnoma (*ingl. Non-disclosure agreement, NDA*) tuzish bilan amalga oshiriladi. Vaziyat shuni taqozo etmoqdaki, hali asosiy shartnomani tuzmasdan turib, shartnomaoldi muzokara bosqichining naqadar dolzarbligi namoyon bo'lmoqda.

N. Mixalskayaning ta'kidlashicha, ushbu sohadagi xorijiy huquq tartibining alohida ta'sirini Rossiya Fuqarolik kodeksining muzokaralar, oferta va aksept hamda shartnomaoldi jarayonlar qismida kuzatish mumkin [20]. Rossiya Fuqarolik kodeksining 434¹-moddasi [21] "Shartnoma tuzish haqida muzokaralar" deb nomlanadi. Moddaga ko'ra, jismoniy va yuridik shaxslar shartnoma tuzish haqidagi muzokaralarni o'tkazishi hamda shuning oqibatida kelib chiqadigan xarajatlarni mustaqil taqsimlashi mumkin. Taraflar shartnoma tuzilmaganligi uchun javobgar bo'lmaydi.

Tadqiqot natijalari tahlili

Mazkur shartnomaoldi muzokara hujjatlari milliy fuqarolik qonunchiligimizdan o'rin egallamagan. Fuqarolik kodeksining 364-moddasiga binoan, shartnoma tuzish oferta va akseptlash yo'li bilan tuzilishi belgilangan. Bu shartnoma tuzish usulining ijobiy jihatlari e'tirof etgan holda bugungi kunga kelib, startap va investor o'rtasidagi shartnomaviy munosabatlarni ta'minlash uchun yetarli huquqiy konstruksiyaga ega emas deb hisoblaymiz. Masalan, oferta-aksept yo'li bilan shartnoma tuzilgudek bo'lsa, investor startapning istiqboli, uning biznes modelini aniqlash va boshqa shu kabi imkoniyatlarini to'g'ri aniqlay olmaydi. O'z navbatida esa investorning muzokara bosqichida startapga tegishli bo'lgan tijorat axborotlarini

tarqatishi, taraflar tomonidan insofsiz tarzda harakat qilish oqibatida shartnoma tuzish imkoniyatini boy berish hamda zarar yetkazish kabi konstruksiyalarni amaldagi Fuqarolik kodeksining shartnoma tuzish bobi bilan tartibga solish mushkul.

Shu nuqtayi nazardan, startapning shartnomaviy-huquqiy asoslarini xalqaro standartlarga moslashtirish maqsadida *O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksini shartnoma tuzish haqida muzokaralarga oid 366¹-modda* bilan to'ldirish maqsadga muvofiq. Bu o'rinda startap va investor o'rtasidagi shartnomaviy munosabatlar quyidagilarga sababchi bo'lishi kutiladi:

birinchidan, shartnomaoldi muzokara taraflarga majburiyat yuklashi va taraflarning muzokarada belgilangan majburiyatni bajarishda insofsiz harakat yoki harakatsizligi javobgarlikka sabab bo'ladi;

ikkinchidan, startapga tegishli bo'lgan tijorat sirlarining maxfiyligi investor tomonidan buzilgan bo'lsa, yetkazilgan haqiqiy zararni qoplashga olib keladi;

uchinchidan, shartnomaoldi muzokara olib borish uchun xarajatlar taraflar kelishuviga binoan taqsimlanadi;

to'rtinchidan, startap va investor o'rtasida tuziladigan LOI kelishuvi dastlabki shartnoma yoki shartli bitimlar tuzish yo'li bilan ham amalga oshirilishi mumkin.

Startaplar faoliyatini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini yaxshilash

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasining "Innovatsion faoliyat to'g'risida"gi hamda "Startaplar to'g'risida"gi qonunlari loyihalari-ga muvofiq, innovatsion faoliyat sohasidagi, shuningdek, startap ekotizimini tashkil etish, startaplarni ro'yxatga olish, monitoring qilish va rivojlantirish, shuningdek, biznes-inkubatorlar va boshlang'ich akseleratorlarni sertifikatlash bo'yicha vakolatli davlat organi O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi sanaladi (Hozirda esa mazkur tashkilot O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish agentligi).

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, 2018-yil davomida O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi tomonidan innovatsiyalarni rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar doirasida innovatsion loyihalarni amalga oshirish uchun 50 mlrd so'm miqdorida mablag' ajratildi va ushbu mablag'ning muayyan qismigina startaplarni moliyalashtirishga yo'naltirilgan [22]. Bu esa startup infrastrukturalari dinamik rivojlanayotgan mamlakatlarda (Janubiy Koreya, Yaponiya, Malayziya) ajratilgan mablag'larga nisbatan juda kam. Taqqoslash o'rnida 2015-yilda Janubiy Koreya hukumati yangi biznes loyihalarni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish uchun 12,6 mlrd AQSh dollari miqdorida mablag' ajratgan.

AQShda kichik tadbirkorlik sohasida innovatsion g'oyalarni, shu qatori startup loyihalarga ko'maklashuvchi Kichik biznes innovatsion tadqiqot (Small Business Innovation Research (SBIR)), Kichik biznes texnologiya transferi (Small Business Technology Transfer (STTR)) hamda Federal va davlat texnologik hamkorligi (Federal and State Technology Partnership (FAST)) kabi Kichik biznes administratsiyasi (US Small Business Administration) tomonidan boshqariladigan davlat dasturlari mavjud [23].

Dastur doirasida startaplarni 150 ming AQSh dollari miqdorigacha olti oydan bir yilgacha bo'lgan muddatlarda moliyalashtiriladi.

2002-yilda Fransiyada ilmiy sohani rivojlantirish va ushbu sohadagi innovatsion loyihalarni rag'batlantirish maqsadida konsepsiya qabul qilindi. Ushbu konsepsiya asosida ayrim kichik innovatsion kompaniyalarga alohida yuridik maqom – "yosh innovatsion kompaniya" maqomi berildi. Kompaniya yosh innovatsion kompaniya maqomini qo'lga kiritishi bilan birga davlat tomonidan joriy qilingan soliq imtiyozlari va preferensiyalariga egalik qiladi.

Koreya Respublikasida 2017-yilda startaplarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash maqsadida *Kichik, o'rta biznes va startaplarni*

vazirligi (Ministry of SMEs and Startups) tashkil etildi. Kichik, o'rta biznes va startaplarni vazirligi oldida turgan eng asosiy vazifalar quyidagilardan iborat:

- firmalar va startup kompaniyalarni tashkil etishda qulay tizim yaratish;
- kichik, o'rta biznes va startaplarning rivojlanishi uchun mustahkam asos ishlab chiqish;
- kichik, o'rta biznes va startaplarning ishchi kuchi yetishmasligi muammolarini bartaraf etish;
- mikro tadbirkorlar salohiyatini mustahkamlash va yirik kompaniyalar hamda kichik, o'rta biznes va startaplarni o'rtasidagi hamkorlikni ta'minlash.

Shu bilan birga, 2013-yildan boshlab mamlakatda kichik va o'rta biznes hamda startup kompaniyalar uchun mo'ljallangan birja faoliyat yuritib keladi [24].

Davlat tomonidan startup loyihalarni moliyalashtirish tartibi, shartlari va vositalari qonun hujjatlari bilan chegaralab qo'yilishi lozim.

Mamlakatimizda startaplarga doir imtiyoz va preferensiyalar umumiy tartibda O'zbekiston Respublikasining 2012-yil 2-maydagi "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi qonuni bilan belgilangan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 15-iyundagi "Dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalari texnologik parki faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 589-son qaroriga ko'ra, texnopark rezidentlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 11-sentabrdagi "Innovatsion faoliyatni yanada qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi 721-son qaroriga muvofiq, ilg'or texnologiyalar markazi rezidentlari va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 5-iyundagi "Toshkent shahrining Yashnobod tumani-da innovatsiya texnoparkini tashkil qilish to'g'risida"gi PF-5068-sonli farmoni bilan "Yashnobod" texnoparki rezidentlari uchun

davlat tomonidan alohida imtiyoz va preferensiyalar taqdim etiladi. Bu ko'maklar qatoriga, asosan, quyidagilar kiradi:

- yer solig'i, foyda solig'i, yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq, yagona soliq to'lovi, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Respublika yo'l jamg'armasi va O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Budjetdan tashqari umumta'lim va tibbiyot muassasalarining moddiy-texnik bazasini rivojlantirish jamg'armasiga majburiy to'lovlardan;

- o'rnatilgan tartibda tasdiqlanadigan ro'yxatga muvofiq, loyihani amalga oshirish doirasida o'z ehtiyoji uchun chetdan olib kelinadigan, O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqarilmaydigan asbob-uskuna, xomashyo, materiallar, reaktivlar, butlovchi buyumlar hamda qurilish materiallari uchun bojxona to'lovlaridan (bojxona yig'imlaridan tashqari) ozod etiladi.

Aytish kerakki, startaplar sohasida faoliyat olib borayotgan subyektlar texnopark va innovatsion markazlar rezidenti bo'lgan taqdirdagina soliq, majburiy ajratma va bojxona to'lovlaridan ozod etiladi. Barcha startaplar ham texnopark va innovatsion markazlar rezidenti bo'lish imkoniyatiga birdek ega emas. Shu nuqtayi nazardan, startap tushunchasi ta'rifidan kelib chiqqan holda, startap kompaniya huquqiy maqomiga mos bo'ladigan barcha subyektlarga davlat tomonidan muayyan imtiyoz va preferensiyalar taqdim etilishi lozim.

Startap kompaniyalarni qo'llab-quvvatlash va startap loyihalarini ishga tushirishdan to tugagunga qadar soliq imtiyozlarini o'z ichiga olgan, kichik tadbirkorlikni kreditlash va investitsiya kiritadigan startap investorlariga soliq yukini kamaytirish bo'yicha qator chora-tadbirlar ishlab chiqish zarur. Qolaversa, investitsiyaviy nizolarda startap misolida korporatsiyalarga oid soliq siyosati ham muhim sanaladi [25, 26]. Qonunchiligimizga binoan, startap kompaniyalar-

ning odatiy texnologik ishlab chiqarishda foydalanadigan kichik biznes subyektlaridan aniq chegaralari belgilanmaganligi hamda startap kompaniya maqomi tadbirkorlik qonunchiligida aks etmaganligi ularga nisbatan soliq va boshqa turdagi imtiyozlarni qo'llashni ortga surib kelmoqda. Bunda, eng avvalo, startap faoliyati tadbirkorlik faoliyati ekanligi, startap kompaniya esa tadbirkorlik subyekti tasnifiga mansubligini asoslagan holda, O'zbekiston Respublikasining 2012-yil 2-maydagi "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi qonunga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish maqsadga muvofiq.

Ta'kidlash lozimki, bugungi kunda kraudfanding platformasi va venchur investitsiya infratizimi startap loyihalari hamda innovatsion mahsulotlarni moliyalashtirishdagi qulay va samarali mexanizm ekanligi amaliy jihatdan isbotlandi. Xususan, *statista.com* internet portalining axborotiga ko'ra, zamonaviy tendensiyalar sharoitida kraudfanding platformasi yordamida moliyalashtirilgan tranzaksiyalar qiymati 2019-yilda 6 mlrd 923 mln AQSh dollari-ni tashkil qilgan bo'lsa, 2020-yilga kelib, bu son 8 mlrd 537 mln AQSh dollari ko'rsatkichiga ega bo'lishi taxmin qilingan [27]. Ushbu mexanizmlarni O'zbekiston iqtisodiyoti uchun joriy etish kelgusida innovatsion iqtisodiyotga bosqichma-bosqich o'tish uchun sharoit yaratadi. Mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida startap tizimini jonlantirish, innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarishni yanada takomillashtirish maqsadida *"Investitsiya jalb qilishning muqobil usullari to'g'risida"gi* qonunini ishlab chiqish maqsadga muvofiq. *"Investitsiya jalb qilishning muqobil usullari to'g'risida"gi* qonuni startap loyihalari yoxud innovatsion loyihalarni moliyalashtirishning huquqiy bazasi bo'lib, u kelajakda innovatsion investitsiyalarni jalb etish orqali mamlakatimiz iqtisodiyoti yuksalishiga ulkan hissa qo'shish bilan birga, startaplarni

moliyalashtirishning quyidagi asosiy yo'nalishlarini belgilab beradi:

- investitsiya jalb qilishning muqobil usullari tushunchasi va tamoyillari;
- investitsion platformalar orqali investitsiyalashning usullari, tartibi va shartlari;
- investitsion platforma operatorining huquqiy mavqeyi;
- investitsion platforma tashkil qilish bo'yicha faoliyatni tartibga solish va nazorat qilish;
- investorning loyihalarni moliyalashtirish oqibatida mukofotlashtirish usullari, tartibi va shartlari;
- investitsion platformada tuziladigan bitimlar turlari va ularni ro'yxatdan o'tkazish tartibi.

Ushbu qonunning qabul qilinishi Fuqarolik kodeksi, O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi, "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi hamda "Mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida"gi qonunlariga ayrim qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritishga sababchi bo'ladi.

Xulosalar

Umuman olganda, startap faoliyatni qulay huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy shart-sha-

roitlar yaratish, innovatsion loyihalar hamda yangi ishlanmalarni moliyalashtirish, innovatsion faoliyat subyektlariga soliq, bojxona imtiyozlari va preferensiyalar berish orqali rag'batlantirish zarur. Bundan tashqari, startaplar faoliyatini davlat tomonidan rag'batlantirishni takomillashtirish maqsadida quyidagi mazmundagi yo'nalishlarda ishlar olib borilishi maqsadga muvofiq:

birinchidan, startaplarning rivojlantirish strategiyalarini qabul qilish va amalga oshirish;

ikkinchidan, startapning faoliyat sohasidagi normativ-huquqiy bazasini takomillash-tirish;

uchinchidan, O'zbekiston Respublikasining Davlat budjeti mablag'lari va qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan startap loyihalar yaratishga oid davlat buyurtmasini bajarish;

to'rtinchidan, startap ekotizimi sohasida kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishga ko'makla-shish;

beshinchidan, startaplar faoliyatini moliyalashtirish uchun xususiy sektor mablag'larini jalb etish bo'yicha shart-sharoitlar yaratish.

REFERENCES

1. O'zbekiston startap ekotizimi tahlili [Analysis of the startup ecosystem of Uzbekistan]. Startup Indicator Uzbekistan. 2020, 19 p.
2. Tojiboev A., Sharakhmetova U., Tojiboyev S. Between public and private-state entity as a party to international commercial arbitration: Lessons for the Republic of Uzbekistan. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation (EDN PVOVRU)*, 2020, vol. 24, no. 6, pp. 581–591. DOI: 10.37200/IJPR/V24I6/PR260062.
3. Zafarovich T.S. Different Approaches in Enforcement of Arbitral Award Annulled at the Place of Arbitration. *Miasto Przyszłości – City of Tomorrow*, 2022, vol. 25, pp. 320–323. Available at: <http://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/385/>.
4. Ibrohimov A.A.O., Koryogdiyev B.U.O., Tojiboyev S.Z. Korporativ niqoblarni olib tashlash konsepsiyasi va uni O'zbekiston korporativ huquqida takomillashtirish masalalari [The concept of removing corporate masks and issues of its improvement in corporate law]. *Oriental Renaissance*:

Innovative, Educational, Natural and Social Sciences, 2022, vol. 2 (1), pp. 1068-1082. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/korporativ-niqoblarni-olib-tashlash-konsepsiyasi-va-uni-ozbekiston-korporativ-huquqida-takomillashtirish-masalalari/>. DOI: 10.24412/2181-1784-2022-1-1068-1082/.

5. Tojiboyev A. The role of stabilization clause in investment contract. *Review of Law Sciences*, 2018, no. 2, pp. 37–41, EDN WRUUXO. Available at: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_44347285_13645760.pdf/.

6. Tojiboyev A.Z.U. Deyatelnost' startupov kak ob'yekt grazhdanskogo prava [Activities of start-ups as an object of civil law]. *Review of Law Sciences*, 2020, no. 01, pp. 79–87. DOI: 10.34920 'rls.1.2020.79-87/.

7. Tojiboyev A. Primeneniye nekotorykh startap-kontraktov i ego vazhnost' v usloviyakh onlayn-rezhima [The application of some start-up contracts and its importance in online conditions]. *Review of Law Sciences*, 2020, no. 2, pp. 119–123. DOI: 10.24412/2181-1148-2020-2-119-123/.

8. Oqyulov O. Innovatsiya rivojlanishini ta'minlashda intellektual mulk huquqi institutlari ta'siri samaradorligini oshirish masalalari [Issues of increasing the effectiveness of the influence of intellectual property law institutions in ensuring the development of innovation]. Tashkent, Turon Zamin Ziya Publ., 2016, 300 p.

9. Imomov N.F. Intellektual mulkning yangi obyektlari [New objects of intellectual property]. Tashkent, 2011.

10. Gulyamov S.S. Voprosy grazhdansko-pravovogo regulirovaniya innovatsionnoy deyatelnosti [Issues of civil law regulation of innovation activities]. *Review of the Legislation of Uzbekistan*, Tashkent, 2011, no. 1-2, p. 5.

11. About innovative activity. Law of Ukraine, dated 2002, July 4, No. 40-IV. Available at: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=9542/.

12. National Legal Internet Portal of the Republic of Belarus. Available at: <https://www.pravo.by/document/?guid=3871&p0/>.

13. Paragraph. Information system. Kazakhstan. Available at: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=300499/.

14. Official Journal of the French Republic (JORF). Available at: <https://www.legifrance.gouv.fr/>.

15. Leshakova N.P. State regulation of innovative development of the Republic of Korea. *Russian Journal of Innovation Economics*, 2017, vol. 7 (2), pp. 161–174.

16. Toshpo'latova L.H. Davlat budjeti mablag'lari hisobidan yaratilgan sanoat mulki obyektlarining huquqi maqomi [Legal status of industrial property objects created at the expense of state budget funds]. PhD thesis. Tashkent, TSUL, 2008.

17. Vapaeva G.S. Iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish – moliyaviy inqirozdan chiqishning samarali vositasi sifatida [Innovative development of the economy as an effective means of getting out of the financial crisis]. Intellektual mulk huquqi: rivojlantirish istiqbollari Intellectual property rights: prospects for development. Tashkent, Justice Publ., 2012, 108 p.

18. Kozyrev A.N. Razvitiye zakonodatel'stva ob intellektual'noy sobstvennosti [Development of intellectual property legislation]. Available at: <http://www.akdi.ru/pravo/iam/1/htm#4/>.

19. Stevenson–Wydler. Technology Innovation Act of 1980: Public Law 96–480 of October 21, 1980. *Industrial Property*, 1980, no. 7/8, p. 2.

20. Mehmonov Q. Mualliflik huquqiga ko'ra kompyuter dasturlari yaratuvchilarining mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlari [Property and personal non-property rights of creators of computer programs according to copyright]. Intellectual property protection – the guarantee of spiritual development. *Proceedings of the scientific-theoretical seminar*, Tashkent, 2010, p. 49.

21. Cervantes M. Academic Patenting: How universities and public research organizations are using their intellectual property to boost research and spur innovative start-ups. Available at: <http://www.wipo.int/sme/en/documents/>.

22. Pannebakker Ye. Letter of Intent in International Contracting. 2016, p. 21.

23. Yankovskiy R.M. Zakon startapa [Startup law]. *Startup*, pp. 117–122. ISBN 978-5-9904334-0-3122/
24. Sidorenko D. Zashchita startapov: vazhnost' i osobennosti [Startup protection: importance and features]. Available at: <https://sk.ua/>.
25. Mikhail'skaya N. Pis'mo o namereniyakh: v teorii i praktike [Letter of intent: in theory and practice]. Part 1. Theory of letter of intent. Available at: <https://zakon.ru/>.
26. Civil Code of the Russian Federation (CC RF). Available at: <http://base.garant.ru/10164072/>.
27. Xudaynazarov A. Sostoyaniye sistemy organizatsionnoy podderzhki i finansirovaniya startapov v Respublike Uzbekistan: problemy, ikh prichiny i resheniya [The state of the system of organizational support and financing of start-ups in the Republic of Uzbekistan: problems, their causes and solutions]. Tashkent, 2019, 6 p.
28. Halt G.B. Jr. et al. Intellectual Property and Financing Strategies for Technology Startups. *Springer International Publishing AG*, 2017, pp. 14–15. DOI: 10.1007/978-3-319-49217-9_3/.
29. KONEK. Securities exchange exclusively for small and medium-sized enterprises (SMEs) and venture companies prior to listing on KOSDAQ. Available at: <http://koreanlii.or.kr/w/index.php/KONEK/>.
30. Tojiboyev S.Z. Taxation policy of host state in investor-state dispute settlement. *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences*, 2022, vol. 2 (8), pp. 232–238. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/taxation-policy-of-host-state-in-investor-state-dispute-settlement/>.
31. Tojiboyev S.Z. The prospect of tobacco control regime in Uzbekistan in light of potential dispute under the UK-Uzbekistan bit. *International Conferences*, 2022, August, vol. 1, no. 7, pp. 46–51. Available at: <http://erus.uz/index.php/cf/article/view/243/>.
32. Statista.com platform. Available at: <https://www.statista.com/outlook/335/100/>.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.1./CTEZ5457>
UDC: 341.932.32(045)(575.1)

PROBLEMS OF DETERMINING THE APPLICABLE LAW TO A LEGAL ENTITY ACCORDING TO INCORPORATION THEORY

Abdukodirov Abdurauf Baxodir ugli,

Lawyer of the project with the participation of ADB,
International Strategic Centre for
Agro-food Development (I-SCAD)
under the Ministry of Agriculture of the Republic of Uzbekistan
ORCID: 0000-0002-6189-1287
e-mail: mustread707@gmail.com

Abstract. *The theory of incorporation's significance in deciding the law that applies to a legal entity in international private legal interactions, as well as its usage in doctrine and legislation, reflection in international agreements, and application in practice, were all studied in this article. Moreover, the legislation of foreign countries applying the incorporation criterion is classified into groups and it is confirmed that the theory of incorporation can be used together with other theories. It has also been demonstrated that the theory of incorporation is used to decide the nationality of a legal body as well as the personal law that governs it. At the same time, since the theory of incorporation has advantages as well as disadvantages, it is not appropriate to use itself as the sole theory. Methods such as historical, comparative, consistency were used during the writing of this article.*

Keywords: *personal law, nationality, incorporation, private international law, civil law, investment.*

YURIDIK SHAXSGA NISBATAN QO'LLANADIGAN HUQUQNI INKORPORATSIYA MEZONI BO'YICHA ANIQLASH MUAMMOLARI

Abduqodirov Abdurauf Bahodir o'g'li,

O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi huzuridagi
Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi sohasida strategik
xalqaro markazi
OTB ishtirokidagi loyiha huquqshunosi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada xalqaro xususiy huquqiy munosabatlarda yuridik shaxsga nisbatan qo'llanadigan qonunni aniqlash bo'yicha inkorporatsiya nazariyasining ahamiyati, uning doktrina va qonunchilikda qo'llanishi, xalqaro shartnomalarda aks etganligi hamda amaliyotda tutgan o'rni tadqiq qilingan. Bundan tashqari, inkorporatsiya mezonini qo'llanadigan xorijiy davlatlar qonunchiligi guruhlariga bo'lib tasniflangan hamda inkorporatsiya mezonining boshqa mezonlar bilan birga qo'llanishi mumkinligi o'z tasdig'ini topgan. Shuningdek, inkorporatsiya mezonini yuridik shaxs shaxsiy qonunini aniqlashga nisbatan ham, yuridik shaxs millatini aniqlashga nisbatan ham qo'llanishi isbotlandi. Ayni paytda inkorporatsiya mezonining afzalliklari bilan bir qatorda kamchiliklari ham mavjudligi uchun faqat o'zini yagona mezon sifatida qo'llash maqsadga muvofiq emas. Maqolani yozish davomida tarixiylik, qiyosiylik, izchillik kabi metodlardan foydalanildi.*

Kalit so'zlar: *shaxsiy qonun, millat, inkorporatsiya, xalqaro xususiy huquq, fuqarolik huquqi, investitsiya.*

ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРИМЕНИМОГО ПРАВА К ЮРИДИЧЕСКОМУ ЛИЦУ В СООТВЕТСТВИИ С ТЕОРИЕЙ ИНКОРПОРАЦИИ

Абдукодиров Абдурауф Баходир угли,

юрист проекта с участием АБР

Международного центра стратегического развития
и исследований в сфере продовольствия и сельского хозяйства
при Министерстве сельского хозяйства Республики Узбекистан

Аннотация. В статье исследовано значение теории инкорпорации в определении права, применимого к юридическому лицу в международных частноправовых отношениях, а также ее использование в доктрине и законодательстве, отражение в международных соглашениях и применение на практике. Кроме того, законодательство зарубежных стран, применяющее критерий инкорпорации, классифицировано по группам и подтверждено, что теория инкорпорации может быть использована совместно с другими теориями. Также было продемонстрировано, что теория инкорпорации используется для определения национальности юридического лица, а также личного закона, который его регулирует. В то же время, поскольку теория инкорпорации имеет как преимущества, так и недостатки, не следует использовать ее в качестве единственной теории. При написании данной статьи были использованы такие методы, как исторический, сравнительный, системный.

Ключевые слова: личный закон, гражданство, инкорпорация, международное частное право, гражданское право, инвестиции.

Introduction

It is not surprising that companies are actively entering the global economic area today. In turn, the activities of legal entities are not limited to the territory of one state. As a result, two or more states may stake a claim to the application of their legal systems to a certain legal entity. Due to this, there could be inconsistencies in how the various governments' legal systems operate. Determining the legal entity's state of residence is therefore necessary. According to the doctrine, the ideas of nationality and personal law define what it means for a legal entity to be a resident of a specific state. In reality, it can be challenging to resolve this issue because a legal corporation may be founded in one state, have a governing body located in another, manufacture goods in a third, and have founders and stockholders who are citizens or legal entities of other jurisdictions. That is why a detailed discussion of the incorporation theory, which serves as a fundamental theory of nationality

and personal law for a legal body, follows.

According to the definition in the Oxford Dictionary, incorporation means "the act of founding a legally recognized company" [1]. According to this idea, the legal entity's personal law is determined by the state in which it was formed and registered. The development of the incorporation theory is related to the 17th century in England. The basis of this theory is that the legal regulation of individuals and legal entities is the same and the right to regulate their legal relations is the right of "domicile". "Domicile" means the place of birth of an individual, ie "domicile of origine" and, in turn, the place of establishment of a legal entity.

However, there is a risk of circumvention of the law in the application of this theory, it has been strengthened as a theory for providing effective protection to British companies in foreign economic activity. Companies had to be set up in accordance with national law (incorporation) and have access to protection that provided the

incorporation theory in the actual place of business [2, p. 71].

Materials and methodology

The goal of this study is to investigate the theoretical and practical issues associated with identifying the law that will apply to a legal entity in cross-border private legal relationships based on incorporation theory, its application in doctrine and legislation, its reflection in global agreements, and its function in practice.

The author has used scientific research techniques like statistical analysis, chronological analysis, sociological analysis, synthesis, and comparative methodologies to accomplish these goals.

Research results

Legislative basis

The incorporation theory (lex incorporation) applies to countries with Anglo-Saxon and American legal systems: the United States (except Louisiana), the United Kingdom, Zimbabwe, India, Kenya, Cyprus, Nepal, Nigeria, Pakistan, Tanzania, Uganda, British Commonwealth nations including Canada (except Quebec), South Africa, New Zealand, and Australia, Singapore, Philippines, Samoa, Bahamas, Virginia, Normandy, etc [3, p. 224]. Incorporation theory also applies in the following countries: Brazil, Hungary, Venezuela, Vietnam, Denmark, Italy, China, Cuba, Liechtenstein, the Netherlands, Slovakia, the Czech Republic, Switzerland, Sweden, and Estonia [4, p. 79].

Among the countries listed above, special attention should be paid to the Swiss Confederation's Federal Act on Private International Law (hereinafter referred to as the "Federal Act"). Because the incorporation theory is a general rule, in some cases a different theory can be used. In particular, according to Article 54 of Federal Act, Companies are governed by the law of the state under which they are organized, provided they fulfill the publicity or registration requirements of

this law or, where such requirements do not exist, if they are organized under the law of this state. A company that does not fulfill these requirements is governed by the law of the state in which it is managed [5]. Hence, it can be seen that the first part of this article applies the incorporation theory and the second part applies the real seat theory.

However, some articles of this Federal Act provide some exceptions on using incorporation theory in the regulation of the personal law of a legal entity. As defined in Article 156 of this Federal Law claims regarding public issues of equity or debt securities based on prospectuses, circulars or similar publications may be based on either the law applicable to the company or the law of the state where the instruments were issued [5]. That is, the law applicable to the company is the law of the issuing state.

Also, the protection of the name or business name of companies registered in the Swiss commercial register against infringements in Switzerland is governed by Swiss law. The protection of the name or business name of a company that is not registered in the Swiss commercial register is governed by the law applicable to unfair competition or the law applicable to infringements of personality rights (article 157) [5].

As defined in Article 159 of this Federal Law if the operations of a company established under foreign law are managed in or from Switzerland, the liability of the persons acting on behalf of that company is governed by Swiss law [5]. However, the phrase "a company established under foreign law" in this article needs to be interpreted. This is because Article 154 provides for both cases, namely the establishment of a company under both foreign law and national law. It is known that the liability of individuals on behalf of a legal entity is one

of the issues to be resolved by private law. Apparently, the Swiss legislature by using the phrase “a company established under foreign law” has decided to separate the issue from the scope of private law and bring it under Swiss law.

Classification

Of course, the Swiss Confederation is not the only law that establishes rules restricting the incorporation theory under the Federal Act on Private International Law. In general, the analysis of the legislation of foreign countries selected in the framework of this study shows that these countries can be divided into two groups depending on the attitude of the personal law of a legal entity. At the same time, it should be noted that this analysis was carried out in accordance with the legislation of these states governing conflict of laws.

In the first group, only the incorporation theory is applicable to the personal law of a legal entity, and those countries are Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Mexico, Azerbaijan, Vietnam, Slovenia, Brazil, Venezuela, Peru, and Tunisia.

The second group includes Russia, Lithuania, Ukraine, Italy, Estonia, Bulgaria, Hungary, Louisiana (USA), Tunisia, and Quebec (Canada) and the legislation of these states applies seat or main place of business together with the incorporation theory as an alternative or as an additional one. That is, if a company's administrative body is based in another state from where it was incorporated or if it primarily conducts business in another state, the incorporation theory does not apply.

As mentioned above, the incorporation theory applies to the legislation of Azerbaijan, Armenia, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia, and Uzbekistan all of which are members of the Commonwealth of Independent States (CIS). Because all these countries have adopted their national legislation based on CIS Model Civil Code.

In particular, Article 1175 of the Civil Code of the Republic of Uzbekistan states that “the law of a legal entity is the law of the country where this legal entity is established” [6].

In addition to the term “incorporation”, doctrine and some foreign countries' legislation are also used other terms such as “place of establishment” (Article 16 of the Law of the Republic of Macedonia on Private International Law) [6], “place of an organization” (Article 154 of the Federal Law on Private International Law of the Swiss Confederation) [5] “place of registration” (Article 56 of the Code of Private International Law of the Republic of Bulgaria) [7] are also used to apply the law applicable to a legal entity.

Theoretical doctrine

Of course, these concepts differ in meaning. For example, “place of establishment” does not mean the place where a legal entity is registered, but the place where its founders formed a legal entity. But most importantly, V.V. Buryanova points out that the result is important in the application of the conflict rule rather than the registration fact in one or another state or the process[8]. Thus, in the context of the concepts of “incorporation”, “place of establishment”, “place of an organization”, and “place of registration”, it is crucial for a legal entity to obtain the status of a legal entity in accordance with the procedures established by the legislation of a particular state.

The incorporation theory differs from other theories in that a legal entity does not lose its legal personality when moving its activities from one state to another [9, p. 8]. Also, it gives the founders of a legal entity the opportunity to choose under which state legislation they have the right to establish. Unlike the remaining theories that define a legal entity's personal law, as A.M. Gorodissky points out, the incorporation theory is

not otherwise interpreted by the court or arbitration or by the contract parties [10, p. 180]. In addition, the incorporation theory is a clear and easy way to determine to which state the legal entity belongs.

At the same time, the incorporation theory does not take into account any important aspects of the legal entity's activities, such as location, area of activity, nationality of the founders, control and etc. The most practical tool for individuals who desire to do dishonest business is the biggest drawback of this approach. Because, in accordance with this theory, a legal entity's personal law is determined by the law of the state in which it is established, the state with the fewest restrictions on counterfeiters is chosen and permits circumvention of the law of the state where the administration is located or where the main activity takes place.

In order to comprehend the major drawback of incorporation, it is necessary to examine American history. As early as 1890, a struggle began between the U.S. states to attract a company to achieve economic development. The first leader was a New Jersey. But, Delaware has taken leadership on incorporated companies since the 1920s [11, p. 54]. Because Delaware has set liberal rules for setting up a company that is different from the rest of the states. However, the rules are not beneficial to shareholders and creditors.

In turn, U.S. litigation has gone the way of protecting the interests of shareholders and creditors. For example, a company that is incorporated in Delaware but operates in California decides to make changes to its Charter that would infringe on the rights of shareholders. Such a change is possible under Delaware state law, but in the case of California, it is required consent by authority. Therefore, the court ruled that California law which is acceptable to

the interests of the shareholders should be applied. Later, in California and other states, there was a practice of enforcing the law of the state in which the interests of shareholders were exercised in a state other than the state in which the company was founded [11, p. 54]. However, many years ago M. Brun noted that the application of the incorporation theory was inappropriate "if a company has its headquarters in its territory and has all its expenses and main activities, then the state may not agree that such a legal entity is foreign only because its charter is registered abroad" [12, pp. 10, 19].

Currently, the incorporation theory is used in various areas of law to determine the "nationality" of a legal entity, including investment. However, E. Aziano points out the shortcomings of the following model incorporation theory in defining the "nationality" of a legal entity": A British investor wants to invest in Iran, but there is no such agreement between the two countries. To get out of the situation, the British investor chooses a country that has signed a bilateral investment agreement with Iran, such as Nigeria, and creates a company that acts as an intermediary in the territory of that country and through it invests in Iran [13, p. 7]. However, on the other hand, it is the incorporation theory that allows states to give their companies wider access to diplomatic protection.

R.T. Yusifova explains the situation as follows: "Such situations are now common, have emerged such concepts of treaty shopping, corporate nationality planning, which can be combined with the term "abuse of international agreements". These concepts are used in the creation of shell companies in order to obtain benefits and advantages from international agreements [14, p. 163]. According to B. Grossfeld, the excessive freedom of choice of founders in the establishment of companies is

the cause of these problems [11, pp. 12-13]. This does not, however, imply that the incorporation theory should not be applied to the current process of economic development. This means that other theories should apply the incorporation theory rather than using it exclusively in international agreements. A control theory can be used, for instance, to prevent different dishonest businesses from abusing international agreements.

International Legislation

The incorporation theory for determining the “nationality” of a legal entity is also enshrined in bilateral and multilateral international agreements. In particular, scholars have different opinions on the theory for determining the nationality of a legal entity in the Convention on the Settlement of Investment Disputes between States and Nationals of Other States (hereinafter referred to in the text as the Washington Convention). A. Broches believes the incorporation theory exists, even if the Washington Convention has no clear form [16, pp. 29-47]. On the other hand, Professor Schreuer believes that the incorporation theory or seat has been noted in the Washington Convention [17, p. 281]. Both views can be found to be valid. Because the phrase “any juridical person which had the nationality of a Contracting State” as defined in Article 25 of this Convention may imply both theories. In fact, the text of Article 25 strengthens the rule on the control theory in addition to incorporation or seat.

At the same time, bilateral investment treaties on mutual encouragement and protection of investments (BIT) of the Republic of Uzbekistan can be divided into three groups on the basis of the theory which determines the nationality of the legal entity. The first group includes Belarus, Korea, Tajikistan, Russia, Bahrain, UAE, Slovenia, Singapore, Hungary, Lithuania,

Sweden, Austria, India, Bulgaria, Malaysia, Kazakhstan, Greece, Italy, Kyrgyzstan, Indonesia, Azerbaijan, Turkmenistan, Latvia, Vietnam, the Netherlands, Moldova, Georgia, Slovakia, Poland, the United States, Israel, Ukraine, Pakistan, and the incorporation theory apply to both parties of BITs.

The second group includes a small number of countries, such as Turkey, China, Iran, and the BITs with these countries use one of three theories to determine the nationality of a legal entity: incorporation, seat, and main place of activity.

The third group includes Saudi Arabia, Oman, Japan, Kuwait, Spain, Portugal, Bangladesh, Belgium-Luxembourg Economic Association, the Czech Republic, Romania, the United Kingdom, France, Switzerland, Germany, Egypt, and Finland and in addition to the incorporation, a theory is used mainly seat and in some cases, main place of activity or control theory in BITs signed with these states and applies to both parties or to one party.

Case Law

There are cases where the nationality of the legal entity is determined by the incorporation theory in international public law (on the provision of diplomatic protection). Case of Barcelona Traction, Light and Power Company Limited which was heard by the UN and the dispute that arose between Spain and Belgium. The hearing began in 1958. Initially, the Belgian government waived of claim in favor of some stakeholders. However, in 1962, the Belgian government again sued the Spanish government in the International Court of Justice.

The reason for the Belgian government’s claim was that although the company was registered in Canada and operated in Spain, Belgian citizens who were among its shareholders also suffered as a result of the company being declared bankrupt by Spain. However, the court decide that

Belgium could not provide diplomatic protection to its citizens because the company was founded in Canada [18]. Thus, the UN International Court of Justice has concluded that the nationality of a legal entity is determined by the incorporation theory in international public law [19, p. 237]. However, in other similar cases, it can be seen that the court's opinion has changed.

Twenty years after the Barcelona Traction, Light and Power Company Limited case, the UN International Court of Justice changed its position on diplomatic protection in favor of the legal entity Elettronica Sicula SpA (ELSI) on the basis of the Treaty of Friendship, Commerce, and Navigation between the United States and Italy [20]. ELSI was founded in Italy, but its shareholders were the US company Raytheon and Machlett. The reason for ELSI's manufacturing problems was that the Italian government decided to close its main manufacturing facilities in Sicily and declared the company bankrupt.

Although, the Italian government nationalized the company's assets and did not compensate investors, namely Raytheon and Machlett. However, ELSI was a subsidiary of Raytheon and Machlett. As a result, the United States sued the Italian government for providing diplomatic protection to its shareholders. The significance of this case for this research is that despite the company could not prove arguments in court, the International Court of Justice considered that there was a genuine connection between the company's shareholders and the state [20]. On the other hand, this means that the court had changed its mind from the incorporation theory to the control one.

Opinions on the theories used by the International Court of Justice to determine the "nationality" of a legal entity are reflected in the draft International Law on Diplomatic

Protection which was developed by the International Law Commission. In particular, according to Article 9 of the draft, for the purposes of the diplomatic protection of a corporation, the State of nationality means the State under whose law the corporation was incorporated. However, when the corporation is controlled by nationals of another State or States and has no substantial business activities in the State of incorporation, and the seat of management and the financial control of the corporation are both located in another State, that State shall be regarded as the State of nationality [21].

While the International Law Commission has established incorporation theory to determine the nationality of a legal entity in the provision of diplomatic protection, it has also laid the groundwork for the application of seat and control theory. If there is a conflict between the seat and control theory, then the incorporation one will be decisive.

Conclusions

It may be claimed that the incorporation theory is employed to determine the nationality of a legal entity in international public law interactions as well as the personal law of a legal entity in private international law relations.

Based on an investigation of how the incorporation theory is applied in foreign laws, it can be said that while in some laws the incorporation theory is the only theory available for forming the "personal law" of a legal entity, in others it is combined with other theories that are not as prominent.

The incorporation theory helps not to lose the legal entity when the legal entity moves its administrative center to another country and is the most convenient way to determine which country the legal entity belongs to. However, its main drawback is that it allows circumvention of the laws of the state in which it operates or the fraudulent business.

REFERENCES

1. Oxford Learner's Dictionaries. Available at: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/incorporation?q=incorporation/>.
2. Ebeimth C.T. Konzernleistungs- und Konzernbildungskontrolle - Ein Beitrag Kompetenzen von Vorstand und Hauptversammlung [Group Performance and Conception Control - A Contribution Competencies of the Board of Management and the Annual General Meeting]. Constance, 1987, p. 71.
3. Anufriyeva L.P., Bekyashev K.A., Dmitriyeva G.K. Mezhdunarodnoye chastnoye pravo [Private International Law]. Ed. G.K. Dmitriyeva. Moscow, 2003, 688 p.
4. Aukhatov A.Ya. Opredeleniye primenimogo k yuridicheskim litsam prava (Sravnitel'nyy analiz prava RF, FRG i ES) [Determination of the law applicable to legal entities (Comparative analysis of the law of the Russian Federation, Germany and the EU)]. PhD thesis. Kazan, 2005, 227 p.
5. Federal Act on Private International Law. Available at: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1988/1776_1776_1776/en#art_154/.6-
6. Law of the Republic of Macedonia on Private International Law. Available at: <https://www.hse.ru/data/2015/10/22/1079348831/>.
7. Bulgarian Private International Law Code. Available at: <https://pravo.hse.ru/intprilaw/doc/041701/>.
8. Bur'yanov V.V. Lichnyy zakon yuridicheskogo litsa v possiyskom zakonodatel'stve [Personal Law of a Legal Entity in Russian Law]. *Journal of Russian Law*, 2004, no. 5. Reference legal system Garant-Maximum with regional legislation. Version dated 2005, March 26.
9. Kruse V. Sitzverlegung von Kapitalgesellschaften innerhalb der EG: Vereinbarkeit der einschlagigen Regelungen des deutscheix Sacli- und Kollisionsrechts mit dem EG-Vertrag [Transfer of the registered office of corporations within the EC: Compatibility of the relevant provisions of the German conflict of laws with the EC Treaty]. Koln, Berlin, Bonn, Munich, 1997, 286 p.
10. Gorodetskiy L.M. Opredeleniye natsional'nosti yuridicheskikh lits v mezhdunarodnom chastnom prave [Determination of the Nationality of Legal Entities in Private International Law]. *Soviet Yearbook of International Law*, 1983. Moscow, Nauka, 1984.
11. Kadysheva O.V. Natsional'nost' yuridicheskikh lits v mezhdunarodnom chastnom prave [Nationality of legal entities in private international law]. PhD thesis. Moscow, 2002, 168 p.
12. Brun M.I. Yuridicheskiye litsa v mezhdunarodnom chastnom prave [Legal Entities in Private International Law]. Book 1: On the personal status of a legal entity. St. Petersburg, 1915, 615 p.
13. Azaino E.U. Nationality/Treaty Shopping: Can Host Countries Sift the Wheat from the Chaff? *Cepmlp Annual Review (CAR)*, 2012, January 31.
14. Yusifova R.T. Nekotoryye problemnyye aspekty transgranichnoy deyatel'nosti yuridicheskikh lits [Some problematic aspects of cross-border activities of legal entities]. *Actual Problems of Russian Law*, 2016, no. 5 (66), pp. 162–168.
15. Staudinger J., Grobfield B. International corporate law. 13th ed. 1993.
16. Aristova E.A. Institut otvetstvennosti transgranichnykh korporativnykh grupp v mezhdunarodnom chastnom prave [Institute of Responsibility of Cross-border Corporate Groups in Private International Law]. Abstract of PhD thesis. Moscow, 2013, 209 p.
17. Schreuer Ch.H. The ICSID Convention: A Commentary: A Commentary on the Convention on the Settlement of Investment Disputes Between States and nationals of Other States. Cambridge University Press, 2001, p. 281.
18. Barcelona Traction, Light and Power Co. Ltd. (Belgium v. Spain). 1970, I.C.J., Reports 3.
19. Lee L.J. Barcelona Traction in the 21st century: Revisiting its customary and policy underpinnings 35 years later. *Stanford Journal of International Law*, Westlaw, 2006, Summer, p. 237.
20. Elettronica Sicula SpA (ELSI), United States of America v. Italy. Available at: <https://www.icj-cij.org/en/case/76/>.
21. Resolution of the UN General Assembly A/RES/62/67 of 06.12.2007 with the annex of the Draft Articles "Diplomatic Protection". Available at: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N07/467/81/PDF/N0746781.pdf?OpenElement/>.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.1./SUNP4818>
UDC: 349.6(045)(575.1)

РАЦИОНАЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН: ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Файзиев Шухрат Хасанович,

доктор юридических наук, профессор
Ташкентского государственного
юридического университета
ORCID: 0000-0002-9446-4564
e-mail: Fayzibek1966@gmail.com

Аннотация. В данной статье проанализированы роль и значение правового обеспечения рационального использования природных ресурсов. На основе научно-правовых суждений обосновываются основные направления экологической политики государства в сфере рационального использования природных ресурсов и вопросы дальнейшего совершенствования природоресурсного законодательства. Автор уделяет особое внимание определению таких понятий, как: «использование природы», «использование природных ресурсов», «рациональное использование природных ресурсов», «устойчивое развитие» и «правовой режим рационального использования природных ресурсов». Проведен анализ общих черт и особенностей законодательных актов Республики Узбекистан в области рационального использования земель, вод, недр, растительного и животного мира. Обозначены основные пробелы в законодательстве этих сфер, а также сформулированы выводы и рекомендации по совершенствованию законодательства в области рационального использования природных ресурсов.

Ключевые слова: экологическая политика государства, направления экологической политики государства, концепция охраны окружающей среды, концепция развития водного хозяйства, рациональное использование природных ресурсов, природоресурсное законодательство, правовое обеспечение использования природных ресурсов, принципы использования природных ресурсов.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA TABIIY RESURLARDAN OQILONA FOYDALANISH: HUQUQIY TA'MINLASH MASALALARI

Fayziyev Shuhrat Xasanovich

Toshkent davlat yuridik universiteti
professori, yuridik fanlar doktori

Annotatsiya. Ushbu maqolada tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni huquqiy ta'minlashning o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Ilmiy-huquqiy polemika asosida davlatning tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi ekologik siyosatining asosiy yo'nalishlari va tabiiy resurslar to'g'risidagi qonun hujjatlarini yanada takomillashtirish masalalari asoslab berilgan. Muallif "tabiatdan foydalanish", "tabiiy resurslardan foydalanish", "tabiiy resurslardan oqilona foydalanish", "barqaror rivojlanish" va "tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning huquqiy rejimi" kabi tushunchalarni ta'riflashga alohida e'tibor beradi. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarining yer, suv, yer osti boyliklari, o'simlik va hayvonot dunyosidan oqilona foydalanish sohasidagi umumiy va o'ziga xos

xususiyatlarini tahlil qilindi. Bu boradagi qonunchilikning asosiy kamchiliklari belgilab berildi, shuningdek, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi qonunchilikni takomillashtirish bo'yicha xulosa va tavsiyalar berildi.

Kalit so'zlar: davlatning ekologik siyosati, davlat ekologik siyosatining yo'nalishlari, atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasi, suv xo'jaligini rivojlantirish konsepsiyasi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, tabiiy resurslar qonunchiligi, tabiiy resurslardan foydalanishni huquqiy ta'minlash, tabiiy resurslardan foydalanish tamoyillari.

RATIONAL USE OF NATURAL RESOURCES IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN: ISSUES OF LEGAL SUPPORT

Fayziev Shukhrat Khasanovich

Professor, Tashkent State University of Law, Doctor of Law

Abstract. This article analyzes the role and importance of legal support for the rational use of natural resources. Based on scientific and legal judgments, the main directions of the environmental policy of the state in the field of rational use of natural resources and issues of further improvement of natural resource legislation are substantiated. The author pays special attention to the definition of such concepts as: "use of nature", "use of natural resources", "rational use of natural resources", "sustainable development" and "legal regime for the rational use of natural resources". The general and specific features of the legislative acts of the Republic of Uzbekistan, in the field of rational use of land, water, subsoil, flora and fauna are analyzed. The main shortcomings of the legislation in this area are outlined; conclusions and recommendations are outlined for improving legislation in the field of rational use of natural resource legislation.

Keywords: Environmental policy of the state, directions of the environmental policy of the state, concept of environmental protection, the concept of development of water management, rational use of natural resources, natural resource legislation, legal support for the use of natural resources, principles of use of natural resources.

Введение

Роль и значение природных ресурсов для экологических систем, благоприятного экологического развития, устойчивого развития экономики, социально-политической ориентации и культурно-духовного возрождения страны огромна. Как известно, рациональное использование природных ресурсов является одним из важнейших направлений экологической политики Республики Узбекистан. В условиях проводимых социально-экономических реформ, перехода к рыночным отношениям, роста населения, расширения городов, увеличения объемов транспортных перевозок, интенсификации сельскохозяйственного и промышленного произ-

водства решение проблем рационального использования природных ресурсов и их воспроизводства стало важнейшей государственной задачей. Именно поэтому в Концепции охраны окружающей среды Республики Узбекистан до 2030 года определены следующие основные цели экологической политики государства:

- обеспечение благоприятного состояния окружающей среды как необходимого условия улучшения уровня жизни и здоровья населения Республики Узбекистан;

- устойчивое экономическое развитие за счет внедрения инновационных технологий, снижающих негативное воздействие на окружающую среду и здоровье населения;

- обеспечение рационального использования объектов окружающей среды и воспроизводства биологических ресурсов.

Как видим, в этих направлениях особое место отведено рациональному использованию природных ресурсов как основы устойчивого экологического и социально-экономического развития.

В современных условиях рациональное использование природных ресурсов в рамках устойчивого развития, на наш взгляд, можно охарактеризовать, во-первых, как систему мер, направленных на сохранение, восстановление и улучшение состояния природных ресурсов – важнейших составных частей окружающей среды, и, во-вторых, как природоресурсовый комплекс, способствующий развитию социально-экономического потенциала нашего общества и государства.

Именно поэтому Концепция охраны окружающей среды до 2030 года является экологическим сопровождением осуществляемых в Узбекистане комплексных реформ, и ее основные положения должны учитываться при разработке и реализации программ и проектов социально-экономического развития. Для системного обеспечения рационального использования природных ресурсов в соответствии с данным документом программного характера определяются следующие приоритетные подходы:

- систематизация и совершенствование нормативно-правовой базы – имплементация международных норм, кодификация экологического законодательства, введение системы экологического страхования, аудита и стратегической экологической оценки, интеграция экологической сертификации в систему сертификата соответствия, разработка и внедрение современных методик расчета загрязнений окружающей среды;

- экологизация экономики – рациональное потребление природных ресур-

сов, исключаящее их деградацию, проведение обязательной экологической экспертизы, проведение оценки восстановительных возможностей потенциальной емкости экосистем;

- совершенствование экономических механизмов природопользования – зависимость размеров платы за выбросы и сбросы от их объема и опасности для окружающей среды и здоровья населения, приемлемый уровень бюджетного финансирования охраны окружающей среды и другие.

На наш взгляд, эти подходы играют важную роль в реализации государственной политики в сфере рационального использования природных ресурсов.

Природно-климатические условия Узбекистана и ограниченная площадь земель, пригодных для сельскохозяйственного использования, заставляют систематически искать более эффективные пути использования природных ресурсов. Современное состояние природных ресурсов показывает необходимость комплексного подхода по восстановлению и улучшению количественных и качественных компонентов объектов природы. Так, земельный фонд республики состоит из земель: сельскохозяйственного назначения; населенных пунктов; предназначенных под промышленность, транспорт, связь, оборону и другие цели; предназначенных под охрану природы, оздоровление и рекреацию; историко-культурного назначения; лесного и водного фонда; а также земель запаса. С 1990 года, вследствие различных причин, из оборота выведено 692,6 тыс. га земель. Загрязнение почв относительно фоновых показателей по отдельным составляющим отмечается в Сырдарьинской, Сурхандарьинской, Навоийской и Ташкентской областях.

Водные ресурсы Узбекистана состоят из возобновляемых поверхностных, подземных вод, а также возвратных вод от

антропогенного использования (дренажные и сточные воды). Основными источниками формирования поверхностного стока в Узбекистане являются трансграничные реки Амударья и Сырдарья, суммарный среднесезонный сток которых составляет 114,4 куб. км. На территории Узбекистана находится 17 777 естественных водотоков (в бассейне Амударьи – 9 930, в бассейне Сырдарьи – 4 926) и более 500 озер, наиболее крупными из которых является Айдар-Арнасайская система озер, а также более 26 тыс. скважин на месторождениях пресных и солоноватых подземных вод, с прогнозным объемом 75,5 млн куб. м в сутки. Согласно статистической информации, в 2018 году суммарный выброс загрязняющих веществ в атмосферный воздух по республике составил 2,492 млн т, из которых около 63 % приходятся на передвижные источники. Анализ получаемых по сети Узгидромета данных мониторинга загрязнения атмосферного воздуха за последние годы показывает, что в большинстве городов Узбекистана содержание загрязняющих веществ в атмосферном воздухе находится ниже установленных нормативов. В Узбекистане имеется более 1 800 месторождений и около 1 000 перспективных проявлений полезных ископаемых, 118 видов минерального сырья, из которых 65 осваиваются. В республике действуют более 400 рудников, шахт, карьеров, нефтепромыслов и других предприятий, около 450 водозаборов, бальнеолечебниц, цехов и заводов по розливу лечебных и лечебно-столовых вод. Вся территория Узбекистана представляет собой разнообразные места обитания диких животных и произрастания диких растений. Животный мир представлен около 15,7 тыс. видами (184 вида занесены в Красную книгу Республики Узбекистан). Растительный мир состоит из 11 тыс. видов (324 вида растений и 3 вида

грибов занесены в Красную книгу Республики Узбекистан).

Из приведенных данных видно ухудшение количественного и качественного состояния природных ресурсов нашей республики в течение последних лет из-за нерационального использования этих богатств.

Материалы и методы

Вопросы, касающиеся регулирования использования природных ресурсов, урегулированы нормами и положениями законодательства, нормативно-правовых актов Республики Узбекистан и международными документами. При исследовании поставленных задач были применены методы анализа и обобщения правового законодательного и теоретического материала, методы сравнения, системного и статистического анализа.

Результаты исследования

Учитывая сложившуюся ситуацию, в статье 55 Конституции Республики Узбекистан зафиксировано: «Земля, ее недра, воды, растительный и животный мир и другие природные ресурсы являются общенациональным богатством, подлежат рациональному использованию и охраняются государством». Конституционный принцип рационального использования природных ресурсов, составляющих богатство всей нации, выступает как самостоятельное направление экологической политики нашего государства. Данный принцип закрепляется в природоохранном и природоресурсном законодательстве, где конкретизируются специальные нормы и требования по определённому природному объёму.

На наш взгляд, анализу природоресурсного законодательства должно предшествовать определение и раскрытие содержания следующих основных понятий (терминов), связанных с рациональным использованием природных ресурсов:

«использование природы», «использование природных ресурсов», «рациональное использование природных ресурсов» и «устойчивое развитие».

Общеизвестно, что природа – это совокупность естественных условий существования человеческого общества, на которую прямо или косвенно воздействует и с которой тесно связано при осуществлении хозяйственной деятельности все человечество. Использование природы или природопользование как важнейшая форма взаимодействия общества и природы является основным источником жизнедеятельности человека.

Н.Ф. Реймерсом в словаре-справочнике даются определения «природопользования» с различных точек зрения: 1) совокупность всех форм эксплуатации природоресурсового потенциала и мер по его сохранению; 2) совокупность производительных сил, производственных отношений и соответствующих организационно-экономических форм и учреждений, связанных с первичным присвоением, использованием и воспроизводством человеком объектов окружающей его природной среды для удовлетворения его потребностей; 3) использование природных ресурсов в процессе общественного производства для целей удовлетворения материальных и культурных потребностей общества и т. д. [1].

«Под природопользованием, – пишет В.В. Петров, – понимается деятельность, связанная с извлечением полезных свойств природной среды и использованием их для удовлетворения экономических, экологических, оздоровительных, культурных интересов человека» [2].

Исходя из вышеизложенного, по нашему мнению, можно определить, что *природопользование* – это процесс воздействия человека на природу, направленный на извлечение полезных свойств из природных ресурсов для удовлетворения эконо-

мической, социально-культурной и иных потребностей общества.

Однако в литературе аналогичное определение называется не природопользованием, а экологопользованием. По мнению Б.В. Ерофеева, экологопользование – это использование человеком окружающей среды для удовлетворения экономических, экологических и культурно-оздоровительных потребностей [3].

На наш взгляд, термин «экологопользование», применяемый Б.В. Ерофеевым, можно трактовать как пользование экологией как наукой, т. к. экология, прежде всего, является наукой, изучающей закономерности взаимодействия системы «общество – природа», и, соответственно, объектом экологии природные ресурсы не являются. Именно поэтому термин «экологопользование» не может подменить такие важные понятия, как «природопользование» или «использование ресурсов».

В литературе имеются также различные толкования термина «рациональное использование природных ресурсов». В словаре Н.Ф. Реймерса [1] этот термин определен как система деятельности, призванная обеспечить экономную эксплуатацию природных ресурсов и условий и наиболее эффективный режим их воспроизводства с учетом перспективных интересов развивающегося хозяйства и сохранения здоровья людей.

Таким образом, рациональное природопользование есть высоко эффективное хозяйствование, не приводящее к резким изменениям природно-ресурсного потенциала, к которым ни социально, ни экономически не готово человечество, и не ведущее к глубоким переменам в окружающей человека природной среде, наносящим урон его здоровью или угрожающим самой его жизни [3]. В данном определении «рациональность природопользования» трактуется как деятельность, направлен-

ная на экономную, бережную эксплуатацию, т. е. извлечение полезных свойств природных ресурсов, на их воспроизводство для достижения народнохозяйственных целей и не причиняющая вред окружающей среде. Аналогичное определение дает Т.А. Демина, которая под рациональным природопользованием понимает изучение природных ресурсов, их бережную эксплуатацию, охрану и воспроизводство с учетом не только настоящих, но и будущих интересов народного хозяйства и сохранения здоровья людей [4].

Рациональное природопользование – это организация деятельности общества (человека), обеспечивающая сохранение природоресурсового потенциала [5].

В правовой литературе имеется ряд работ, посвященных исследованию правового режима охраны и использования отдельных природных ресурсов.

В работах И.Ж. Джалилова, Ю.А. Жураева, У.Б. Базарова, М.Б. Усманова, Ж.Т. Холмуминова исследуется правовой режим использования и охраны земель. Основное внимание в них уделяется рациональному использованию сельскохозяйственных земель, строгому соблюдению эколого-правовых требований, предъявляемых к орошаемым землям, и повышению эффективности мелиорации земель [6–12]. Правовому режиму использования водных ресурсов, правовым вопросам водопользования межхозяйственных сельскохозяйственных предприятий, праву сельскохозяйственного водопользования граждан Республики Узбекистан посвящены работы И.А. Черкашиной, Л.П. Эшонкуловой и других [13, 14]. Правовые вопросы использования и охраны растительного мира и лесных ресурсов отражены в работах Р. Хаитова, Ф. Намазова, Д. Махкамова, где исследованы правовые проблемы управления и пользования лесами и землями государственного лесного фонда, право лесопользования Республики Уз-

бекистан [15–17]. В работах С. Хамраева раскрываются правовые вопросы использования и охраны недр, подробно анализируются проблемы эффективного использования полезных ископаемых нашей республики [18].

В вышеназванных правовых исследованиях на основе изучения теории и практики, действующего природоресурсного законодательства проанализированы содержание и специфические особенности правового режима рационального использования и охраны отдельных природных ресурсов, даны предложения по совершенствованию земельного, водного, лесного и горного законодательства. Необходимо отметить, что эти работы сыграли важную роль в развитии природоохранного и природоресурсного законодательства и права, целью которых являются охрана и рациональное использование природных ресурсов.

Краткий экскурс в историю правовых исследований показывает, что научные разработки осуществлялись по основным объектам природы, таким как земля, вода, недра, а правовой режим охраны и использования растительного и животного мира как важных природных ресурсов пока специальному исследованию не подвергался.

По нашему мнению, сегодня все более актуальными становятся исследования в области охраны и использования растительного и животного мира, т. к. Узбекистан ратифицировал Конвенции о биологическом разнообразии, о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимся под угрозой исчезновения, по сохранению мигрирующих видов диких животных, об угодьях, имеющих международное значение, и подписал ряд двусторонних и многосторонних соглашений в этой сфере. Кроме того, приняты необходимые акты законодательства в области охраны и использования фауны и фло-

ры Республики Узбекистан. В этих условиях необходимы специальные научные разработки, раскрывающие специфические особенности охраны и рационального использования растительного и животного мира.

Анализ имеющейся эколого-правовой литературы относительно самостоятельности понятий природопользования и охраны природной среды показывает, что в этом вопросе имеются разногласия среди ученых. «Природопользование и охрана природы – это не две самостоятельные формы взаимодействия общества и природы и даже, как принято говорить, не две стороны одной медали, а единая сложно-подчиненная, взаимообусловленная задача управления природопользованием в процессе производственной деятельности» [19]. Вышеуказанное мнение разделяет Н.И. Краснов. Анализируя эти понятия, он утверждает, что понятия «рациональное использование земли» и «охрана земли», по существу, различны и на первый взгляд самостоятельны. Но в процессе использования земли они неизбежно сливаются (без отождествления составных частей) в более общее понятие, в единую категорию «рациональное использование и охрана земли» [20].

Но вместе с тем имеется ряд других мнений, обосновывающих самостоятельность этих понятий в рамках взаимодействия общества и природы [21].

По нашему мнению, охрана окружающей природной среды и рациональное использование природных ресурсов являются самостоятельными направлениями экологической политики. Во-первых, эти направления в процессе охраны и использования природы неразрывно взаимосвязаны и активно взаимодействуют. Невозможно представить устойчивое развитие общества на современном этапе без научно обоснованного органического единства этих понятий. Во-вторых, в рам-

ках взаимодействия системы «общество – природа» они являются относительно самостоятельными, т. к. каждое направление общественных отношений, помимо общих оснований, также содержит специфические нормы и требования правового регулирования. В-третьих, специальные принципы и способы правового регулирования наделяют субъектов этих отношений различными правами и обязанностями.

Общественные отношения, связанные с использованием природных ресурсов, т. е. природопользованием, регулируются природоресурсным законодательством Республики Узбекистан, в котором четко регламентированы специальные принципы использования каждого объекта природы.

Но вместе с тем в соответствии с природоресурсным законодательством право природопользования имеет общие принципы, которые характерны для всех природных ресурсов. К ним, мы считаем, можно отнести:

- рациональное природопользование;
- экологизация системы природопользования;
- целевой характер пользования природными ресурсами;
- научно обоснованное сочетание экологических, экономических и социальных интересов общества;
- платность специального и бесплатность общего природопользования;
- учет природных и социально-экономических особенностей территорий при планировании и осуществлении хозяйственной и иной деятельности;
- приоритет сохранения естественных экологических систем, объектов биоразнообразия;
- гласность принятия решений в процессе природопользования;
- стимулирование рационального природопользования;

– ответственность за нарушения норм и требований природопользования и т. д.

Эти общие принципы характерны для всех видов права природопользования, на их основании вырабатываются специфические принципы для отдельных видов права природопользования: земле-, водо-, недро-, лесопользования, пользования растительным миром вне лесов, пользования животным миром.

Специальные принципы права природопользования, соответственно, закрепляются в природоресурсном законодательстве. Это Земельный кодекс Республики Узбекистан, Законы Республики Узбекистан «О воде и водопользовании», «О недрах», «О лесе», «Об охране и использовании растительного мира», «Об охране и использовании животного мира».

В соответствии со статьей 2 Земельного кодекса Республики Узбекистан землепользование основывается на следующих принципах:

– сохранение земельного фонда, улучшение качества и повышение плодородия почв как важнейшего природного ресурса, основы жизнедеятельности граждан;

– обеспечение рационального, эффективного и целевого использования земель;

– обеспечение особой охраны, расширения и строгого целевого использования земель сельскохозяйственного назначения, прежде всего орошаемых земель;

– оказание государственной и иной поддержки в осуществлении мероприятий по повышению плодородия сельскохозяйственных угодий, улучшению мелиоративного состояния и охране земель;

– предотвращение нанесения ущерба земле и всей окружающей природной среде, обеспечение экологической безопасности;

– многообразие форм владения и пользования землей, обеспечение равноправия участников земельных отно-

шений, защита их прав и законных интересов;

– платность пользования землей;

– обеспечение полноты и доступности информации о состоянии земель.

Ядро земельного законодательства составляют нормы, закрепляющие правовой режим единого государственного земельного фонда, который подразделяется на следующие категории в зависимости от целевого назначения земель и соответствующего режима их использования и охраны:

1) земли сельскохозяйственного назначения – земли, предоставленные для нужд сельского хозяйства или предназначенные для этих целей. Земли сельскохозяйственного назначения подразделяются на орошаемые и неорошаемые (богарные) земли, пахотные земли, земли, занятые сенокосами, пастбищами, многолетними плодовыми насаждениями и виноградниками;

2) земли населенных пунктов (городов, поселков и сельских населенных пунктов) – земли, находящиеся в пределах границ городов и поселков, а также сельских населенных пунктов;

3) земли промышленности, транспорта, связи, обороны и иного назначения – земли, предоставленные в пользование юридическим лицам для указанных целей;

4) земли природоохранного, оздоровительного и рекреационного назначения – земли, занятые охраняемыми природными территориями, имеющие приоритетное экологическое, научное, культурное, эстетическое, рекреационное и санитарно-оздоровительное значение;

5) земли историко-культурного назначения – земли, занятые объектами материального культурного наследия;

6) земли лесного фонда – земли, покрытые лесом, а также не покрытые лесом, но предоставленные для нужд лесного хозяйства;

7) земли водного фонда – земли, занятые водными объектами, водохозяйственными сооружениями и полосы отвода по берегам водных объектов;

8) земли запаса.

Разделение единого государственного земельного фонда на вышеперечисленные категории имеет важное значение в землепользовании, в силу того, что: 1) характеризует целевое предназначение земель, что способствует эффективному их использованию; 2) устанавливает специальные нормы и требования, т. е. правовой режим использования каждой категории земель, обеспечивающий рациональное землепользование; 3) учитывает качественно-количественные показатели состояния земель, характеризуя экологическое состояние землепользования; 4) позволяет сохранить плодородие почв, восстановить разрушенные экосистемы, проводить профилактику деградации земель; 5) способствует устойчивому земле-, водо-, лесо- и недропользованию; 6) обеспечивает сохранение биологического разнообразия, охрану природных комплексов для настоящих и будущих поколений; 7) устанавливает определенные права и обязанности субъектов землепользования и т. д.

Анализ результатов исследования

Установление особого режима использования земель в зависимости от принадлежности к конкретной категории способствует рациональному использованию не только самих земель, но и других объектов природы и устойчивому природопользованию. Несмотря на то, что действующее земельное законодательство содержит много положительных моментов, в то же время в нем имеются объективные и субъективные недостатки, которые препятствуют эффективному регулированию использования и охраны земель в нашей республике.

Эти недостатки заключаются в следующем:

- наличие декларативных норм;
- отсутствие норм процессуального характера;
- недостаточное регламентирование положений, направленных на стимулирование рационального землепользования;
- недостаточное закрепление в Земельном кодексе специальных требований по охране и воспроизводству земельных ресурсов;
- сохранение норм, закрепляющих дублирование деятельности органов государственного управления по обеспечению государственного контроля за использованием и охраной земель, и другие.

Для дальнейшего совершенствования земельного законодательства, на наш взгляд, необходимо провести его реформу, разработать и принять Земельный кодекс Республики Узбекистан в новой редакции. На сегодняшний день в соответствии со Стратегией развития Нового Узбекистана на 2022–2026 годы создана рабочая группа по разработке проекта нового Земельного кодекса.

На наш взгляд, Земельный кодекс Республики Узбекистан в новой редакции должен:

- определить основные приоритеты земельной политики государства с учетом экологического состояния земель и социально-экономических реформ в аграрной сфере;
- совершенствовать вопросы права собственности на земельные участки с учетом категории земель и специфические социально-экономические особенности землепользования;
- закрепить во всех процессах использования земельных ресурсов их охрану и воспроизводство, а также меры, направленные на устранение деградации земель и сохранение плодородия почв;
- разработать четкие процессуальные и институциональные правила по реализации материальных норм рационального землепользования;

- строго регламентировать процессуальный порядок распределения и предоставления земель физическим и юридическим лицам для сельскохозяйственных и иных целей;

- закрепить экономический механизм рационального землепользования, стимулирования охраны и воспроизводства земельных ресурсов;

- экологизировать процесс использования земель сельскохозяйственного назначения, населенных пунктов, промышленности, транспорта, связи, обороны и иного назначения;

- регламентировать системы мониторинга земель и информационной базы данных о состоянии земель;

- четко закрепить систему государственного контроля за использованием и охраной земель, устраняющую дублирование деятельности контролирующих органов;

- закрепить нормы, способствующие «мирному» применению экономических мер за нарушение требований охраны и использования земли и другие.

Вода является особо ценным природным ресурсом в бассейне Аральского моря. Использование водных ресурсов должно регулироваться с учетом региональных и национальных интересов, удовлетворения потребностей экономики, соблюдения условий устойчивого водопользования и экологической безопасности.

Основные цели задачи государственной политики в сфере охраны и использования водных ресурсов осуществляются на основе Концепции развития водного хозяйства Республики Узбекистан на 2020–2030 годы, которая включает в себя приоритетные направления и комплекс мер по развитию водного хозяйства Республики Узбекистан до 2030 года.

Исходя из приоритетных направлений Концепции, целевые параметры и

показатели на соответствующий период каждые три года разрабатываются и утверждаются стратегией развития водного хозяйства Республики Узбекистан. В результате глобального изменения климата на протяжении последних 50–60 лет площадь ледников в Центральной Азии сократилась примерно на 30 %.

По прогнозам, при повышении температуры на 2 °C объем ледников уменьшится на 50 %, на 4 °C – на 78 %. Согласно расчетам, до 2050 года ожидается уменьшение водных ресурсов в бассейне Сырдарьи до 5 %, в бассейне Амударьи – до 15 %. Если в период до 2015 года суммарный дефицит воды в Узбекистане составлял более 3 млрд куб. м, то к 2030 году он может составить 7 млрд куб. м, к 2050 году – 15 млрд куб. м.

Анализ показывает, что изменение климата еще больше обострит дефицит воды в Узбекистане, может привести к увеличению продолжительности и периодичности засухи, как в 2000, 2008, 2011, 2014 и 2018 годах, а также образованию серьезных проблем в удовлетворении потребности экономики в водных ресурсах. За последние 15 лет обеспеченность водой на душу населения сократилась с 3 048 до 1 589 куб. м.

Вместе с тем численность населения республики увеличивается в среднем на 650–700 тыс. человек в год, к 2030 году ожидаемый рост – до 39 млн человек, а также ожидается увеличение их потребности в качественной воде с 2,3 до 2,7–3,0 млрд куб. м (на 18–20 %). Это приведет к ежегодному увеличению потребности в воде сферы коммунального хозяйства. В последние годы активно развиваются промышленность и энергетика, ежегодно растет их потребность в воде. Согласно расчетам, общее годовое водопотребление данных отраслей возрастет с 1,9 до 3,5 млрд куб. м к 2030 году (в 1,8 раза).

В законе Республики Узбекистан «О воде и водопользовании» содержатся нормы и требования по рациональному использованию и охране водных ресурсов. Основными задачами закона являются обеспечение рационального использования вод для нужд населения и отраслей экономики, охрана вод от загрязнения, засорения и истощения, предупреждение и ликвидация вредного воздействия вод, улучшение состояния водных объектов, а также защита прав и законных интересов предприятий, учреждений, организаций, фермерских, дехканских хозяйств и граждан в области водных отношений.

Однако данный закон не регламентирует основные принципы государственной политики в области использования и охраны вод. К сожалению, из-за нижеследующих обстоятельств действующий Закон Республики Узбекистан «О воде и водопользовании» является неэффективным в регулировании охраны и использования водных ресурсов в республике и регионах:

- в законе основное внимание уделяется правовым вопросам использования водных ресурсов в различных сферах экономики, но при этом охрана и обеспечение экологической безопасности регламентированы кратко, в декларативной форме;

- закон содержит десятки отсылочных статей, т. е. порядок использования и охраны водных ресурсов регламентируется другими ведомственными актами. Такими являются статьи 20, 27, 28, 33, 38, 39, 40, 46, 47, 63, 66, 71, 73, 75, 79, 84, 85, 112, 113 данного закона;

- механизм реализации видов права водопользования, процессуальный порядок предоставления и распределения водных ресурсов физическим и юридическим лицам для различных целей водопользования не предусмотрены, и это является главным фактором неэффективности применения данного закона;

- не регламентирован социально-экономический механизм обеспечения рационального водопользования;

- недостаточное внимание уделено вопросам стимулирования бережного и качественного водопользования в различных целях;

- отсутствует единая система органов государственного контроля за соблюдением водного законодательства и т. д.

Мы считаем, что на сегодняшний день созданы социально-экономические, экологические, общественно-политические и организационно-технические предпосылки для разработки и принятия Водного кодекса Республики Узбекистан, в котором необходимо предусмотреть материальные и процессуальные формы, способы и порядок использования вод и охраны права водопользования.

Рациональное использование растительного и животного мира, лесных ресурсов, без сомнения, выступает важным направлением государственной политики в области обеспечения устойчивого природопользования, ориентированного на сохранение и воспроизводство разновидностей биологических ресурсов. Видовое многообразие флоры и фауны находится в прямой зависимости от состояния экосистем. Из-за своих географических и климатических особенностей Узбекистан сильно подвержен влиянию отрицательных экологических факторов, в том числе трансграничных, особенно в связи с хрупкостью аридных и горных экосистем и ограниченностью водных ресурсов. Экстенсивный путь развития орошаемого земледелия, засоление, заболачивание, почвенная эрозия, загрязнение вод, регулирование стока рек, перевыпас скота, вырубка лесов и тугайной растительности и другие факторы привели к потере местообитаний и сокращению численности и ареалов ряда видов флоры и фауны. В настоящее время 91 вид фауны занесен в

Международную Красную книгу, 324 вида флоры и 184 вида фауны занесены в Красную книгу Республики Узбекистан.

Конвенцией о биологическом разнообразии сторонам Конвенции рекомендовано довести долю охраняемых природных территорий на суше до 17 % от всей территории страны. В Узбекистане в настоящее время этот показатель составляет не более 5 %.

По состоянию на 1 января 2019 года лесной фонд Республики Узбекистан составляет 11 572,6 тыс. га, или 25,7 % территории страны, в том числе 3 201,6 тыс. га, покрытых лесом. Леса выполняют преимущественно экологические (почвоохранные, водоохранные, сохранение биоразнообразия, санитарно-гигиенические, оздоровительные, рекреационные) и социально-экономические функции. Наибольшую антропогенную нагрузку испытывают древесные и кустарниковые насаждения, которые произрастают в регионах с повышенной плотностью населения и вблизи крупных промышленных объектов.

Одним из важных природных ресурсов являются недра. Закон Республики Узбекистан «О недрах», принятый в новой редакции 13 декабря 2002 г., закрепил в качестве основных следующие направления и принципы: обеспечение рационального, комплексного использования недр для удовлетворения потребностей в минеральном сырье и других нужд; охрану недр и окружающей среды; безопасность ведения работ при использовании недр, а также охрану прав пользователей недр и защиту интересов личности, общества и государства. Достоинство данного закона заключается в том, что, во-первых, в нем раскрываются основные понятия, термины и определения горных отношений, во-вторых, закреплены основные требования к рациональному использованию и охране недр; геологическому изучению

недр; разработке месторождений полезных ископаемых и переработке минерального сырья и т. д.

Статья 35 Закона Республики Узбекистан «О недрах» закрепляет следующие основные требования по рациональному использованию и охране недр:

обеспечение полноты геологического изучения и комплексного использования недр;

недопущение самовольной добычи полезных ископаемых и застройки площадей их залегания;

осуществление государственного учета запасов полезных ископаемых;

утверждение запасов полезных ископаемых и проведение государственной экспертизы геологических материалов;

обеспечение наиболее полного извлечения из недр экономически рентабельных запасов основных и совместно с ними залегающих полезных ископаемых, попутных полезных компонентов;

охрана месторождений полезных ископаемых от затопления, обводнения, пожаров и других факторов, снижающих качество полезных ископаемых и промышленную ценность месторождений или осложняющих их разработку;

обеспечение сохранности запасов полезных ископаемых, консервируемых в недрах, горных выработок, скважин и подземных сооружений при ведении работ, связанных с использованием недрами;

предотвращение загрязнения недр при подземном хранении углеводородов и продуктов их переработки, иных веществ и материалов, хранении и захоронении отходов, сбросе сточных вод;

проведение в установленном порядке ликвидации и консервации предприятий по добыче полезных ископаемых и подземных сооружений, не связанных с добычей полезных ископаемых.

Для повышения эффективности применения данного закона необходимо разрабо-

тать социально-экономические, организационно-технические механизмы реализации, совершенствования системы государственного управления и контроля, стимулирования рационального недропользования, широкого участия и информированности населения в этой сфере и т. д.

Выводы

Анализ законодательных актов, регулирующих отношения по использованию и охране растительного и животного мира, лесов, показывает, что, во-первых, принципы рационального использования этих ресурсов в законодательстве не закреплены; во-вторых, десятки статей каждого закона, закрепляющего режим рационального использования, являются декларативными и отсылочными; в-третьих, отсутствует институциональный и процессуальный порядок использования этих ресурсов физическими и юридическими лицами; в-четвертых, отсутствует социально-экономический механизм реализации рационального использования биологических ресурсов; в-пятых, не регламентированы меры стимулирования рационального природопользования; в-шестых, правовой режим охраны и воспроизводства этих ресурсов закреплён

декларативно и не содержит конкретных охранительных требований и т. д.

Таким образом, Законы Республики Узбекистан «Об охране и использовании растительного мира», «Об охране и использовании животного мира», «О лесе» должны, на наш взгляд, регламентировать принципы экологической политики в этой области, закреплять специальные требования охраны и использования этих ценнейших биологических ресурсов.

Подытоживая вышеизложенное, можно сказать, что рациональное использование природных ресурсов и его социально-экономическое, политико-правовое обеспечение являются одним из важных направлений экологической политики Республики Узбекистан. Для эффективного осуществления этого направления необходимо совершенствование законодательного регулирования природопользования, создание адекватных систем государственного управления в данной сфере, а также внедрение организационно-технических и социально-экономических механизмов, способных последовательно реализовывать меры и требования в сфере рационального использования природных ресурсов.

REFERENCES

1. Reymers N.F. Prirodopol'zovaniye [Nature management]. Dictionary reference. Moscow, Mysl' Publ., 1990, 637 p., pp. 404–405.
2. Petrov V.V. Ekologicheskoye pravo [Environmental law]. Moscow, 1995, p. 47.
3. Yerofeyev B.V. Ekologicheskoye pravo Rossii [Russian environmental law]. Moscow, 1996. p. 11.
4. Demina T.A. Ekologiya, prirodopol'zovaniye, okhrana okruzhayushchey sredy [Ecology, nature management, environmental protection]. Moscow, 1995, p. 50.
5. Nigmatov A.N. Ekologicheskoye pravo v skhemakh i opredeleniyakh [Environmental law in schemes and definitions]. Tashkent, 1999, p. 90.
6. Dzhalilov I.D. Nekotoryye aktual'nyye pravovyye problemy ratsional'nogo ispol'zovaniya zemel'nykh resursov v Uzbekistane [Some actual legal problems of rational use of land resources in Uzbekistan]. Alma-Ata, Nauka Publ., 1984.

7. Zhurayev Yu.A. Sostoyaniye i razvitiye prava v oblasti ispol'zovaniya i okhrany prirodnnykh resursov v Respublike Uzbekistan [Status and development of law in the field of use and protection of natural resources in the Republic of Uzbekistan]. *State and Law*, 1996, no. 5.
8. Bazarov U.B. Ratsional'noye obespecheniye melioratsii zemel' [Rational provision of land reclamation]. Tashkent, 1989.
9. Usmanov M.B. Yer va qonun [Land and law]. Tashkent, Adolat Publ., 1994.
10. Kholmuminov J.T. Ekologo-pravovyye problemy ispol'zovaniya oroshayemykh zemel' Respubliki Uzbekistan [Ecological and legal problems of the use of irrigated lands of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, Fan Publ., 1996.
11. Razhabov N.Sh. Rol' sotsial'nogo partnerstva v ustanovlenii normativov v sfere okhrany okruzhayushchey prirodnoy sredy (pravovoy aspekt) [The Role of Social Partnership in Setting Standards in the Field of Environmental Protection (Legal Aspect)]. *Central Asian Journal of Theoretical & Applied Sciences*, Tashkent, 2021, February, no. 8, pp. 45–55.
12. Skripnikov N., Kenjayev R. Sovershenstvovaniye agrarnogo zakonodatel'stva v usloviyakh izmenyayushchegosya klimata: na primere Uzbekistana [Improving agricultural legislation in a changing climate: the example of Uzbekistan]. *Review of Law Sciences*, 2018.
13. Cherkashina I.A. Pravo vodopolzovaniya mezhkhozayaystvennykh sel'skokhozyaystvennykh predpriyatiy v sovremennykh usloviyakh [The right of water use of inter-farm agricultural enterprises in modern conditions]. Abstract of PhD thesis. Alma-Ata, 1991.
14. Eshonkulova L.P. Pravo sel'skokhozyaystvennogo vodopol'zovaniya grazhdan Respubliki Uzbekistan [The right of agricultural water use of citizens of the Republic of Uzbekistan]. Abstract of PhD thesis. Tashkent, 1997.
15. Khaitov R. Pravovyye problemy upravleniya i pol'zovaniya lesami i zemlyami gosudarstvennogo lesnogo fonda [Legal problems of management and use of forests and lands of the state forest fund]. Abstract of PhD thesis. Alma-Ata, 1980.
16. Namazov F.S. Pravo lesopol'zovaniya v Uzbekistane [Forest use right in Uzbekistan]. Tashkent, Vostok Research and Production Association, 2000.
17. Maxkamov D.N. O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanishni huquqiy tartibga solish masalalari [Issues of legal regulation of flora protection and use]. Tashkent, 2023.
18. Khamrayev S. Pravovoye regulirovaniye dogovorov v oblasti poleznykh iskopayemykh Uzbekistana [Legal regulation of contracts in the field of minerals in Uzbekistan]. Tashkent, Vostok Research and Production Association, 1999.
19. Shemshuchenko Yu.S., Muntyan V.L., Rozovskiy B.G. Yuridicheskaya otvetstvennost' v oblasti okhrany okruzhayushchey sredy [Legal responsibility in the field of environmental protection]. Kiev, 1978, p. 10.
20. Krasnov N.I. O ponyatiyakh ratsional'nogo ispol'zovaniya i okhrany zemli [On the concepts of rational use and protection of land]. *State and Law*, 1999, no. 10, p. 39.
21. Zhurayev Yu.A. Pravo i upravleniye v oblasti ispol'zovaniya i okhrany prirodnoy sredy Respubliki Uzbekistan [Law and management in the field of use and protection of the natural environment of the Republic of Uzbekistan]. Abstract of Doctor's degree dissertation. Moscow, 1990.
22. Tukhtashev Kh. Pravovoy poryadok ispol'zovaniya zemel' lesnogo fonda: natsional'nyy i zarubezhnyy opyt [Legal procedure for the use of forest fund lands: national and foreign experience]. *Review of Law Sciences*, 2020, Tashkent.
23. Maxkamov D.N. O'simlik dunyosiga oid qonunchilikka ilmiy-tahliliy nazar [A scientific-analytical view of legislation on flora]. *Huquqiy tadqiqotlar jurnali – Journal of Legal Studies*, Tashkent, 2020, no. 2, pp. 36–41.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.1./CDJF6877>
UDC: 349:614.7(045)(575.1)

AHOLI UCHUN TOZA SUV VA SANITARIYA MAVJUDLIGINI TA'MINLASHNING HUQUQIY JIHATLARI

Uzakova Go'zal Sharipovna,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Ekologiya huquqi kafedrası mudiri,
yuridik fanlar doktori (DSc), dotsent
ORCID 0000-0001-9357-3200
e-mail: g.uzakova@tsul.uz

Anisimov Aleksey Pavlovich,
Don davlat texnika universiteti Jinoyat huquqi va
ommaviy huquqiy fanlar kafedrası professori,
yuridik fanlar doktori
ORCID 0000-0003-3988-2066
e-mail: anisimovap@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada BMT Barqaror rivojlanish dasturida belgilangan asosiy maqsadlardan biri bo'lgan aholi uchun toza suv va sanitariya mavjudligini ta'minlashning huquqiy jihatlari tadqiq etilgan. Mualliflar sohaga oid asosiy ekologik muammolarni statistik ma'lumotlar asosida o'rgangan hamda ularning yechimiga doir asosiy xalqaro hujjatlarni keltirgan. Shuningdek, "ichimlik suvi", "toza ichimlik suvi", "sifatli ichimlik suvi", "zarur miqdordagi ichimlik suvi" kabi tushunchalarga yuridik tavsif bergan. O'zbekiston Respublikasining suv qonunchiligi holati, unda ifodalangan suv muhofaza zonalari rejimi, suv iste'moli va suvdan foydalanish huquqlari, yerosti suvlaridan foydalanishning amaldagi huquqiy rejimi tahlil qilingan. Mazkur maqola tadqiqot sifatida mavzuga oid xalqaro hujjatlar, milliy qonun hujjatlari, ilmiy-huquqiy, nazariy manbalar tahlilini o'z ichiga oladi. Shuningdek, sohaga oid ilmiy tushunchalar, nazariyotchi olimlarning qarashlari, xulosa va fikrlari o'rganilgan. Maqola mavzuga oid asosiy holatlarni o'rganishdan boshlangan, ilmiy-nazariy tushunchalarni rivojlantirish bilan davom ettirilgan hamda mavjud muammolarni hal qilish maqsadida qonunchilikni takomillashtirish yuzasidan ba'zi takliflarni ilgari surish bilan yakunlangan.

Kalit so'zlar: suv resurslari, toza ichimlik suvi, ekologik me'yorlar, sanitariya normalari, yashash huquqi, qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqi.

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДОСТУПНОСТИ К ЧИСТОЙ ВОДЕ И САНИТАРИИ ДЛЯ НАСЕЛЕНИЯ

Узакова Гузал Шариповна,
доктор юридических наук (DSc), доцент,
заведующая кафедрой «Экологическое право»
Ташкентского государственного
юридического университета

Анисимов Алексей Павлович,
доктор юридических наук, профессор
кафедры «Уголовное право и публично-правовые дисциплины»
Донского государственного технического университета

Аннотация. В статье анализируются правовые аспекты обеспечения доступности чистой воды и санитарии для населения – одна из основных целей, поставленных в программе устойчивого развития ООН. Автор изучил основные экологические проблемы отрасли на основе статистических данных и привел основные международные документы, касающиеся их решения. Также представлена юридическая характеристика таких понятий, как «питьевая вода», «чистая питьевая вода», «качественная питьевая вода», «необходимое количество питьевой воды». Проанализировано состояние водного законодательства Республики Узбекистан, выраженных в нем режима водоохраных зон, прав водопотребления и водопользования, режима пользования подземными водами. Данная статья как доктринальное исследование содержит анализ международных документов, национальных законодательных актов, научно-правовых, теоретических источников по данной теме. В статье исследуются научные концепции в этой области, взгляды, выводы и мнения ученых-теоретиков. Статья началась с изучения основных положений темы, продолжилась развитием научно-теоретических концепций, а завершилась выдвижением нескольких предложений по совершенствованию законодательства в целях решения существующих проблем.

Ключевые слова: водные ресурсы, чистая питьевая вода, экологические нормы, санитарные нормы, право на жизнь, право на благоприятную окружающую среду.

LEGAL ASPECTS OF ENSURING THE AVAILABILITY OF CLEAN WATER AND SANITATION TO THE PUBLIC

Guzal Uzakova Sharipovna,
Head of the Environmental Law Department,
Tashkent State University of Law,
Associate Professor, Doctor of Science (DSc) in Law

Anisimov Aleksey Pavlovich,
Professor of the Department of Criminal Law and Public Law Disciplines,
Don State Technical University,
Doctor of Law

Abstract. The article analyzes the legal aspects of ensuring the availability of clean water and sanitation for the population, which is one of the main goals set by the UN Sustainable Development Program. The author studied the main environmental problems related to the sector based on statistical data and cited the main international documents related to their solution. He also gave a legal description of concepts such as “drinking water”, “clean drinking water”, “quality drinking water”, and “necessary amount of drinking water”. The state of the water legislation of the Republic of Uzbekistan, the regime of water protection zones, the rights of water consumption and water use, and the current legal regime of groundwater use are analyzed. This article, as doctrinal research, includes the analysis of international documents, national legal documents, scientific-legal, theoretical sources. In this article, the scientific concepts of the field, views, conclusions and opinions of theoretical scientists are studied. The article started with the study of the main cases related to the topic, continued with the development of scientific and theoretical concepts, and ended with putting some suggestions forward for improving the legislation in order to solve the existing problems.

Keywords: water resources, clean drinking water, ecological standards, sanitary standards, right to life, right to have a comfortable environment.

Kirish

Suv – tabiatning eng noyob, nodir hamda bebaho boyliklardan biri. U butun tirik jonzot – inson, o'simlik va hayvonot dunyosi, tuproq uchun hayot, yashash manbaidir. Suv tabiiy atrof-muhit muvozanatini saqlash, uni mo'tadil holatda ushlab turuvchi asosiy omil rolini o'ynaydi. Shuningdek, suv xalq xo'jaligi, sanoat, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida asosiy vositalardan biri hisoblanadi.

YNEP ma'lumotiga ko'ra, planetamizdagi daryolarning yarmi jiddiy ifloslangan. Endilikda Yer shari aholisining 40 foizi ichimlik suvi yetishmasligidan aziyat chekmoqda. Yana 30 yildan so'ng toza ichimlik suvi tanqis resurs bo'lib qolishi mumkin. Aholining yarmidan ko'pi suv muammo bo'lgan hududlarda yashamoqda. Hozirgi vaqtda Yevropada 120 mln aholi toza ichimlik suvidan foydalana olmaydi. Bunga asosan suvdan isrofgarchilik bilan foydalanganlik sabab bo'lmoqda [1]. Bugungi kunda dunyo miqyosida deyarli 1 mlrd aholi xavfsiz ichimlik suviga ega emas. 2030-yilga kelib, ularning soni 2,7 mlrd kishiga yetishi taxmin qilinyapti. Hozirgi vaqtda MAGATE ma'lumotiga binoan, har yili 5 mln kishi ifloslangan va sifatsiz suv iste'mol qilishga majbur bo'lmoqda.

"BMT – suv resurslari" mexanizmi va Xalqaro Mehnat Tashkiloti bosh direktori Jilber Ungboning ta'kidlashicha, "Dunyo 2030-yilga borib suv va kanalizatsiya bo'yicha Olтинchi Barqaror rivojlanish maqsadiga erishishda rejadan ancha ortda qolishi mumkin. Milliardlab odamlar yuqumli kasalliklarga chalinish xavfi ostida, ayniqsa, iqlim o'zgarishi bilan bog'liq tabiiy ofatlar davri yaqinlashyapti" [2].

Jahon Meteorologiya Tashkiloti tomonidan e'lon qilingan "Global suv resurslari holati"ga oid hisobotda 2050-yilga kelib, Yerning besh milliarddan ziyod aholisi suv tanqisligini boshdan kechiradi. Mazkur tashkilotning iqlim, ekologik va ijtimoiy o'zgarishlarning Yerning suv resurslariga ta'sirini tahlil qilish natijalarida chuchuk suv

zaxiralarining global hajmi, shuningdek, yer kriosferasining (qor va muz) zaif holati haqida ma'lumotlar e'lon qilindi. Hisobotda qayd etilishicha, o'tgan yili dunyoning katta qismida odatdagidan quruqroq ob-havo hukm surgan. Darhaqiqat, so'nggi yillarda iqlim o'zgarishining oqibatlari suv resurslari orqali tobora ko'proq sezilmoqda. Qurg'oqchilik, ekstremal toshqinlar, mavsumiy yog'ingarchilik va muzliklarning tez erishiga guvoh bo'lyapmiz. Bunday o'zgarishlar jahon iqtisodiyoti, ekotizimlar va kundalik hayotimizning deyarli barcha jabhalariga keskin ta'sir ko'rsatmoqda [3]. Chuchuk suv zaxiralarining kamayishi insonning yashash huquqi, toza chuchuk suvga bo'lgan huquqining ta'minlanishi-ga so'zsiz salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Material va metodlar

Bugungi kunda iqlim o'zgarishi Yer yuzidagi ekologik muvozanatning buzilishiga olib kelmoqda. Mazkur jarayon suv resurslarining holatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatyapti. Ayniqsa, dunyo aholisini toza ichimlik suvi bilan ta'minlash masalasi dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Tan olish kerakki, ushbu muammoning yechimi ko'plab omillar bilan bog'liq bo'lib, ular sirasiga mintaq va hududlarning tabiiy-iqlim sharoiti, davlatlarning iqtisodiy holati va hukumatlarning siyosiy irodasi kabilar kiradi. Ushbu maqolada aholi uchun toza suv va sanitariyaning mavjudligini ta'minlash bilan bog'liq ijtimoiy-huquqiy masalalar o'rganilgan bo'lib, unda mazkur masalaning xalqaro va milliy darajadagi ahamiyati tadqiq etilgan. Muallif xalqaro hujjatlar, milliy qonun hujjatlari va mavjud ilmiy-nazariy qarashlar asosida o'z yondashuvini shakllantirgan. Maqolada empirik, statistik, mantiqiylik kabi metodlardan samarali foydalanilgan. Dastlab xalqaro tashkilotlarning suv resurslari bilan bog'liq statistik ma'lumotlari keltirilgan. So'ngra insonning yashash huquqini ta'minlash uning toza ichimlik suviga bo'lgan ehtiyojini qondirish bilan bog'liq holda ko'rib chiqilgan. Muallif O'zbekiston Respublika-

sidagi suv bilan bog'liq vaziyatni davlat ekologik siyosatining asosiy yo'nalishi sifatida tavsiflagan. Mamlakatimizning mavzuga oid qonun hujjatlari umumiy asoslarda qisqa shaklda tahlil qilinib, ishning xulosa qismida ularni takomillashtirish yuzasidan ba'zi takliflar berilgan.

Tadqiqot natijalari

Bugungi kunda insonning yashash huquqidek tabiiy huquqini ta'minlashda uning suv resurslari, ayniqsa, toza ichimlik suviga bo'lgan ehtiyojini qondirish jahon hamjamiyati oldida turgan muhim masalalardan bo'lib qolmoqda [4]. Aholining toza ichimlik suviga zarur miqdorda ega bo'lish huquqi Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 3-va 25-moddalarida o'z ifodasini topgan. Unda har qaysi inson yashash huquqiga egaligi nazarda tutilgan. Insonning zarur miqdorda toza ichimlik suviga ega bo'lish huquqi uning yashash huquqini ta'minlovchi muhim omillardan biridir [5].

Insonning yashash huquqi va uni ta'minlovchi shartlar bilan bevosita bog'liq bo'lgan huquqlar 1976-yil 3-yanvardan boshlab kuchga kirgan Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktda ham mustahkamlab qo'yilgan. Xususan, unda insonning quyidagi huquqlari – har qaysi odamning o'zi va oilasi uchun, jumladan, yetarlicha ovqatlanish, kiyim-kechak, turar joy va turmush sharoitini uzluksiz yaxshilashni qo'shgan holda yetarlicha turmush darajasiga ega bo'lish huquqi (1-modda, 1-qism); ochlikdan xalos bo'lish huquqi (11-modda, 2-qism); har qaysi insonning jismoniy va ruhiy salomatlikning eng yuqori darajasiga bo'lgan huquqi (12-modda) o'z ifodasini topgan.

Aholining toza ichimlik suviga ega bo'lish huquqini tartibga soluvchi xalqaro hujjatlarga insonni o'rab turgan atrof tabiiy muhit bo'yicha Stokholm deklaratsiyasi (1972), Tabiat to'g'risidagi butunjahon xartiyasi (1982), Bioxilma-xillik to'g'risidagi konvensiya (1992)ni kiritish mumkin. Ushbu xalqaro

hujjatlarda insonning zarur miqdordagi toza ichimlik suviga ega bo'lish huquqi to'g'risidagi hujjatlarning ishlab chiqilishi va qabul qilinishi shartligi ko'rsatilgan. “Transchegaraviy ochiq suv oqimlari va xalqaro ko'llarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida”gi Helsinki konvensiyasi (1992-yil 17-mart), ana shu konvensiyaga suv va salomatlik muammolari bo'yicha protokol bugungi kunda insonning toza ichimlik suviga ega bo'lish huquqini ta'minlash borasida xalqaro tashkilotlarning fundamental hujjati hisoblanadi. Mazkur konvensiyaning asosiy maqsadi “insonning zarur miqdordagi toza ichimlik suviga ega bo'lish huquqi”ni ta'minlashdan iborat [6].

Ta'kidlash joizki, 2023-yil 22–24 mart kunlari BMTning Nyu York shahridagi Bosh qarorgohida Tojikiston Respublikasi va Niderlandiya Qirolligi raisligida bo'lib o'tadigan “BMT Suv konferensiyasi – 2023”ga katta umidlar bog'lanmoqda. Mazkur anjuman 1977-yilda Argentinaning Mardel-Plata shahrida bo'lib o'tgan oliy darajadagi suv konferensiyasidan keyin birinchi marta o'tkazilayotgani e'tiborga molik. “Suv barqaror rivojlanish uchun – 2018–2028” – BMT xalqaro harakat o'n yilligi doirasida o'tadigan tadbir insoniyatning zaruriy ehtiyojlari bo'lmish suv va kanalizatsiyalar tanqisligi, iqlim o'zgarishi bilan bog'liq masalalar va boshqa yechimini topmagan muammolarga barham berishga qaratilgan bo'lib, mazkur tadbir natijasida dunyo yetakchilari suv va kanalizatsiya ishlarini qayta faollashtirish bo'yicha qat'iy majburiyatlarni o'z zimmalariga olishi kutilmoqda.

Ta'kidlash joizki, suv resurslari taqchilligi yanada oshgan hozirgi sharoitda suv zaxiralaridan tabiatning umumiy qonuniyatlari-dan kelib chiqqan holda tejamliligi, oqilona, samarali, ilm-fan tavsiyalari asosida foydalanish va uning muhofazasini to'g'ri ta'minlash bugungi kunning birinchi darajali vazifalaridan biridir [7]. Bu vazifani amalga oshirishda huquqiy munosabatlarning roli juda katta.

U suvdan oqilona foydalanish va muhofaza qilish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarni tartibga solish vazifasini o'taydi, undan samarali foydalanish va turli xil g'ayriqonuniy harakatlardan himoya qilish choralarini belgilaydi. Suvdan foydalanish va uni muhofaza etishga qaratilgan qonunlar suv boyliklariga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, asrash, qo'riqlash, tejash tartiblarini o'rnatadi va ushbu tartiblarga rioya qilish choralarini belgilaydi. O'zbekiston Respublikasining davlat ekologik siyosatida suv resurslaridan tejab-tergab foydalanish, aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlash markaziy masalalardan bo'lib qolmoqda [8].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2022-yilning 20-dekabr kuni Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatida O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning 2023-yildagi ustuvor yo'nalishlari belgilab berilib, unda to'rtinchi yo'nalish sifatida ekologiya, ayniqsa, suv masalalari global muammoga aylanib borayotgani qayd etildi [9]. "Biz nafaqat bugungi, balki kelajak avlodlarni ham o'ylashimiz shart. Shu bois Konstitutsiyamizda tabiiy resurslar, jumladan, suv havzalari va yerosti zaxiralarini muhofaza qilish bo'yicha talablarni kuchaytirishimiz zarur. Bilasiz, mamlakatimiz so'nggi 3 yilda qurg'oqchilikni boshdan kechirdi. Buning ta'siri, ayniqsa, Amudaryoning quyi havzasidagi hududlarimizda yaqqol sezildi. Shu o'rinda Amudaryo o'zanida yangi kanal qurilishi bo'yicha qo'shni Afg'onistonning muvaqqat hukumati hamda jahon hamjamiyati bilan birga xalqaro me'yorlar asosida va mintaqaning barcha davlatlari manfaatlarini inobatga olish yuzasidan amaliy muloqotlar olib borish lozim, deb hisoblaymiz. Bunday yondashuv qo'shnilarimiz tomonidan ham qo'llab-quvvatlanishiga ishonamiz. Umuman so'nggi 15 yilda yog'ingarchilik 25 foizga qisqardi. Yozda o'ta issiq kunlar davomiyligi ortgani oldimizda hali katta sinovlar borligidan dalolat beradi... Hozirgi vaqtda butun dunyoda bo'lgani kabi

O'zbekistonda ham jiddiy ekologik muammolar paydo bo'lmoqda. Aksariyat hududlarimizda tuproq tarkibi buzilib, unumdor yerlar qisqarib borayotgani, cho'llanish, suv yetishmasligi, qurg'oqchilik, aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlash shular jumlasidandir. Tabiatimizni asrab-avaylash, suv, havo va atrof-muhitni toza tutish kelgusi yilda har bir mahalla aholisining madaniyati va amaliy harakatiga aylanishi kerak..."

Darhaqiqat, suv resurslari insonning hayoti uchun zarur tiriklik manbai, jamiyat hayotida aholining turli ehtiyojlarini qondirish uchun asosiy tabiiy resurs sifatida ahamiyati cheksizdir. O'zbekiston aholisining ichimlik suviga bo'lgan ehtiyojining 60 foizi yerosti suvlari orqali qondiriladi. Markaziy Osiyo suv hajmi cheklangan mintaqalardan biri sifatida asosiy suv manbayi Amudaryo, Sirdaryo va boshqa daryo, suv havzalaridan iboratdir [10]. Bugungi suvga bo'lgan talab va ehtiyojning oshishi esa ulardan ilmiy-amaliy jihatdan asoslangan ravishda oqilona foydalanish hamda muhofaza etish choralarini ko'rishni talab etadi. Bunda huquqning o'rni beqiyos bo'lib, mamlakatimiz suv qonunchiligi tabiiy resurslar bilan bog'liq huquq tizimida o'ziga xos xususiyatlarga egaligi bilan ajralib turadi [11].

O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 6-maydagi 837-XII son qonunida suvdan foydalanish va suv iste'moli tushunchalari bir-biridan farqlanadi. Amaldagi qonunchilikka ko'ra, suv iste'moli deganda yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan o'z ehtiyojlarini qondirish uchun suv resurslaridan ularni suv obyektidan belgilangan tartibda olgan holda foydalanish tushuniladi. Suvdan foydalanish deganda esa yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan suv resurslarini suv obyektidan olmagan holda ulardan o'z ehtiyojlari uchun foydalanish tushuniladi. Suvdan foydalanish, o'z navbatida, suv obyektidan suv olish usuli, suvlar va suv obyektlarining holatiga ta'sir etilishiga qarab umumiy va maxsus foydalanish turlariga bo'linadi. Suv iste'moli

ham maqsadli foydalanilishiga ko'ra, ichimlik, kommunal-maishiy, davolash, kurort, rekreatsiya, baliqchilik xo'jaligi, sanoat, energetika, qishloq xo'jaligi suv iste'moliga turlariga bo'linadi. Suv obyektidan olinadigan suvning miqdoriga qarab suv iste'moli umumiy va maxsus suv iste'moliga bo'linadi. Yuridik shaxs bo'lgan suv iste'molchilari umumiy manfaatlarini ifodalash va himoya qilish maqsadida suv iste'molchilari uyushmasi tashkil etib, unga birlashishlari mumkin. Shuningdek, amaldagi suv qonunchiligi suvdan foydalanishning turli maqsadlarini belgilaydi. Aholining toza ichimlik suviga ega bo'lish huquqi foydalanish va iste'mol qilish maqsadiga qarab: a) suvdan aholi iste'moli va ichimlik ehtiyoji uchun foydalanish; b) maishiy ehtiyojni qondirish uchun foydalanish; d) davolash, kurort va sog'lomlashtirish maqsadida foydalanish turlariga bo'linadi. Shuningdek, aholining toza ichimlik suviga ega bo'lish huquqini markazlashgan va markazlashmagan suvdan foydalanish turlariga ham bo'lish mumkin.

Ta'kidlash joizki, aholining toza ichimlik suviga ega bo'lish huquqi haqida gap borgan-da, "ichimlik suvi", "toza ichimlik suvi", "sifatli ichimlik suvi", "zarur miqdordagi ichimlik suvi" kabi tushunchalarga aniqlik kiritish zarur. A. Jumanovning fikriga ko'ra, ichimlik suvi deganda inson tomonidan iste'mol qilish, ovqat tayyorlash, shaxsiy gigiyena, maishiy yoki shunga o'xshash ijtimoiy maqsadlar uchun foydalaniladigan suv tushuniladi. Toza ichimlik suvi deganda, inson tomonidan iste'mol qilish, ovqat tayyorlash, shaxsiy gigiyena, ijtimoiy-maishiy yoki shunga o'xshash ijtimoiy maqsadlar uchun sanitariya-gigiyena me'yorlari, ekologik talablarga javob beradigan foydalanish uchun yetkazib berilgan suv nazarda tutiladi. Sifatli ichimlik suvi deganda tarkibida inson salomatligi uchun zararli aralashmalar bo'lmagan suv tushuniladi. U rangsiz, hidsiz hamda iste'mol uchun xavfsiz bo'lishi talab etiladi. Sifatli ichimlik suvi nafaqat bakteriologik darajada toza va inson

organizmi uchun zararli moddalarsiz bo'lishi, balki foydali minerallarga ham ega bo'lishi zarur [12].

Ta'kidlash joizki, ekologiya huquqining markaziy masalasi bo'lgan – fuqarolarning sog'lom, qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqi uning toza ichimlik suvi bilan ta'minlanishi hamda sanitariyaga bo'lgan imkoniyati bilan uzviy bog'liqdir [13]. Aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlash haqida gap borgan-da, uning "zarur miqdori" muhim ahamiyat kasb etishini qayd etish joiz. Ya'ni zarur miqdordagi ichimlik suvi deganda har bir insonning suvga bo'lgan iste'mol ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli darajadagi va uzluksiz ta'minlashga xizmat qiladigan suv hajmi tushuniladi. Bugungi kunda dunyoning turli mintaqalarida har bir inson tomonidan foydalaniladigan suvning kunlik o'rtacha miqdori turlichadir. Suv tanqis bo'lgan davlatlarda bu ko'rsatkich minimal miqdor hisoblangan 20 litrga ham yetmaydi. Aslida, toza ichimlik suvi faqat iste'mol uchun emas, balki insonning kundalik ehtiyoji bilan bog'liq bo'lgan boshqa turli xo'jalik maqsadlarida foydalanish uchun ham yetarli bo'lishi zarur.

Toza ichimlik suvi – odamlarning o'z hayot va sog'lig'ini saqlab turish, iste'mol va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida ma'lum haq evaziga yetkazib beriladigan hamda davlat tomonidan o'rnatilgan sanitariya-gigiyena va ekologik me'yorlarga javob beradigan tabiiy resursdir. Demak, toza ichimlik suviga bo'lgan ehtiyojni qondirish to'g'ridan-to'g'ri sanitariya-gigiyena normalariga rioya qilish hamda ekologik me'yorlarning ta'minlanishiga bog'liq.

Tadqiqot natijalari tahlili

"Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi Qonunning 97-moddasiga ko'ra, barcha suv obyektlari aholi sog'lig'iga zarar yetkazishi, shuningdek, baliq zaxiralarining kamayishi, suv ta'minoti sharoitining yomonlashishi hamda suvning fizikaviy, kimyoviy va biologik xossalari pasayishi, suvning tabiiy tozalanish xususiyati kamayishi, suvning

gidrologik va gidrogeologik rejimining buzilishi natijasida kelib chiqadigan boshqa ko'ngilsiz hodisalarga olib kelishi hollaridan muhofaza qilinishi kerak.

Suv obyektlari atrofida suvni muhofaza qilish zonalarini, sohil bo'yi mintaqalari va sanitariya muhofazasi zonalarini barpo etiladi. Mazkur zonalarining huquqiy rejimi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan suv obyektlarining holati va hajmiga ko'ra belgilanib, bunday hududlarda xo'jalik faoliyatining maxsus rejimi o'rnatiladi.

Suv obyektlarining muhofaza zonalarini O'zbekiston Respublikasining "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonuni va Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 11-dekabrda qabul qilingan 981-son qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi hududidagi suv obyektlarining suvni muhofaza qilish va sanitariya-muhofaza zonalarini belgilash tartibi to'g'risida"gi nizom talablari asosida tashkil etiladi.

Ta'kidlash joizki, so'nggi yillarda mamlakatimizda yerosti suvlarini chuchuk suv zaxirasi sifatida iste'mol qilish ommaviy tus olmoqda. Yerosti suvlari odatda mineral resurs bo'lganligi bois bunday suvlardan foydalanish huquqi yerosti boyliklaridan foydalanish sohasidagi qonun hujjatlariga ko'ra, maxsus ruxsatnomalar asosida vujudga keladi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 8-yanvardagi 9-son qarori bilan "Yerosti suvlariga quduqlarni burg'ilash uchun ruxsatnoma berish bo'yicha davlat xizmatlari ko'rsatishning ma'muriy reglamentini" tasdiqlangan. Amaldagi qonunchilik tahlili shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda qishloqlarimizda tobora ommaviy tus olib borayotgan quduqlardan foydalanish jarayonini fuqarolarning tabiatdan (suv resurslaridan) umumiy va maxsus foydalanish huquqi sifatida tasniflash mumkin. Jismoniy shaxslarga chuqurligi 25 (yigirma besh) metr gacha bo'lgan yerosti suvlariga quduqlarni burg'ilash va sutkasiga ko'pi bilan 5 (besh) kub metr hajmdagi yerosti suvlarini

shaxsiy ehtiyojlarga yakka tartibda olish uchun ruxsatnoma talab qilinmaydi.

Ammo qishloq aholi punktlarida yerosti suvlaridan quduqlar qazib foydalanishning yana bir muhim ekologik talabi borki, mazkur talab qishloq aholi punktlari tarkibidagi qishloq xo'jalik yerlarida agrokimyoviy vositalarni qo'llash jarayonida belgilanadigan me'yorlarga qat'iy rioya qilishdan iboratdir. Qishloq xo'jalik yerlarida mineral o'g'itlar, pestitsidlar kabi kimyoviy vositalardan belgilangan me'yorlardan ortiq darajada foydalanish nafaqat yerlar, balki yerosti suvlarining ham ifloslanishiga sabab bo'ladi. Tarixan zaharli moddalarni ekologik jihatdan oqilona boshqarishni huquqiy tartibga solish suv, tuproq va atmosfera havosini muhofaza qilish sohasida sanoat qonunchiligi doirasida ishlab chiqilgan [14]. Zero, O'zbekiston Respublikasining 2002-yil 5-aprelda qabul qilingan "Chiqindilar to'g'risida"gi 362-II son qonunining 14-15-moddalarida yuridik shaxslarning chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi huquq va majburiyatlari, 17-moddada chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirishda xavfsizlikni ta'minlash, 18-moddada chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasida normalashtirish, 22-moddada esa chiqindilarni saqlash va zararsizlantirishga doir talablar belgilangan. Mazkur normalar yerosti suvlarining muhofazasini ta'minlashga ham xizmat qiladi.

A. Jumanovning fikriga ko'ra [14], aholining toza ichimlik suviga ega bo'lish huquqini ta'minlash bugungi kunda to'la darajada ekologik talablarga javob beradi deb bo'lmaydi. Bizning fikrimizcha, ushbu kamchiliklar quyidagi sabablar natijasida yuzaga kelgan: a) suv sifatining O'zDSt 950:2011 "Ichimlik suvi. Gigiyenik talablar va sifat nazorati" talablariga javob bermasligi; b) eski vodoprovod stansiyalarida texnologiyalarning ta'minlanmaganligi va buning oqibatida tabiiy suvlarning talab darajasida tozalanmasligi; d) vodoprovod tarmoqlarining avariya holati natijasida suvning isrof bo'lishi, ikkilamchi

mikroblar bilan ifloslanishi; e) suv tortish tizimida eski texnologik sxemalar quvvatining yetishmasligi (yoki tozalovchi qurilmalarning umuman mavjud emasligi) natijasida suv obyektlariga me'yorsiz tozalanagan va tozalanmagan oqar suvlarning kelib tushishi hamda ifloslanishi; f) qattiq va suyuq chiqindilarni oqizadigan yuqori texnologik omborxona va poligonlarning mavjud emasligi va h.k.

Ta'kidlash joizki, aholi uchun toza suv va sanitariyaning mavjudligini ta'minlashda davlat boshqaruvini samarali tashkil etish ham muhim ahamiyat kasb etib, bunda davlat suv kadastrini yuritish, monitoringini amalga oshirish, ekologik normativlar va boshqa standartlarni tasdiqlash, ekologik nazorat va ekspertizani amalga oshirish kabilar ustuvor vazifalarni tashkil etadi [16]. Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ma'muriy islohotlar doirasida mazkur yo'nalishlarni ham takomillashtirish, sohada raqamlashtirish jarayonini jadallashtirish ko'zda tutilmoqda.

Xulosa

2012-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan "Barqaror rivojlantirish konsepsiyasi" butun insoniyat taraqqiyoti va farovonligi uchun muhim bo'lgan yo'nalishlarni qamrab oladi hamda ularni asosiy maqsadlar sifatida belgilaydi. Mazkur maqsadlar BMTga a'zo barcha davlatlar tomonidan 2015–2030-yillar davomida amalga oshirilishi ko'zda tutilgan. Barqaror rivojlantirish maqsadlari 17 ta global maqsad hamda ular bilan bog'liq 169 ta vazifani o'z ichiga olib, ular ichida oltinchi maqsad sifatida belgilangan toza suv va sanitariyani ta'minlash masalasi insoniyatning ajralmas uzviy huquqi bo'lgan yashash, uning toza va qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlashga qaratilgandir [17].

Bugungi kunda butun dunyoda suv resurslari taqchilligi kuzatilmoqda. Ayniqsa, iqlim o'zgarishi bilan bog'liq salbiy jarayonlarni boshidan kechirayotgan dunyo aholisi uchun mazkur jarayon yanada keskin tus

olmoqda. Tarixan dunyo aholisi suv resurslaridan turli maqsadlarda foydalanib keladi. Ular ichida birlamchi ahamiyatga ega bo'lgani – bu aholining ichimlik suviga bo'lgan ehtiyojini qondirishdan iboratdir. Dunyo aholisini toza ichimlik suvi bilan ta'minlash masalasi turli mintaqalarda hududning tabiiy suv oqimlari bilan ta'minlanganlik darajasi, sanitariya normalarining mavjudligi va ularga rioya etish holati, chuchuk zuv zaxiralarini saqlash vazifasining samarali tashkil etilishi kabi bir qancha omillarga bog'liq bo'lib, mazkur jarayonni ichki va tashqi imkoniyatlardan kelib chiqib samarali boshqarish davlatlar ekologik siyosatining tarkibiy qismini tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasining davlat ekologik siyosatida ham suv resurslarini samarali boshqarish, aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlash, sanitariya talablariga rioya qilinishiga erishish vazifasi markaziy vazifalardan bo'lib qolmoqda [18]. Mazkur yo'nalishda bir qator qonun hujjatlari qabul qilingan bo'lib, ular davlatning ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik sohalaridagi vazifalari qatorida amalga oshirib kelinmoqda.

Insonning yashash huquqini tom ma'noda zarur miqdor va sifatidagi toza ichimlik suviga ega bo'lish huquqini ta'minlamasdan amalga oshirib bo'lmaydi. Demak, insonning toza ichimlik suviga ega bo'lish huquqi uning mutlaq va ajralmas huquqi hisoblanadi. Toza ichimlik suvining tavsifi uning sifati, miqdori, sanitariya-gigiyena holati, ekologik me'yori, uzluksizligi kabi omillar bilan belgilanadi. Aholining toza ichimlik suviga ega bo'lish huquqi undan nafaqat ichimlik, balki boshqa kundalik ehtiyojlarini qondirish maqsadida ham foydalanishini anglatadi. Shu sababli amaldagi qonunchilikda har bir fuqaro uchun kundalik shaxsiy ehtiyojlari darajasida zarur bo'lgan toza ichimlik suvi miqdori belgilanishi zarur deb hisoblaymiz.

Shuningdek, so'nggi yillarda aholi o'rtasida yerosti suvlaridan foydalanish omalashganini e'tiborga olgan holda amaldagi "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi

Qonunga yerosti suvlaridan foydalanishga oid ekologik me'yorlar haqidagi norma kiritilishi zarur. Aholi uchun toza suv va sanitariyaning mavjudligini ta'minlash masalasi aholi soni muntazam o'sib borayotgan va yangi uy-joylar uzluksiz barpo etilayotgan hozirgi sharoitda dolzarb ahamiyat

kasb etishini inobatga olib, mazkur mavzuga oid sohalararo tadqiqotlarni ko'paytirish lozim. Mazkur xulosaviy fikrlar bugun va kelajak uchun muhim bo'lgan, aholi uchun toza suv va sanitariyaning mavjudligini ta'minlashda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi, deb o'ylaymiz.

REFERENCES

1. United Nations Environment Programme website. Available at: <https://www.unep.org/>.
2. Xudoyberdiyev B., Mardonov N. Dunyoda suv, kanalizatsiya muammosi va insonlar hayoti [The problem of water, sanitation and human life in the world]. Available at: https://uza.uz/uz/posts/dunyoda-suv-kanalizatsiya-muammosi-va-insonlar-hayoti_443983/.
3. The World Meteorological Organization (WMO) website. Available at: <https://public.wmo.int/en/>.
4. Borer B. Environmental Law Dimensions of Human Rights. 2015, pp. 180–196.
5. Rogers D.T. Fundamentals of Environmental Law and Compliance. CRC Press Taylor & France Group, 2023, pp. 377–391.
6. Narzullayev O.X. Xalqaro ekologiya huquqi [International environmental law]. Tashkent, TSUL, 2022, pp. 82–96.
7. Abanina Ye.N. Ekologizatsiya kak protsess dostizheniya ustoychivogo razvitiya [Ecologization as a process of achieving sustainable development]. *Vestnik Saratovskoy gosudarstvennoy yuridicheskoy akademii – Bulletin of the Saratov State Law Academy*, 2018, vol. 3 (122), p. 201.
8. Xolmo'minov J.T. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ekologik xavfsizlikni ta'minlash, agrar va energetika sohasini rivojlantirishga oid konseptual g'oyalarini o'rganish [Study of the conceptual ideas of the President of the Republic of Uzbekistan, Shavkat Mirziyoyev, regarding the provision of environmental security, the development of the agriculture and energy sector]. Tashkent, TSUL, 2020, pp. 31–91.
9. Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis and the people of Uzbekistan. 2022, December 20. Available at: <https://president.uz/uz/lists/view/5774/>.
10. Skripnikov N.K. Transgranichnoye vodopol'zovaniye v Tsentral'noy Azii (pravovoy aspekt) [Transboundary water use in Central Asia (legal aspect)]. Tashkent, TSUL, 2004, 102 p.
11. Suv huquqi [Water law]. Team of authors. Tashkent, TSUL, 2011, pp. 67–88.
12. Jumanov A.O. Aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlashning ekologik-huquqiy muammolari [Environmental and legal problems of providing the population with clean drinking water]. Abstract of PhD thesis. Tashkent, 2019, 49 p.
13. Dupuy P.-M., Viñuales J.E. International environmental law. Graduate Institute of International Studies, Geneva, University of Cambridge, pp. 583–648.
14. Il'yasova M.T., Akimzhanova T. Pravovyye voprosy okhrany okruzhayushchey prirodnoy sredy ot zagryazneniya toksichnymi veshchestvami [Legal issues of environmental protection from pollution by toxic substances]. *Vestnik KazNU – Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University*, 2008, no. 8, p. 23.
15. Jumanov A.O. Aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlashning ekologik-huquqiy muammolari [Environmental and legal problems of providing the population with clean drinking water]. Abstract of PhD thesis. Tashkent, 2019, 49 p.
16. Ekologiya huquqi [Environmental law]. Ex. ed. J.T. Xolmo'minov. Tashkent, TSUL, 2019, 285 p.
17. Tafsir T.A., Ndiaye M., Wolfrum R. Law of the Sea, Environmental Law and Settlement of Disputes: Liber Amicorum Judge. Liden – Boston, 2007, pp. 1055–1131.
18. Towards a Greener Economy in Uzbekistan. The World Bank Group, 2022, August, p. 90.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.1./ZIVF8874>
UDC: 347.965(045)(575.1)

ADVOKATLIK TUZILMALARINING HUQUQIY MAQOMINI TAKOMILLASHTIRISH

Qodiraliyev Saddam Baxtiyorjon o'g'li,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Sud, huquqni muhofaza qiluvchi organlar
va advokatura kafedrası o'qituvchisi
ORCID: 0000-0002-5479-5481
e-mail: s.qodiraliyev@tsul.uz

Gulmurodov Firuzbek Olimjon o'g'li,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Jinoiy odil sudlov fakulteti talabasi
ORCID: 0000-0002-1602-2373
e-mail: gulmurodovfiruzbek@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada advokatlik tuzilmalarining huquqiy maqomi ilmiy-nazariy va huquqiy jihatdan tahlil qilingan bo'lib, bu borada advokatlik byurosi va yuridik maslahatxonaning tarkibiy xususiyatlari, ushbu advokatlik tuzilmalarining huquqiy maqomini takomillashtirish yuzasidan milliy va xorijiy tajriba o'rganildi hamda O'zbekiston Respublikasining "Advokatura to'g'risida"gi qonuniga tegishli o'zgartirishlar kiritish haqida takliflar berildi. Shuningdek, advokatlik firmasi va advokatlar hay'atining umumiy, o'xshash hamda o'zaro farqli tomonlari nazariy va huquqiy jihatdan tadqiq etilib, advokatlik firmasi va advokatlar hay'atida advokatlarning huquq va majburiyatlari, bevosita amaliyotda olib borilgan o'rganishlar natijasiga ko'ra, advokatlik tuzilmasi hisoblangan yuridik maslahatxona faoliyatini qonunchilikda belgilab qo'yilganidek amalda tashkil etish, yuridik maslahatxonaning to'laqonli faoliyat yuritishi uchun moddiy-texnik va moliyaviy jihatdan samarali ta'minlash tizimini yaratish dolzarb ekanligi ta'kidlandi. Xorijiy davlatlar advokatlik tuzilmalarining huquqiy maqomi milliy advokatlik tuzilmalari bilan qiyosiy jihatdan tahlil etilgan holda mamlakatlarda advokatlik tuzilmalari advokatura institutining ijtimoiy-huquqiy tabiatiga bog'liqligi aniqlandi. O'rganishlarni hisobga olgan holda ushbu institutning huquqiy asoslarini takomillashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasida advokatura institutining nazariy va amaliy asoslarining dolzarbligi ochib berildi. O'zbekiston Respublikasida advokaturaning bugungi kundagi holati, advokatlik tuzilmalari huquqiy maqomining dolzarb masalalari va ularni takomillashtirish yo'nalishlari belgilab olindi.

Kalit so'zlar: advokatlik tuzilmasi, advokatlik byurosi, advokatlik firmasi, advokatlik hay'ati, yuridik maslahatxona.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРАВОВОГО СТАТУСА АДВОКАТСКИХ СТРУКТУР

Кодиралиев Саддам Бахтиержон угли,
преподаватель кафедры «Суды,
правоохранительные органы и адвокатура»
Ташкентского государственного юридического университета

Гулмуродов Фирузбек Олимжон угли,
студент факультета уголовного правосудия
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье правовой статус адвокатских структур анализируется с научно-теоретической и правовой точки зрения, в связи с этим изучены структурные особенности адвокатского бюро и юридической консультации, отечественный и зарубежный опыт совершенствования правового статуса этих адвокатских структур, а также даны предложения по внесению изменений в Закон Республики Узбекистан «Об адвокатуре». Кроме того, теоретически и юридически исследованы общие, сходные и различные стороны адвокатской конторы и коллегии адвокатов, а также права и обязанности адвокатов адвокатской конторы и коллегии адвокатов. По результатам проведенных исследований организации непосредственной деятельности юридической консультации, которая рассматривается на практике и в порядке, установленном законодательством, как адвокатская структура, подчеркнута необходимость срочного создания системы материально-технического и финансового обеспечения полноценной юридической консультации. Сравнивая правовое положение правовых структур зарубежных стран с национальными правовыми конструкциями, было определено, что правовые конструкции в странах зависят от социально-правовой природы правового института. С учетом результатов проведенных исследований в целях совершенствования правовых основ данного института обоснована актуальность изучения теоретических и практических основ института адвокатуры в Республике Узбекистан. Определено современное состояние адвокатуры в Республике Узбекистан, выявлены актуальные вопросы правового положения юридических конструкций и приведены направления их совершенствования.

Ключевые слова: адвокатская структура, адвокатское бюро, адвокатская фирма, адвокатская коллегия, юридическое консультирование.

IMPROVING THE LEGAL STATUS OF ADVOCACY STRUCTURES

Qodiraliyev Saddam Bakhtiyorzhon ugli,
Lecturer, Department of Court, Law
Enforcement Agencies and Advocacy,
Tashkent State University of Law

Gulmurodov Firuzbek Olimzhon ugli,
Student, Tashkent State University of Law

Abstract. This article provides a scientific, theoretical, and legal analysis of the legal status of law firms; examines the features of the structure of the law office and legal advice, national and foreign experience in improving the legal status of these law firms, and offers proposals for making appropriate amendments to the Law of the Republic of Uzbekistan "On Advocacy". In addition, the general, similar, and mutual differences between a law firm and a bar association, and the rights and obligations of lawyers in a law firm and a bar association have been theoretically and legally investigated. According to the results of studies carried out directly in practice, it was emphasized that it is urgent to organize the activities of the legal consultancy, which is considered to be an advocacy structure, as stipulated in the legislation, and to create a materially, technically and financially effective support system for the full operation of the legal consultancy. A comparative analysis of the legal status of the legal structures of foreign countries with national legal structures revealed the dependence of the legal structures in the countries on the socio-legal nature of the institute of advocacy. In order to improve the legal foundations of this institution, taking into account the studies, the relevance of the theoretical and practical

foundations of the bar institute in the Republic of Uzbekistan was revealed. The current state of advocacy in the Republic of Uzbekistan, current issues of the legal status of advocacy structures, and ways of improvement were determined.

Keywords: *advocacy structure, advocacy bureau, advocacy firm, bar association, legal consultancy.*

Kirish

Advokatura har qanday davlatning eng muhim huquqiy instituti bo'lib, u fuqarolar va ularning birlashmalarining asosiy huquqlarini himoya qiladi [1, 3-b.]. Bugungi kunga kelib, yurisprudensiya tizimida alohida ahamiyatga ega bo'lgan advokatura institutini zamon ruhiga mos ravishda takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etib bormoqda. Advokatura demokratik davlat huquqiy tizimining eng muhim instituti bo'lib, uning vazifasi davlatdan mustaqil ravishda jismoniy va yuridik shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini sifatli himoya qilishdan iborat [2]. Shu bois mamlakatimizda sud-huquq sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida fuqarolik jamiyati institutlaridan biri bo'lgan huquq tizimini isloh qilish, uning jamiyatdagi mavqeyini oshirishga katta e'tibor qaratilmoqda [3]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 12-mayda qabul qilingan PF-5441-sonli farmonida mamlakatimizda advokatura institutining holatiga baho berilib, uning mavjud muammolari e'tirof etilgan holda ularni hal etishga qaratilgan chora-tadbirlar belgilab berildi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida ham advokatura sohasini rivojlantirish hamda uning mustaqilligini ta'minlash chora-tadbirlari belgilangan. Ushbu farmonning 19-maqsadida advokatura institutining inson huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishdagi salohiyatini tubdan oshirish, shuningdek, aholi va tadbirkorlik subyektlarining malakali huquqiy xizmatlarga bo'lgan talabini to'liq qondirish belgilangan. Bu borada advokatlik institutini takomillashtirishda

advokatlik tuzilmalarining huquqiy maqomini nazariy va huquqiy jihatdan tahlillar asosida o'rganish dolzarb ahamiyatga ega.

Hozirgi kunda advokatura institutiga doir 100 dan ortiq normativ-huquqiy hujjat mavjud. Ularning aksariyatini qonunosti hujjatlari tashkil etadi. Bosh qomusimiz qabul qilinganligining 26 yilligi munosabati bilan tashkil qilingan marosimda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan qonun ijodkorligi faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish, to'g'ridan to'g'ri harakatga ega qonunlar qabul qilish zarurligi ta'kidlandi [4].

Material va metodlar

Tadqiqot jarayonida advokatlik tuzilmalarining huquqiy maqomi, advokatura institutiga oid milliy qonunchilik va amaliyotda vujudga kelayotgan muammolar qiyoslash va statistik metodlaridan foydalangan holda o'rganildi.

Tadqiqot natijalari

Manbalarda huquqiy maqomiga huquq normalari bilan subyektlar holatining belgilanishi, shuningdek, subyektlar huquq va majburiyatlarining majmui sifatida ta'rif berilib, uning tarkibiy elementlariga quyidagilar kiritilgan: huquq subyektliligi; qonun bilan belgilangan huquq va majburiyatlarning mavjud bo'lishi; belgilangan huquqlarning kafo-latlanganligi; majburiyatlarni bajarmaganligi uchun subyekt javobgarligining yuzaga kelishi.

Yuridik adabiyotlarda "maqom" tushunchasi deganda davlat organi, tashkilot, birlashma, mansabdor shaxs, shaxsning normativ-huquqiy hujjatda belgilangan holati tushunilishi bayon etilgan. Mazkur adabiyotlarda maqom tushunchasi bilan yuqorida qayd etilgan subyektlarning ijtimoiy muno-

sabatlar tizimidagi o'rni, ularning huquq va majburiyatlari hamda ularni amalga oshirish xususiyatlari belgilab beriladi, deya ta'riflar keltirilgan [5]. A.T. Toleubekov "maqom" tushunchasi bilan bog'liq masalalarni tahlil qilgan ekan, bunda maqom amaliyotda qo'llaniladigan faktik maqom va qonun normalarida belgilangan huquqiy maqom shaklida bo'lishi mumkinligini qayd etadi [6, 90-b.].

O'zbekiston Respublikasi advokatlik faoliyatining tashkiliy shakllari O'zbekiston Respublikasi "Advokatura to'g'risida"gi qonuni 4-moddasida belgilangan bo'lib, ular quyidagicha bayon qilingan:

- Advokatlik byurosi;
- Advokatlik firmasi;
- Advokatlar hay'ati;
- Yuridik maslahatxona.

Oliy yuridik ma'lumotga ega bo'lgan va advokatlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beruvchi litsenziyani belgilangan tartibda olgan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi o'z advokatlik byurosini ochib, yakka tartibda advokatlik faoliyatini amalga oshirishi mumkin [7, 29-b.]. Advokatlik byurolari, shu jumladan, advokatlik firmalari va advokatlar hay'atlarini ro'yxatdan o'tkazish, shuningdek, yuridik maslahatxonalarni hisobga olish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini belgilaydigan tartibda adliya organlari tomonidan amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi "Advokatura to'g'risida"gi Qonuni 4¹-moddasida advokatlik byurosi advokatlik faoliyatini yakka tartibda amalga oshirish uchun advokat tomonidan ta'sis etilgan, notijorat tashkiloti bo'lgan advokatlik tuzilmasi ekanligi belgilab qo'yilgan. O'zbekiston Respublikasining 2018-yil 11-oktabrda qabul qilingan O'RQ-497-sonli Qonuni asosida "Advokatura to'g'risida"gi Qonunning 4-moddasi yettinchi qismida advokatlik byurolarini ta'sis etgan advokatlar o'z faoliyatini mulk huquqi yoki boshqa qonuniy asosda o'zlariga tegishli bo'lgan turar joylarda amalga oshirishi mumkinligi, bunda advokatga mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan turar joylar-

ni advokatlik byurosi faoliyatida foydalanish maqsadida yashash uchun mo'ljallanmagan joylar toifasiga o'tkazish talab qilinmasligi belgilandi [8]. Keyingi yillarda advokatlik tuzilmasining ushbu shakli keng tarqalmoqda. Masalan, 2020-yil 1-yanvarda 1258 ta, 2021-yil 1-yanvarda 1383 ta, 2022-yil 1-yanvar holatiga ko'ra 1559 tani tashkil etgan. Bu esa mamlakatimizda advokatlik byurolari soni yildan-yilga o'sib borayotganini ko'rsatadi. Shu sababdan advokatlik byurosining samarali faoliyat ko'rsatishi uchun qulay huquqiy muhit va iqtisodiy kafolatlar yaratish davlat oldida turgan hal etilishi lozim bo'lgan muhim masaladir.

Tahlillarga ko'ra, advokatlik byurosini tashkil etib, davlat ro'yxatidan o'tkazganlik uchun bazaviy hisoblash miqdorining 2 baravari miqdorida davlat boji undiriladi. Fikrimizcha, advokatlik tuzilmalarini davlat ro'yxatidan o'tkazishda davlat bojiga oid normalarning qonunosti hujjatida, aniqrog'i, idoraviy normativ-huquqiy hujjatlarda belgilanganligi "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonun talablariga to'g'ri kelmaydi. Boshqa tomondan esa advokatlik byurosini davlat ro'yxatidan o'tkazganlik uchun davlat boji stavkasining miqdori advokatlik tuzilmalarining jamoaviy shakli bo'lgan advokatlar hay'ati va advokatlar firmasi bilan bir xilda, ya'ni bazaviy hisoblash miqdorining ikki baravari miqdorida belgilangan. O'rganishlar shuni ko'rsatmoqdaki, advokatlik tuzilmalarini davlat ro'yxatidan o'tkazganlik uchun boj Adliya organlari va muassasalarini rivojlantirish jamg'armasiga undirilgan ekan. Advokatura institutiga oid masalalarni ilmiy jihatdan o'rgangan olimlardan biri Valisher Davlyatov ta'kidlaganidek, o'zini o'zi boshqaruvchi organining asosiy xususiyatlaridan biri – o'zini o'zi moliyalashtirish [9, 84-b.]. MDHga a'zo Rossiya Federatsiyasida advokatlik tuzilmalari advokatlarning o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan ro'yxatdan o'tkaziladi va boj ham tegishincha ularga to'lanadi. Ushbu tajribani

milliy advokatura tizimiga joriy etgan holda to'lanadigan bojlar Advokatlar palatasining sarf-xarajatlarga yo'naltirilishi kerak. Masalan, eng dolzarb masala hisoblangan yuridik maslahatxonalar tashkil etish va uning moddiy-texnik bazasini yaratishga yo'naltirishdir. Advokatlik byurosida bino va inshootlari ta'minoti uchun sarf-xarajatlarning kamligi ijobiy jihati bo'lsa, boshqa tomondan, ishonch bildiruvchi shaxs (himoya ostidagi shaxs)ga yuridik yordam ko'rsatish davomida uni qabul qilish, unga maslahat va tushuntirishlar berish uchun yetarli imkoniyatlar mavjud bo'lmaydi. Bunga qo'shimcha ravishda advokatlik byurosida advokatlik kasbi uchun ishchanlik muhitining juda ham pastligidir. Ya'ni advokatlik byurosida muayyan huquqiy masala bo'yicha o'zaro fikr-mulohaza almashish, o'ziga xos malaka oshirish imkoni mavjud emas [10]. Fikrimizcha, advokatlik byurosida advokatlik faoliyatini olib borishda tajribali advokatlardan maslahatlar olish, ularning kasbiy bilim, malaka va tajribalarini o'rganish imkoniyati deyarli yo'q. V. Davlyatov ta'kidiga ko'ra, advokatlik faoliyatini endi boshlagan advokat yakka o'zi advokaturaning sir-asrorlari va kasbiy qadriyatlariga ega bo'la olmaydi. Advokatura sohasiga endi kirib kelgan, hali yetarli ish tajribasiga ega bo'lmagan advokatning yakka tartibda faoliyat ko'rsatishi kelajakda muayyan qiyinchilik va muammolarni keltirib chiqarishi tabiiy hol.

Advokatlik tuzilmalari shakllaridan yana biri – yuridik maslahatxona bo'lib, u "Advokatura to'g'risida"gi Qonunning 4⁴-moddasiga asosan, "Yuridik maslahatxona – advokatlik faoliyatini amalga oshirish uchun Advokatlar palatasining hududiy boshqarmasi tomonidan tashkil etiladigan va yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan advokatlik tuzilmasi". Mazkur advokatlik tuzilmasi advokatlar tomonidan tashkil etilmaydigan va yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan advokatlik tuzilmasining yagona shakli hisoblanadi. Ushbu tuzilma bevosita davlat organlari tomonidan tashkil etilishi uning boshqa advokatlik

tuzilmalaridan farq qiluvchi asosiy belgisidir [11]. Eng e'tiborli tomoni shundaki, hozirgi vaqtgacha mamlakatimizning biron-bir hududida yuridik maslahatxona tashkil etilmagan. Bu esa qonunning ushbu normasi huquqni qo'llash amaliyotida muammolar mavjudligidan dalolat beradi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, keyingi yillarda jismoniy va yuridik shaxslarga malakali yuridik yordam ko'rsatishdek konstitutsiyaviy majburiyat yuklatilgan advokatura instituti vazifalarining bir qismini ayrim davlat organlari yoki jamoat birlashmalarini tashkil etish orqali davlat tomonidan bajarish tendensiyasi kuzatilmoqda. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 6-sentabrda qabul qilingan "Aholiga huquqiy axborotni yetkazish va yuridik yordam ko'rsatish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 741-sonli qaroriga asosan, Adliya vazirligi va "Yuksalish" umummilliy harakati takliflari inobatga olinib, "Madad" nodavlat notijorat tashkiloti tashkil etildi. Uning asosiy vazifalaridan biri sifatida fuqarolarga huquqiy masalalar bo'yicha, shu jumladan, onlayn maslahatlar va tushuntirishlar berish yo'li bilan birlamchi bepul yuridik yordam ko'rsatish belgilandi. Biroq tahlillar mazkur tashkilotning malakali yuridik yordam ko'rsatish imkoniyati cheklanganligi, chunki uning tarkibi professional advokatlardan emas, balki mutaxassis-xodimlardan iborat ekanligini ko'rsatmoqda. Advokatlik firmasi – notijorat tashkilot bo'lmish advokatlik tuzilmasi. U sheriklikka asoslanadi va advokatlar tomonidan advokatlik faoliyatini amalga oshirish uchun tashkil etiladi [12]. Advokatlik firmasi advokatlik faoliyatini amalga oshirishning jamoaviy shakli sanaladi. Advokatlik firmasining ta'sis hujjati uning ta'sischilari tomonidan tasdiqlanuvchi nizomidir. Advokatlik firmasi oddiy yozma shaklda sheriklik shartnomasini tuzish orqali ta'sis etiladi. Sheriklik shartnomasiga ko'ra, advokat-sheriklar barcha sheriklar nomidan yuridik yordam

ko'rsatishga o'z kuchlarini birlashtirish majburiyatini oladilar [13, 65-b.].

Advokatlar hay'ati a'zolikka asoslangan va advokatlik faoliyatini amalga oshirish uchun advokatlar tomonidan ta'sis etilgan, notijorat tashkiloti bo'lgan advokatlik tuzilmasidir. Advokatlar hay'atlari tarkibidagi a'zolar soni 10 tadan kam bo'lmasligi kerak. Advokatlar hay'atining ta'sis hujjatlari uning muassislari tomonidan tuziladigan ta'sis shartnomasi hisoblanadi [14, 100-b.]. Advokatlar hay'ati va advokatlik firmasi advokatlar tomonidan jamoaviy tarzda tashkil qilinadigan advokatlik tuzilmasidir. Ular umumiy va o'ziga xos jihatlari bilan bir-biridan farq qiladi. Birinchi navbatda, advokatlar hay'ati va advokatlik firmasining umumiy jihatlari ko'rib chiqsak.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, advokatlar hay'ati va advokatlik firmasi advokatlik tuzilmalari o'rtasida jamoaviy yondashuvga asoslanadi. Shuningdek, ularning ustav va ta'sis shartnomasi advokatlar hay'ati va advokatlar firmasining ta'sis hujjatlari hisoblanadi. Shu o'rinda O.V. Pospelovning "sheriklik shartnomasi advokatlar tomonidan ko'rsatiladigan yuridik yordam ko'rsatish jarayonini belgilaydigan hujjat bo'lib, u ta'sis hujjati hisoblanmasligi" haqidagi fikriga qo'shilib bo'lmaydi [15, 113-b.]. Chunki sheriklik shartnomasi ham bir vaqtda ta'sis shartnomasi hisoblanadi. Advokatlik tuzilmasining ushbu shakllari bir qator o'ziga xos xususiyatlari bilan bir-biridan farqlanadi. Birinchidan, advokatlik firmasi advokat-sheriklardan tashkil topgan bo'lib, ular o'rtasida sheriklik shartnomasi tuziladi. Unga ko'ra advokat-sheriklar barcha sheriklar nomidan yuridik yordam ko'rsatish uchun o'z sa'y-harakatlarini birlashtirish majburiyatini oladi. Shuningdek, shartnomada boshqaruvchi sherikni saylash tartibi va uning vakolatlari ko'rsatilishi kerak. Ikkinchidan, advokatlar hay'ati va advokatlik firmasini kamida ikki nafardan ortiq advokat ta'sis etadi. Chunonchi, "Advokatura to'g'risida"gi

Qonunning 4-moddasi mazmuni tahlilidan shu narsa anglashiladiki, advokatlik firmasi uchun kamida ikki nafar advokat, advokatlar hay'ati uchun kamida o'n nafar advokat ushbu advokatlik tuzilmalariga a'zo bo'lishlari lozim. Uchinchidan, advokatlik firmasida yuridik yordam ko'rsatish to'g'risidagi shartnomaning subyekti tarkibi advokatlar hay'atida kengroq [16, 177-b.]. Xususan, bir tarafda advokatlik firmasi advokati bo'lgan yuridik yordam ko'rsatish to'g'risidagi shartnoma bo'yicha aynan bir advokat emas, balki firmaning barcha advokat-sheriklari ishonch bildirgan shaxsning oldida javobgar hisoblanadi. Ishonchnomalarda ishonch bildiruvchi shaxslar va uchinchi shaxslar bilan bitim hamda kelishuvlar tuzayotgan sherikning vakolatlari bo'yicha barcha cheklovlar ko'rsatiladi. Mazkur cheklovlar ishonch bildiruvchi shaxslar va uchinchi shaxslar e'tiboriga yetkaziladi. Sheriklik shartnomasida bevosita belgilangan taqdirda javobgarlik teng bo'lishi mumkin. 2022-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, respublikamizda advokatlik byurolari 2371 ta, advokatlik firmalari 557 ta, advokatlik hay'atlari soni esa 91 tani tashkil qilmoqda [17]. Ushbu statistikadan shunisi ma'lumki, O'zbekiston Respublikasining "Advokatura to'g'risida"gi Qonuni 4-moddasida yuridik maslahatxonalar ham advokatlik tuzilma sifatida belgilab qo'yilishiga qaramasdan, shu vaqtga qadar respublikamizda yuridik maslahatxonalar tashkil qilinmaganligini ko'rishimiz mumkin. Aynan dolzarb masalalardan biri ham shu hisoblanadi.

Xulosalar

Mamlakatimizda advokatlik byurosi va yuridik maslahatxona faoliyatini tashkil etishning nazariy hamda amaliy masalalari Qonun darajasida aniq hal etilmasa, bu yuqori malakali yuridik yordam ko'rsatish sifatining pasayishiga olib keladi. Shu o'rinda "Advokatura to'g'risida"gi qonunda yuridik maslahatxonalar huquqiy maqomini qayta ko'rib chiqib, uning yangicha mexanizmlarini ishlab chiqib, qonunda belgi-

lab qo'yilishi va "Madad" nodavlat notijorat tashkilotida qo'llanayotgan amaliyotni takomillashtirgan holda, yuridik maslahatxonalarga tatbiq etib, fuqarolarga yuridik yordam berish amaliyoti taklif qilinadi. Fuqarolarga advokatlik tuzilmasi hisoblangan

yuridik maslahatxonalarda elektron tizim orqali yuridik yordamning faqatgina advokatlar tomonidan berilishi fuqarolarning muammolariga sifatli huquqiy yechim topish va ortiqcha vaqt sarflashlarining oldini oladi.

REFERENCES

1. Smolenskiy M.B. Advokatskaya deyatelnost' i advokatura Rossiyskoy Federatsii (advokatskoye pravo) [Advocacy activity and advocacy of the Russian Federation (advocacy law)]. Rostov-on-Don, Phoenix, 2007, p. 3.
2. Qodiraliyev S. Improving the activity of qualification commissions under the regional administrations of the chamber of advocates of the Republic of Uzbekistan. *Research Jet Journal of Analysis and Inventions*, Tashkent, 2022, no. 12, pp. 59–65.
3. Kovalev N. Voprosy nezavisimosti advokatov i pravo na zashchitu: rekomendatsii po reformirovaniyu zakonodatel'stva Respubliki Uzbekistan v sootvetstvii s mezhdunarodnymi normami i printsipami [Issues of the independence of lawyers and the right to defence: recommendations for reforming the legislation of the Republic of Uzbekistan in accordance with international norms and principles]. UN Office on Drugs and Crime. P. 4.
4. Mirziyoyev Sh. An educated generation is the key to a great future, entrepreneurs – prosperous life, and friendly cooperation is the key to progress. *Narodnoye slovo – Public Speech*, 2018, December 8, no. 253 (7211).
5. Davlyatov V.X. Yuridicheskaya priroda i osobennosti pravovogo statusa advokatskikh formirovaniy [Legal nature and features of the legal status of lawyers]. *Review of Law Sciences*, 2020, no. 1, pp. 188–191.
6. Toleubekov A.T. Konstitutsionno-pravovoy status parlamenta Respubliki Kazakhstan [Constitutional and legal status of the Parliament of the Republic of Kazakhstan]. PhD thesis. Moscow, 2015, 90 p.
7. Nurumov D., Matmurotov A. Advokatura [Advocacy]. Tashkent, 2021, p. 29.
8. Matmurotov A. Analysis of the requirement having work experience in the legal profession for a person applying for the status of an advocate in order to obtain a license for the right to practice law. *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 2021, vol. 3 (12), pp. 50–55. DOI: 10.37547/tajpslc/Volume03Issue12-08/.
9. Davlyatov V.X. Advokatura institutini takomillashtirishda advokatlik tuzilmalari va o'zini o'zi boshqarish organining huquqiy maqomi masalalari [Issues of the legal status of advocacy structures and self-governing body in improving the institute of advocacy]. Abstract of the PhD thesis. Tashkent, 2020, 84 p.
10. Kodiraliyev S., Tulaganova G. Rol' advokata v realizatsii prava na zashchitu i kvalifitsirovannuyu yuridicheskuyu pomoshch', ustanovlennogo Konstitutsiei Respubliki Uzbekistan [The role of a lawyer in the realization of the right to protection and qualified legal assistant of the constitutional Republic of Uzbekistan]. *Review of Law Sciences*, 2020, vol. 1, spec. iss., pp. 152–156. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-advokata-v-realizatsii-prava-na-zaschitu-i-kvalifitsirovannuyu-yuridicheskuyu-pomosch-ustanovlennogo-konstitutsiei-respubliki/>. DOI:10.24412/2181-919X-2020-1-152-156/.
11. Matmurotov A. An analysis of some of the requirements for obtaining the status of an advocate in foreign countries. *European Scholar Journal*, 2021, no. 2 (11), pp. 133–136. Available at: <https://scholarzest.com/index.php/esj/article/view/1514/>.

12. Matmurotov A. Some limitations in the practice of advocacy: national and foreign experience. Innovative Approaches in Modern Science. Proceedings of CVIII International Scientific-Practical Conference "Innovative Approaches in Modern Science, 2021, no. 24 (108). Moscow, Internauka Publ. House. DOI: 10.32743/25878603.2021.24.108.322519/.
13. Nikonov I.G. Atamalar lug'ati [Glossary of terms]. Tashkent, 2019, 65 p.
14. Rustamboyev M.X., To'xtasheva U.A. O'zbekiston Respublikasida advokatlik faoliyati [Advocacy in the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, 2012, 100 p.
15. Pospelov O.V. Formy advokatskikh obrazovaniy v Rossii [Forms of lawyer formations in Russia]. Moscow, Russian Academy of Advocacy, 2008, p. 113.
16. Gavrilov S.N. K voprosu o formirovanii kognitivnoy bazy advokatskoy korporatsii [On the formation of the cognitive base of a lawyer corporation]. *Aktual'nyye problemy rossiyskogo prava – Actual Problems of Russian Law*, 2016, no. 6 (67), pp. 174–183.
17. Legal aid information system. Available at: <https://e-advokat.uz/>.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.1./BVAB5894>
UDC: 349.6(045)(575.1)

IJTIMOY XAVFLI OQIBAT TUSHUNCHASI, TABIATI VA TUZILISHI: NAZARIYA, QONUN VA AMALIYOT

Xudaykulov Feruzbek Xurramovich,

Toshkent davlat yuridik universiteti
Jinoyat huquqi, kriminologiya va korrupsiyaga
qarshi kurashish kafedrası dotsent v. b.,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ORCID: 0000-0002-4940-3762
e-mail: dr.profi114@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada tadqiq etishning mantiqiylik, tizimlilik, mantiqiy-yuridik, qiyosiy-huquqiy metodlaridan keng foydalanilgan. Jumladan, birinchi navbatda, ijtimoiy xavfli oqibat tushunchasi va uning tuzilishi bosqichlari haqida atroflicha bayon qilingan. Shuningdek, ijtimoiy xavfli oqibat, umuman olganda, jinoyat tarkibi obyektiv tomoni fakultativ belgisi ekanligi, moddiy tarkibli jinoyatlarda u zaruriy belgi sifatida e'tirof etilishi va u haqda jinoyat huquqi nazariyasida olimlar tomonidan bildirilgan fikrlar, qarashlar yoritilgan bo'lib, undan so'ng esa jinoyat qonuni normasida qonun chiqaruvchi tomonidan ijtimoiy xavfli oqibatning ifodalanishi va ularning o'ziga xos xususiyatlari ketma-ket tavsiflab berilgan. Shu bilan birga, zamonaviy jinoyat huquqi nazariyasida mavjud jinoyat tarkibi obyektiv tomoni belgisi bo'lgan ijtimoiy xavfli oqibat tushunchasi ishlab chiqilishida jinoyat obyektiv tomoni belgilarining o'ziga xos ahamiyati bayon qilingan. Ushbu maqolada tadqiq etishning deduksiya metodi asosida jinoyat tarkibi obyektiv tomoni belgisi bo'lgan ijtimoiy xavfli oqibat tabiati, tuzilishi va shakllari tadqiq etilgan va u to'g'risidagi jinoyat huquqida mavjud nazariy-ilmiy qarashlar o'z aksini topgan. Shuningdek, ushbu maqolada jinoyat tarkibi obyektiv tomoni belgisi bo'lgan ijtimoiy xavfli oqibat tushunchasi, tabiati, shakllari va tuzilishi, shu bilan birga, jinoyat oqibatning o'ziga xos jinoyat-huquqiy ahamiyati va u bilan bog'liq nazariy va amaliy muammolar yoritilgan. Shu bilan birga, jinoyat huquqi doktrinasini va unda mavjud ilmiy tadqiqotlar tahlil etilib, bu borada asosli nazariy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: jinoyat tarkibi, jinoyat obyektiv tomoni, zaruriy belgi, fakultativ belgi, moddiy tarkibli jinoyat, ijtimoiy xavfli oqibat, jinoyat-huquqiy ahamiyati.

ПОНЯТИЕ, ПРИРОДА И СТРУКТУРА ОБЩЕСТВЕННО ОПАСНЫХ ПОСЛЕДСТВИЙ ПРЕСТУПЛЕНИЯ: ТЕОРИЯ, ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО И ПРАКТИКА

Худайкулов Ферузбек Хуррамович,

доктор философии по юридическим наукам (PhD),
и. о. доцента кафедры «Уголовное право,
криминология и противодействие коррупции»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье широко используются логический, системный, логико-правовой, сравнительно-правовой методы исследования. В частности, в первую очередь подробно описаны понятие общественно опасных последствий и этапы его формирования. Общественно опасное последствие, как правило, является факультативным признаком

объективной стороны преступления, оно признается необходимым признаком в преступлениях материального характера, в этой связи выделяются мнения и взгляды, высказанные учеными-теоретиками уголовного права, существует и уголовно-правовая норма, в которой законодатель последовательно выразил общественно опасные последствия и их особенности. При разработке понятия общественно опасного последствия, являющегося признаком объективной стороны преступления по действующему уголовному законодательству, учитывалось особое значение признаков объективной стороны преступления. В данной статье на основе дедуктивного метода исследования изучены сущность, структура и формы общественно опасного последствия, являющегося признаком объективной стороны состава преступления, а также теоретические и научные взгляды и отражение понятий в уголовном законодательстве. В статье основное внимание уделяется не только понятию, природе, формам и структуре общественно опасного последствия, являющегося признаком объективной стороны состава преступления, но и особому уголовно-правовому значению состава преступления, связанным с ним теоретическим и практическим проблемам. При этом были проанализированы учение об уголовном праве и существующие научные исследования, а также выработаны обоснованные теоретические предложения и рекомендации по этому аспекту.

Ключевые слова: состав преступления, объективная сторона преступления, необходимый признак, факультативный признак, материальный состав преступления, общественно опасное последствие, уголовно-правовое значение.

THE CONCEPT, NATURE AND STRUCTURE OF SOCIALLY DANGEROUS CONSEQUENCES OF A CRIME: THEORY, LEGISLATION AND PRACTICE

Khudaykulov Feruzbek Khurramovich,

Acting Associate Professor,

Department of Criminal Law, Criminology and Anti-Corruption,

Tashkent State University of Law,

Doctor of Philosophy (PhD) in Law

Abstract. Logical, systematic, logical-legal, comparative-legal methods of research are widely used in this article. In particular, first of all, the concept of socially dangerous consequences and the stages of its formation are described in detail. Also, the socially dangerous consequence is generally an optional sign of the objective side of the crime, it is recognized as a necessary sign in material crimes, and the opinions and views expressed by scientists in the theory of criminal law about it are highlighted, and then the criminal law in the norm, the expression of the socially dangerous consequences and their specific characteristics are described in sequence by the legislator. At the same time, in the development of the concept of socially dangerous consequence, which is a sign of the objective side of the existing criminal law, the specific importance of the signs of the objective side of the crime is described. In this article, based on the deduction method of research, the nature, structure and forms of the socially dangerous consequence, which is a sign of the objective side of the crime structure, have been studied, and the theoretical and scientific views on it in the criminal law have been reflected. Also, in this article, the main focus is on the concept, nature, forms and structure of the socially dangerous consequence, which is a sign of the objective side of the criminal structure, as well as the specific criminal-legal significance of the criminal consequence and related theoretical and practical problems. At the same time, the doctrine of criminal law and existing scientific research were analyzed, and reasonable theoretical proposals and recommendations were developed in this regard.

Keywords: corpus delicti, objective side of the crime, essential feature, optional feature, material corpus delicti, socially dangerous consequence, criminal-legal significance.

Kirish

Jinoyat qonuni bilan taqiqlangan har bir jinoyat o'zining to'rtta zaruriy belgisiga ega bo'ladi. Shu belgilardan ijtimoiy xavflilik belgisi eng muhimi bo'lib, qolgan belgilar u asosida shakllanadi. Jinoyatning ijtimoiy xavflilik belgisi uning ijtimoiy xavflilik xususiyati va darajasi bilan ifodalanadi.

Jinoyat qonunchiligini takomillashtirishda jinoyat qonuni normalarini chuqur ilmiy jihatdan tahlil qilish hamda ularni amaliyotda qo'llash bilan bog'liq muammolarni yechish borasida jinoyatning obyektiv tomonini tadqiq etish va uning belgisi bo'lgan jinoiy oqibatni o'rganish dolzarbdir. Shubhasiz, huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan jinoyat sodir etgan shaxs xatti-harakatlariga huquqiy baho berishda jinoyatning obyektiv tomonining zaruriy hamda fakultativ belgilari muhim ahamiyat kasb etadi. Ayrim hollarda jinoyat ishlarining noto'g'ri kvalifikatsiya qilinishi aynan jinoyatning obyektiv tomoni va uning belgilari to'g'ri aniqlanmaganligi bilan bog'liq. Bu esa mazkur mavzuni ilmiy jihatdan chuqur tadqiq etishni taqozo qiladi. Jinoyat tarkibi elementlaridan biri jinoyatning obyektiv tomoni bo'lib, uning belgilarini to'g'ri aniqlash muhim sanaladi.

Har bir jinoyatning ijtimoiy xavflilik xususiyati va darajasi zararli jinoiy oqibatlarni keltirib chiqarishda namoyon bo'ladi. Jinoyatning davom etish jarayoni ijtimoiy xavfli xulq-atvorning harakat yoki harakatsizlik shakllaridan boshlanib, ularning natijasida kelib chiqqan zarar va ijtimoiy xavfli oqibatni o'z ichiga qamrab oladi. Aybli qilmish jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan obyektlarga zarar yetkazganligi uchun jamiyatda avval ijtimoiy xavfli deb topiladi va u jinoyat qonunida taqiqlanishi natijasida huquqqa (qonunga) xiloflik belgisini oladi. Ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik)ning jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan obyektlarga zarari ba'zi jinoyatlarda jinoiy oqibatni keltirib chiqaradi va uning uchun jinoiy javobgarlik belgilanadi.

Har qanday jinoyat rivojlanishining o'ziga xos mexanizmi jarayoni bo'lib, u o'zida jismoniy tana harakatlari, og'zaki harakatlar (imo-ishora va boshqalar), turli tashqi obyektiv kuchlar, shaxslar faoliyati, atrof-muhit, tabiat va turli mexanizmlarning o'zaro ta'siri natijasini ifodalaydi. Ammo inson jinoiy xulq-atvorida aks etadigan ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik)ni ifodalaydigan kuchlar, tashqi obyektiv kuchlar va qonuniyatlarga jinoyat-huquqiy ahamiyatga ega bo'ladi.

A.N. Trayninning fikricha, "Jinoyat qonuni oqibatga olib keladigan hamda sabab bo'ladigan barcha inson va omillardan faqat shaxs xulq-atvori (harakat yoki harakatsizligi)nigina sun'iy ravishda ajratib qo'yadi. Bu omillarning barcha mumkin bo'lgan oqibatlardan faqat bitta jinoiy javobgarlikka tortiladigan oqibatni ajratib olish hisoblanadi" [1, 57-b.]. Darhaqiqat, olimning ilmiy qarashi o'rinli va to'g'ri.

Jinoiy qilmish (harakat yoki harakatsizlik) atrof-muhit, tashqi olamda muayyan salbiy o'zgarishlarga olib keladi va u jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan obyektlar (O'ZR JK 2-m.), ya'ni shaxsiy, ijtimoiy va davlat manfaatlarini, shaxs, tabiiy muhit, mulk, tinchlik, insoniyat xavfsizligi uchun zararli, muayyan ijtimoiy xavfli oqibatlar keltirib chiqaradi.

M.I. Kovalev ta'kidlaganidek, "Jinoiy oqibatning ijtimoiy xavfliligi – jinoiy javobgarlik va jazoning og'irligini bevosita belgilaydigan va bir butun qilmish ijtimoiy xavflilik darajasining asosiy ko'rsatkichlaridan biridir. Bu jinoyat qonunida shunday ijtimoiy xavfli oqibatlarni texnik jihatdan savodli va to'g'ri tavsiflash muhimligini talab qiladi" [2, 38-b.].

M.X. Rustamboyevning fikricha, "Jinoiy oqibat – qilmishning ijtimoiy xavflilik darajasini belgilab beradi. Shuningdek, qilmishning jinoiyligi yoki jinoiy emasligini aniqlaydi. Jazo tayinlashda sud tomonidan jazoni og'irlashtiruvchi holatlarni qo'llashda asos hisoblanadi" [3, 165-b.].

M. Usmonaliyev va P. Bakunovlar “Zararli oqibat jinoyat qonuni bilan qo’riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazsa, bu jinoyat-huquqiy oqibat hisoblanadi. Ijtimoiy xavfli zarar qonun bilan qo’riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarning turli sohalariga yetkazilishi mumkin” [4, 181-b.].

Bir qancha olimlar jinoyat huquqi doktrinasi va unda mavjud huquqiy adabiyotlarda keltirilgan jinoiy oqibat tushunchasi (ta’rifi)ni o’z ilmiy tadqiqotlarida izohlashgan. Ammo ijtimoiy xavfli oqibatning jinoyat tarkibidagi o’rnini aniqlash bilan bog’liq nazariy va amaliy masalalarni hal etish noaniq va munozarali bo’lib qolmoqda. Bu masala yuzasidan qonun chiqaruvchida ham, huquqni qo’llovchi subyektlarda ham yo’nalar va yechim mavjud emas.

Bir guruh olimlar [5, 191–196-b., 167–171-b., 87–92-b., 161–169-b.] jinoiy oqibatni jinoyat tarkibi obyektiv tomonining belgisi deb e’tirof etsa, boshqa guruh olimlar [6, 60–70-b., 53–63-b.] uni tajovuz obyektining xususiyati sifatida baholaydi.

Ba’zi guruh olimlar [7, 170–171-b., 146–156-b.] ijtimoiy xavfli oqibatlarni jinoyat obyektiv tomoni bilan obyekt o’rtasidagi halqa (qism) sifatida tadqiq etishadi.

G. Novoselovning fikricha, “Jinoiy oqibat keltirib chiqarmaydigan jinoyatlarning mavjud bo’lishi bilan bog’liq turlicha ilmiy qarashlar ham bor. Bu jinoyat tarkibini obyektiv tomoni tuzilishiga ko’ra ajratishda “formal tarkibli jinoyatlar”da jinoiy oqibatlarining mavjud yoki mavjud emasligi haqidagi asoslangan yoki munozarali masalalar hisoblanadi. Bundan kelib chiqadigan jinoiy oqibat tushunchasi (ta’rifi) bilan bog’liq boshqa murakkabliklar to’g’risidagi mavjud ilmiy qarashlarni ham keltirish mumkin” [8, 56-b.].

Material va metodlar

Maqolada tadqiq etishning mantiqiylik, tizimlilik, induksiya, deduksiya, qiyoslash, tasniflash, umum ilmiy va maxsus usullaridan, ya’ni qiyosiy-huquqiy, tahliliy, mantiqiy-yuridik va boshqa metodlaridan keng foydalanil-

gan. Shu bilan birga, xorijiy davlatlar jinoyat qonunchiligi tizimli o’rganilgan holda, ijtimoiy xavfli oqibat bilan bog’liq amaldagi Jinoyat kodeksi normasi takomillashtirilgan.

Tadqiqot natijalari

Jinoyat huquqi doktrinasi va unda mavjud ilmiy tadqiqotlar, huquqiy adabiyotlarda jinoiy oqibat harakat yoki harakatsizlikning elementi hisoblanadimi, degan munozarali va bahsli holatlar mavjud.

Xususan, F. Listning fikricha, “Harakat tushunchasi (ta’rifi) tashqi olam (ya’ni odamlar va narsalar)da o’zgarishlar kelib chiqishini talab qiladi. Ushbu o’zgarishlarni biz jinoiy oqibat deb ataymiz. Jinoiy oqibat harakat tushunchasi (ta’rifi)ning tarkibiy ajralmas qismi sifatida ifodalanadi” [9, 126-b.].

N.D. Durmanovning ta’kidlashicha, “Jinoyat obyektiga har qanday ta’sir, garchi u obyektida ba’zi ahamiyatsiz o’zgarishlarni keltirib chiqargan bo’lsa-da, ushbu o’zgarishlar harakatga havola qilinishi va unga bog’liq bo’lishi lozim. Sifat tartibidagi o’zgarishlar (qonun dispozitsiyasida tavsiflanganga mos keluvchi) natija, ya’ni jinoiy oqibatni hosil qiladi” [10, 57-b.].

Yuqoridagi olimlarning ilmiy yondashuvlaridan ko’rinib turibdiki, ular jinoiy harakat va ijtimoiy xavfli oqibat tushunchalarini bir-biriga aralashtirib, o’z ilmiy qarashlarini bayon qilishadi.

Jumladan, A.N. Traynin “Har bir jinoyat qaysidir obyektga tajovuz qilinganligi sababli har qanday sodir etilgan jinoiy harakat o’zida ushbu obyektga yetkazilgan zararni ham qamrab oladi” [11, 188–195-b.], deb ta’kidlaydi. Uning fikridan ko’rinib turibdiki, u ham yuqoridagi olimlarning ilmiy yondashuviga qo’shilgan.

Darhaqiqat, anglo-sakson huquq oilasi jinoyat huquqi doktrinasida ham ijtimoiy xavfli oqibat (consequence) jinoiy qilmish (actus reus)ning obyektiv elementlari qatoriga kiradi. “Jinoiy qilmish (actus reus) jinoiy xulq-atvor (conduct), sharoit (circumstance), sababiy bog’lanish (causal connection) va ji-

noiy oqibat (consequence) kabi elementlar yig'indisidan iborat [12] (J. Austin, M. Moore, D.N. Husak, J. Fletcher, H. Morris, M. Gore, A. Enker, W. Blackstone, G. Williams).

“Jinoiy oqibat ijtimoiy xavfli qilmishning tarkibiy elementi” degan ilmiy yondashuvga jinoyat huquqi doktrinasida bir guruh olimlar, xususan, N.V. Kuznetsova keskin ravishda qarshi chiqadi. Uning fikricha, “Jinoiy oqibat ijtimoiy xavfli qilmishning elementi emas” [13, 14–15-b.].

Biz N.V. Kuznetsovaning fikriga qo'shilamiz. Darhaqiqat, har qanday ijtimoiy xavfli harakat (harakatsizlik)ning ichki asosi va tuzilishida boshqariladigan tafakkuriylik (ong), irodaviylik (ixtiyoriylik), jinoyat motivi, jismoniy tana harakatlari, og'zaki harakatlar (imo-ishora) va boshqalar mavjud bo'lib, shaxs istalgan vaqtda o'z jinoiy xulq-atvorini o'zgartirishi va to'xtatishi mumkin. Jinoiy oqibat esa tashqi obyektiv dunyo ne'matlariga tegishli bo'lib, tashqi obyektiv olamda o'zgarishlar bilan ifodalanadi.

R. Sharapov to'g'ri ta'kidlaganidek, “Jinoiy oqibat bilan qilmish o'rtasidagi chambarchas bog'liqlik ba'zan oqibatlarni jinoyat qonunida batafsil tavsiflashni qiyinlashtiradi” [14, 53-b.].

S.V. Zemlyukovning fikricha, “Xususan, jinoyat qonunchiligini takomillashtirishda jinoyatning ijtimoiy xavfli oqibatlariga asosiy e'tibor qaratilishi lozim. Amaldagi jinoyat qonunchiligida zararli jinoiy oqibatni tavsiflovchi tushunchalar mazmunini belgilashning qiyinligi tergov va sud amaliyotida ko'plab qiyinchilik va xatolar, shuningdek, jinoyat huquqi nazariyasidagi qarama-qarshiliklarni keltirib chiqardi” [15, 80-b.].

Amaldagi O'zR Jinoyat kodeksida ijtimoiy xavfli oqibat tushunchasiga ta'rif berilmagan. Shuningdek, jinoyat huquqi doktrinasida va tegishli ilmiy tadqiqotlarda jinoiy oqibatning umumiy va yagona tushunchasi shakllantirilmagan hamda ishlab chiqilmagan. Ammo jinoyat huquqida uning tushunchasini o'z ilmiy qarashlari bilan ifodalaydigan bir guruh olimlar ham mavjud.

V.N. Kudryavsevning ta'kidlashicha, “Jinoiy oqibat – jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan tajovuz obyekti va ijtimoiy munosabat hamda ularning ishtirokchilariga jinoiy harakat (harakatsizlik) natijasida yetkazilgan, jinoyat-huquqiy normada nazarda tutilgan moddiy va nomoddiy zarardir” [16, 197-b.].

A.S. Mixlin esa “Jinoiy oqibat deganda jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga inson jinoiy faoliyati natijasida yetkazilgan zarar tushuniladi” [17, 16-b.], deb ta'kidlaydi.

N.I. Korjanskiyning fikricha, “Jinoiy oqibat – bu ijtimoiy munosabatlarda subyekt manfaatlarini amalga oshirish imkoniyatini yo'q qiladigan, vaqtincha yoki doimiy qiyinchiliklarga olib keladigan, to'liq yoki qisman qamrab oladigan, ijtimoiy munosabatlardagi huquqqa xilof o'zgarishlardir” [18, 162-b.].

Y.A. Frolovning ta'kidlashicha, “Jinoiy oqibat – jinoyat huquqi vositalari bilan qo'riqlanadigan tegishli ijtimoiy munosabatlarga zarardir” [19, 111-b.].

A. Mamedovning fikricha, “Ba'zi hollarda jinoyat o'zi bilan bir nechta jinoiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Muayyan holatlarda jinoyat natijasida yuzaga kelgan oqibatlarining ko'pchiligi ko'pincha har qanday ijtimoiy munosabatlarning boshqa ijtimoiy munosabatlar turlari bilan o'zaro bog'liqligi va o'zaro ta'siri tufayli o'zgarishi ushbu (boshqa) ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazilishi bilan bog'liq” [20, 162-b.].

Yuqoridagi olimlarning ilmiy qarashlaridan ko'rinib turibdiki, jinoyat huquqi doktrinasida hamda mavjud ilmiy tadqiqotlarda jinoiy oqibatga turlicha ta'rif beriladi va ularning turlari nazarda tutiladi.

Jinoyat huquqi doktrinasida va ilmiy tadqiqotlarda ijtimoiy xavfli oqibatni, asosan, ikkiga bo'lishni taklif qiluvchi olimlar ham bor.

Xususan, A.I. Boykaning fikricha, “Jinoyat oqibatlar ikkiga bo'linadi: moddiy (mulkiy yoki jismoniy zararga olib keladigan deqliklar) va nomoddiy (axloqiy, siyosiy yoki

mafkuraviy, tashkiliy yoki boshqaruv, ijtimoiy-ruhiy (psixologik) va boshqa zarar) [21, 42-b.].

G.V. Timeykoning fikricha esa “Barcha jinoyat qibatlar oddiy va murakkabga bo‘linadi. Oddiy jinoyat qibatlar deganda ijtimoiy munosabatlarning bitta elementiga zarar yetkazilganligi, murakkab jinoyat qibat deganda esa bir qancha tajovuz obyektlariga yetkazilgan zarar tushuniladi” [22, 83-b.].

R. Kabulov va X. Abzalovalarning ta’kidlashicha, ijtimoiy xavfli qibatlar moddiy va nomoddiy turlarga bo‘linishidan tashqari, qonun chiqaruvchining tavsiflashiga ko‘ra, odatda yana ikki turga bo‘linadi. Ijtimoiy xavfli qibatni tavsiflashda odatda qonun chiqaruvchi ikkita qoida, ya’ni jinoyat qonuni matnida qibatning hajmi (miqdori) va xususiyatini ko‘rsatishi hamda baholovchi tushunchalardan foydalanishi lozim [23, 71–72-b.].

Jinoyat huquqi doktrinasida va unda mavjud ilmiy tadqiqotlarda moddiy va nomoddiy jinoyat qibatlarini yanada batafsil tasniflash, ya’ni mulkiy, jismoniy, ekologik, axloqiy, siyosiy kabi turli xil jinoyat qibat (zarar)larga bo‘lish kuzatiladi.

S.V. Zemlyukov esa jinoyat qibatlarini yetkazilgan zarar deb nomlab, ularning barcha ko‘rinishlarini asosiy ikkita guruhga bo‘lib, ijtimoiy xavfli qibatni tasniflaydi: a) moddiy va nomoddiy zarar, umumiylikdan xususiylikka o‘tgan shaxsiy jinoyat zarar (jismoniy, ruhiy, axloqiy); b) jamiyat va davlat qadriyatlarida hamda manfaatlariga keltiriladigan zarar [24, 19–21-b.].

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, shaxsiy xususiyatga ega bo‘lgan moddiy jinoyat zararining miqdoriy o‘lchovini jinoyat qonunida aniq belgilab qo‘yish lozim. Uning miqdoriy o‘lchovi aniq qilib belgilab qo‘yilmasligi turli darajadagi noaniqliklarga olib kelishi mumkin. Nomoddiy qibatlarining miqdoriy o‘lchovini hisoblash va aniq o‘lchovini belgilash mumkin emas.

Yuqoridagi olimning ilmiy qarashlariga qo‘shilish mumkin. Masalan, haqorat qilish

(O‘zR JK 140-m.) shaxsning sha’ni va qadr-qimmatiga zarar yetkazishda ifodalangani. Ammo ushbu jinoyat qibatlar yuqoridagi nazarda tutilgan modda dispozitsiyasida qonun chiqaruvchi tomonidan belgilanmagan.

B.V. Zdravomislovning fikricha, “Ular haqorat qilish jinoyati obyektiv tomonida nazarda tutilganda, jinoyat-protsessual qonun talablariga muvofiq, haqorat qilish tarkibidagi muayyan bir so‘z, ibora yoki harakat haqidagi masalani sud hal qilish uchun jabrlanuvchining sha’ni, qadr-qimmatini kamsitishning chuqurligini tasdiqlovchi dalillarni o‘rganishi, tekshirishi lozim. Bunday dalillarni taqdim etishning iloji yo‘qligi aniq. Aynan shuning uchun ham haqorat qilishning obyektiv tomonini belgilashda qonun chiqaruvchi ijtimoiy xavfli qilmishni tavsiflash bilan cheklanadi” [25, 142-b.].

Tadqiqot natijalari tahlili

Amaldagi jinoyat qonuni tahlili shuni ko‘rsatadiki, qonun chiqaruvchi tomonidan nazarda tutilgan jinoyat tarkiblarida nafaqat muayyan yagona asosiy jinoyat qibatlar, balki asosiy ijtimoiy xavfli qibat bilan bir qatorda vujudga keladigan qo‘shimcha jinoyat qibatlar ham mavjud.

Qo‘shimcha jinoyat qibatlar qonun chiqaruvchi tomonidan jinoyat qonuni normasi dispozitsiyasida to‘g‘ridan to‘g‘ri nazarda tutilmaydigan va asosiy jinoyat qibatlar bilan bir qatorda vujudga keladigan qibatlaridir. Ularning o‘ziga xos xususiyati jinoyat qonun normasida nazarda tutilmasligi va shaxs sodir etgan ijtimoiy xavfli harakat yoki harakatsizligining turi va xususiyatidan kelib chiqadi.

Yuqoridagi nomlari keltirilgan olimlarning ijtimoiy xavfli qibatning turlari bo‘yicha tasniflari jinoyat-huquqiy qibatning sifat jihatidan o‘ziga xosligini ochib beradi. Ular muayyan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, jinoyat qibat umumlashtiruvchi tushuncha hisob-

lanadi. Shuning uchun qonun chiqaruvchi jinoyat qonunida ijtimoiy xavfli oqibatni aniq (aniqlashtirilgan zarar), muayyan zararining o'ziga xos turi tushunchalari sifatida aks ettirgan: shaxsning o'limi, shu jumladan, ikki yoki undan ortiq shaxs o'limiga sabab bo'lgan, olib kelgan aniq, muayyan zarar (O'zR JK 97-103¹-m.lar, 104-m. 3-q. "d" b., 106-m., 114-m. 3-q. "a" b. va boshqalar); sog'liqqa zarar (shikast) yetkazishda ifodalanadigan, olib keladigan aniq muayyan zarar (O'zR JK 104-111-m.lar, 116-m. 1-2-q.lari, 4-q. "b" b. va boshqalar); nafaqat sog'liqqa zarar (shikast) yetkazishda ifodalanadigan, balki boshqa oqibatlarni ham olib keladigan aniq muayyan zarar (O'zR JK 137-m. 3-q. "b" b., 155-m. 3-q. "b" b., 155¹-m. 2-q. "b" va boshqalar).

Jinoyat qonuni Maxsus qismi norma dispozitsiyalarida aniqlashtirilmagan zarar (jinoiy oqibat): mulkiy zarar yetkazish (O'zR 170-m.); ancha miqdordagi zarar (O'zR 132-m., 173-m., 185²-m., 202-m., 229⁵-m. va boshqalar); jiddiy zarar (O'zR JK 209-m., 251¹-m.); ko'p miqdordagi zarar (O'zR JK 132-m., 172-m., 175-m. va boshqalar); ko'p miqdor (O'zR JK 164-169-m.lar, 171-m. va boshqalar); juda ko'p miqdor (O'zR JK 132-m., 164-169-m.lar, 171-m. va boshqalar); og'ir oqibat (O'zR JK 118-119-m.lar, 125-m, 137-m. va boshqalar); boshqa og'ir oqibat (O'zR JK 135-m., 155-155¹-m.lar va boshqalar); boshqacha og'ir oqibat (O'zR JK 114-m., 116-117-m. va boshqalar).

Xususan, kontinental (roman-german) huquq oilasi mamlakatlarida jinoyat qonunchilik texnikasida ijtimoiy xavfli oqibatni tavsiflashda asosan ikki usuldan foydalaniladi: jinoyat qonuni moddasi dispozitsiyasida jinoyat-huquqiy oqibatning hajmi (miqdori) va xususiyatini ko'rsatish; jinoyat-huquqiy oqibatni baholovchi tushunchalardan foydalanish. Jumladan, Ozarbayjon, Armaniston, Belarus Respublikasi, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, Moldova va Rossiya Federatsiyasi JKlarida [26] ham ji-

noyat-huquqiy oqibatni tavsiflashda qonun chiqaruvchi aynan yuqoridagi usullarni qo'llagan. Hattoki 1996-yil 17-fevralda MDHga a'zo davlatlar tomonidan qabul qilingan Model Jinoyat kodeksida [27] ham ijtimoiy xavfli oqibatlarni tavsiflashda yuqoridagi ikkita usuldan foydalanilgan.

Amaldagi JK Maxsus qismi tahlili shuni ko'rsatadiki, undagi moddalarning 40 foizdan ko'prog'ida qonun chiqaruvchi baholovchi tushunchalarni ishlatgan. Masalan, "ancha miqdor", "ko'p miqdor", "juda ko'p miqdor", "ancha miqdordagi zarar", "ko'p miqdordagi zarar" va "juda ko'p miqdordagi zarar" va boshqalar. Qolgan 55 foizida ijtimoiy xavfli oqibatning hajmi, miqdori va xususiyatlari ko'rsatilgan. Masalan, sog'liqqa yetkazilgan og'ir, o'rtacha og'ir va yengil shikast, "og'ir oqibat", "boshqa og'ir oqibat", "boshqacha og'ir oqibatlar", "mulkiy zarar" va boshqalar. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, qonun chiqaruvchi jinoyat qonuni matnida ijtimoiy xavfli oqibatlarni tavsiflovchi shunday tushunchalarni ishlatganki, ularning mazmun-mohiyati na muayyan qonun, na qonunosti hujjatlarida ochib berilgan. Masalan, "jiddiy ziyon" va "jiddiy zarar" tushunchalari.

Jinoyat huquqi doktrinasida "xavf ostida qoldirish" bilan bog'liq jinoyatlarni moddiy tarkibli jinoyatlarga kiritish, ya'ni ularni ijtimoiy xavfli oqibat keltirib chiqaradigan jinoyatlar qatoriga kiritish lozimligini ta'kidlovchi olimlar ham bor. N.F. Kuznetsova, V.N. Kudryavsev, S.V. Zemlyukov, V. Tkachenko shular jumlasidan [28, 170-, 46-, 7-b.].

Bir guruh olimlar, xususan, Y.M. Braynin, Y.A. Frolov va boshqalar "Har qanday jinoyat jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazadi hamda unda muayyan bir salbiy o'zgarishlarga olib keladi va ijtimoiy xavfli oqibatni keltirib chiqaradi" [29, 109-110-b.], deb ta'kidlashadi.

Ikkinchi guruh olimlar, xususan, N.D. Durmanova va V.N. Kudryavsevlar fikricha esa "Barcha jinoiy qilmishlar tajovuz obyektiga

faktik zarar yetkazmaydi. Ular zarar yetkazishning real imkoniyatini vujudga keltirish hollari va uning faktik zarar yetkazilishini farqlab beradi” [30, 160-, 152-b.].

Yuqoridagi birinchi guruh olimlar – Y.M. Braynin, Y.A. Frolov va boshqalar o‘z ilmiy yondashuvini quyidagicha asoslashga harakat qiladi: jinoiy oqibat va jinoyat obyekti bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ular bir-biridan ajralmasdir; jinoyat obyekti har doim jinoyat tarkibining mustaqil elementi bo‘lib, u jinoyat tarkibi belgilaridan biri jinoyat-huquqiy oqibat bo‘lishi mumkin emas; tajovuz qilmoq har doim u yoki bu shakl va miqdorda obyektga zarar yetkazishni anglatadi, shu bilan birga, o‘zi bilan zarar keltirmaydigan tajovuz o‘z xususiyatini yo‘qotadi va tajovuz qilinmaydi; jinoyat qonuni obyektni tajovuzdan qo‘riqlaydi. Tajovuz obyektiga yetkazilgan zarar qanday shakllar va ko‘lamda bo‘lmasin, u har bir jinoyatning zaruriy elementini ifodalaydigan jinoyat-huquqiy oqibatlar hisoblanadi. Ushbu keltirilganlardan shuni xulosa qilish mumkin, ki, tajovuz obyektiga faktik zarar yetkazmaydigan va jinoiy oqibatlar keltirib chiqarmaydigan qilmish jinoiy deb hisoblanmaydi. Ijtimoiy munosabatlar himoyasi zararsiz mavjud bo‘ladi, degan fikrga qo‘shilib bo‘lmaydi. Biroq jinoyat tarkibi, obyekti va jinoiy oqibat o‘rtasidagi ikkita o‘zaro bog‘liq jihatlarni ajratish lozim [31, 109–110-b., 181-b.].

Ushbu guruh olimlarning ilmiy yondashuvidan ko‘rinib turibdiki, ular ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik) natijasida kelib chiqqan faktik jinoyat-huquqiy oqibat, ya‘ni jinoyat obyektiga yetkazilgan zarar uchun jinoyat javobgarlik kelib chiqishi lozimligini e‘tirof etishadi. Aksincha, jinoyat obyektiga zarar yetkazishning real xavfi ostida qoldirish, ya‘ni jinoyat-huquqiy oqibat kelib chiqish ehtimoli (imkoniyati) uchun jinoyat javobgarlik vujudga kelmasligini ilgari surishadi.

Jinoyat huquqi doktrinasida va ilmiy tadqiqotlarda jinoyat obyekti tomonining zaruriy

belgisi sifatida ijtimoiy xavfli oqibat deganda jinoyat qonuni bilan qo‘riqlanadigan ijtimoiy munosabatlar, ya‘ni obyekt va predmetlarga zarar yetkazish tushuniladi. Ammo jinoyat obyekti yoki predmetidagi muayyan o‘zgarishlar emas, balki jinoiy qilmish natijasida kelib chiqqan muayyan moddiy jinoyat-huquqiy oqibatlar tushunilishi lozim.

Yuqoridagi ilmiy yondashuvimizni quyidagicha isbotlashga harakat qilamiz. Jinoyat huquqi doktrinasida va ilmiy tadqiqotlarda jinoyat-huquqiy oqibatni ikki xil tushunish an‘anaga aylangan. Birinchisi – ijtimoiy xavfli oqibat deganda jinoyat qonuni bilan qo‘riqlanadigan obyektlarga zarar tushuniladi. Ikkinchisi – ijtimoiy xavfli oqibat keng va tor ma‘nolarda tushunilib, keng ma‘noda jinoyat obyektiga yetkazilgan zarar, tor ma‘noda jinoyat qonuni bilan qo‘riqlanadigan ijtimoiy munosabatning bir elementi bo‘lgan jinoyat predmetiga yetkazilgan zarar tushuniladi.

Yuqoridagi jinoyat-huquqiy oqibat to‘g‘risidagi ikkita asosiy ilmiy yo‘nalishdan ikkinchisini yanada to‘g‘riroq deb hisoblaymiz.

Jinoyat huquqida ijtimoiy xavfli oqibat shaxs tomonidan sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish natijasida jinoyat qonuni bilan qo‘riqlanadigan obyektlarda yuz beradigan o‘zgarish sifatida talqin qilinadi.

Tadqiqot ishimizda ijtimoiy xavfli oqibat va jinoyat obyektiga yetkazilgan zarar o‘rtasida quyidagi farqli jihatlarni ajratib o‘tish maqsadga muvofiq; ijtimoiy xavfli oqibat jinoyat obyekti tomonining zaruriy belgisi (moddiy tarkibli jinoyatlarda) hisoblanasa, jinoyat obyektiga yetkazilgan zarar esa jinoyat qonuni bilan qo‘riqlanadigan tajovuz obyektining umumiy tavsifini ifodalaydi; oqibat va zararni tenglashtirish ijtimoiy xavfli oqibatning asoslanmagan tarzda tor ma‘noda ifodalanishiga olib keladi; ijtimoiy xavfli oqibatning tabiati o‘zida chuqur mazmun-mohiyat kasb etib, jinoiy qilmish natijasida yuzaga keladigan barcha ijtimoiy xavfli oqibatlarni qamrab oladi. Aksincha, jinoyat obyektiga zarar esa faqat jinoyat qonuni bilan

qo'riqlanadigan obyektlardagi o'zgarishlarni anglatadi. Masalan, ko'ndirish, aldash yoki boshqa yo'l bilan o'zini o'zi o'ldirishga undash natijasida yuzaga kelgan jabrlanuvchi o'limi 2017-yilgacha jinoyat-huquqiy ahamiyatga ega bo'lmagan, ammo jinoyat huquqida mavjud jinoyat-huquqiy oqibat to'g'risidagi ta'limotda ahamiyatga ega bo'lgan; oqibat va zarar tushunchalarini bir xil deyish ijtimoiy xavfli oqibatni nafaqat sun'iy ravishda tor qilish, balki oqibat va zarar tushunchalarini haqiqatda bir-birining o'rnini bosuvchi o'xshash tushunchalar deyishga olib keladi; oqibat va zarar bir-biri bilan o'zaro munosabatda bo'lib, ijtimoiy xavfli deganda oqibat jinoyat natijasida tashqi obyektiv dunyoda yuzaga kelgan hodisalar tushunilsa, jinoyat obyektiga zarar deganda esa nafaqat obyektidagi haqiqatdagi o'zgarishlar, balki bu o'zgarishlarning jamiyat va davlat uchun ahamiyati ham tushuniladi.

Darhaqiqat, ijtimoiy xavfli oqibat va jinoyat obyektiga yetkazilgan zarar o'rtasida tenglik belgisini qo'yish asoslanmagan ilmiy yondashuv hisoblanadi. Shu bilan birga, bunday ilmiy yondashuv jinoyat-huquqiy oqibatning juda tor talqin qilinishini anglatadi.

N.F. Kuznetsova va M.B. Kostrovaning fikricha, "Jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan obyektlarga yetkaziladigan zarar, ziyon va ijtimoiy xavfli oqibat o'zaro sinonim bo'lgan tushunchalardir" [32, 27–28-b.].

Yuqoridagi olimalarning fikriga qo'shilib bo'lmaydi. Chunki ijtimoiy xavfli oqibat jinoyat obyektiv tomoni zaruriy belgisi (moddiy tarkibli jinoyatlarda) va bir qismi hisoblansa, jinoyat obyektiga yetkazilgan zarar esa tajovuz obyektining umumiy tavsifini ifodalaydi.

N.A. Belyayeva va M.D. Shargorodskiy to'g'ri ta'kidlab o'tganidek, "Jinoyat-huquqiy zarar – bu ijtimoiy munosabatlardagi ijtimoiy-zararli o'zgarishdir. Faktik asos esa ijtimoiy xavfli qilmish va uning oqibati hisoblanadi. Shuning uchun "jinoyat-huquqiy zarar" va "jinoyat-huquqiy oqibat" bir-biriga o'xshash bo'lmagan tushunchalardir" [33, 329-b.].

Har qanday jinoyatning ijtimoiy xavflilik belgisi mavjud bo'lib, u bilan jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga tajovuz qilinadi. Jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan obyektlarni favjuz natijasida yetkaziladigan zarardan aynan jinoyat qonuni qo'riqlaydi (JK 2-m.). Bu esa jinoyat obyektiga yetkaziladigan zarar bilan ijtimoiy xavfli oqibatning o'zaro munosabatda bo'lishini anglatadi.

Demak, ijtimoiy xavfli oqibat tabiatini o'rganish uchun, avvalo, uning jinoyat obyektiga bilan o'zaro munosabati qandayligini aniqlash lozim. Ijtimoiy xavfli oqibat jinoyat obyektisiz hech qanday mazmunga ega emas. Umuman olganda, jinoyat-huquqiy oqibat tabiatini jinoyat obyektiga bilan belgilanadi. Ammo ularni bir-biri bilan ham chalkashtirmaslik kerak. Chunki ularning har biri jinoyat tarkibining alohida elementlari hisoblanadi.

Xulosalar

Tadqiqot ishimizda jinoyat huquqi doktrinasida mavjud konsepsiyalar va ilmiy tadqiqotlardagi ilmiy yondashuvlarni tahlil qilgan holda, ijtimoiy xavfli oqibatning quyidagi asosiy ikkita muxsus yuridik belgilarini ajratib ko'rsatamiz:

1. *Ijtimoiy xavflilik belgisi yoki jinoyat-huquqiy oqibat* – faqat jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabat (obyekt) larga yetkazilgan zarar natijasida kelib chiqqan tashqi obyektiv o'zgarishlardan iborat oqibatlardir.

2. *Huquqqa xiloflik belgisi yoki jinoyat-huquqiy zarar* ijtimoiy xavfli oqibat jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan obyektlarga yetkazilgan har qanday zarar emas, balki jinoyat-huquqiy normalarda nazarda tutilgan, ya'ni JK Maxsus qismi normalarida ifodalangan muayyan yetkazilgan zararlar iborat. Bu ijtimoiy xavfli oqibatning maxsus formal belgisi bo'lib, JK maxsus qismida qonun chiqaruvchi tomonidan nazarda tutilgan oqibatlar kelib chiqsagina u uchun jinoiy javobgarlik vujudga keladi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, jinoyat tarkibi obyektiv tomon belgisi bo'lgan ijtimoiy xavfli oqibat bilan bog'liq amaliyotda qilmishni kvalifikatsiya qilishda ba'zi xatoliklarga yo'lq qo'yilmoqda. Shu bois jinoiy oqibat bilan bog'liq amaldagi jinoyat qonunchiligining ba'zi normalarini takomillashtirish zaruriyati vujudga kelgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-maydagi PQ-3723-sonli qarori bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasining Jinoyat va jinoyat-protsessual qonunchiligini takomillashtirish konsepsiyasida Jinoyat kodeksidagi fuqarolarning huquq va erkinliklari, jamiyat va davlat manfaatlarini samarali himoya qilishga to'sqinlik qiladigan huquqiy bo'shliqlar va qarama-qarshiliklarni bartaraf etish jinoyat qonunchiligini takomillashtirishning muhim yo'nalishlari sifatida belgilangan.

Shu munosabat bilan rivojlangan xorijiy davlatlar tajribasi, jinoyat huquqi nazariyasida mavjud ilmiy tadqiqotlardagi ilmiy yondashuvlarni chuqur tahlil qilgan holda amaldagi JK 118-moddasiga javobgarlikni og'irlashtiruvchi holatlar sifatida muayyan ijtimoiy xavfli oqibatni qonun chuqaruvchi mustahkamlashi lozim deb topdik. JK 118-moddasining 2-qismiga quyidagi bandni kiritish taklif qilinadi:

"d) o'zida tanosil yoki boshqa yuqumli kasalligi borligini bila turib, bu kasallik jabrlanuvchiga yuqishiga sabab bo'lsa".

O'zida tanosil yoki boshqa yuqumli kasalligi borligini bila turib, bu kasallik jabrlanuvchiga yuqishiga sabab bo'lgan holda yoki homiladorligi aybdorga ayon bo'lgan ayolga nisbatan jinoyat sodir etish uchun og'irlashtiruvchi holatni belgilash odillik mezonlariga mos bo'lib, mazkur holatda ijtimoiy xavfli darajasi yuqori bo'lgan qilmishlar uchun adolatli jazo tayinlashga xizmat qiladi.

Rossiya, Belarus, Gruziya, Ozarbayjon, Gruziya, Armaniston [34] jinoyat qonunchiligida o'zgartirilishi taklif etilayotgan normalar mavjud.

Jinoyat-huquqiy oqibat o'ziga xos huquqiy ahamiyatga ega. Uning asosiy jinoyat-huquqiy ahamiyati quyidagilardan iborat:

a) jinoyatlar va boshqa huquqbuzarlik (delikt)lar o'rtasida chegaralovchi belgi sifatida xizmat qiladi; b) inson qilmishini kriminalizatsiya qiladigan asosiy mezon sifatida qonun chiqaruvchi tomonidan foydalaniladi; d) qilmishni kvalifikatsiya qilish (jinoyat tarkibi belgilari sifatida) va jinoiy javobgarlik miqdorini belgilashda (jazoni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlarda) muhim ahamiyat kasb etadi.

REFERENCES

1. Traynin A.N. Uchenie o souchastii [The doctrine of complicity]. Moscow, NKJ Publ. House, 1941, p. 57.
2. Kovalev M.I. Obshchestvenno opasnyye posledstviya prestupleniya i dispozitsiya ugovnogo zakona [Socially dangerous consequences of a crime and the disposition of the criminal law]. *Sovetskoye gosudarstvo i pravo – Soviet state and law*, 1990, no. 10, p. 38.
3. Rustamboyev M.X. O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi [Course of the criminal law of the Republic of Uzbekistan]. Vol. 1. The doctrine of crime. 2nd ed., suppl. and revised. Tashkent, Military-technical institute of the National Guard of the Republic of Uzbekistan, 2018, p. 165.
4. Usmonaliyev M., Bakunov P. Jinoyat huquqi [Criminal law]. General part. Tashkent, Nasaf Publ., 2010, p. 181.
5. Akhmedova G. Posledstviya obshchestvenno opasnogo deyaniya i konstruktsiya sostava prestupleniya po obyektivnoy storone [Consequences of a socially dangerous act and the structure of a crime on the objective side]. *Review of Law Sciences*, Tashkent, 2020, no. 1, spec. iss., pp. 191–196.

6. Magomedgaziev M.U., Zaidova M.U. Obshchestvenno opasnyye posledstviya kak obyazatel'nyy priznak ob"ektivnoy storony prestupleniya [Socially dangerous consequences as an obligatory sign of the objective side of the crime]. Actual problems of jurisprudence in the modern world, 2017, p. 167–171.
7. Balashov S.K. Logiko-pravovoy analiz sodержaniya obyektivnoy storony obshchestvenno opasnogo deyaniya i prestupleniya [Logical and legal analysis of the content of the objective side of a socially dangerous act and crime]. *Filosofiya prava – Philosophy of Law*, 2015, no. 4 (71), pp. 87–92.
8. Kuznetsova N.I., Shkele M.V. Ekologicheskij vred i obshchestvenno opasnyye posledstviya ekologicheskikh prestupleniy [Ecological harm and socially dangerous consequences of environmental crimes]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta MVD Rossii – Bulletin of the St. Petersburg University of the Ministry of Internal Affairs of Russia*, 2019, no. 2 (82), pp. 161–169.
9. Kameneva A.N. Obshchestvenno opasnyye posledstviya v normakh o prestupleniyakh v sfere ekonomicheskoy deyatel'nosti: problemy otrazheniya v zakone [Socially dangerous consequences in the norms on crimes in the sphere of economic activity: problems of reflection in the law]. *Lex Russica*, 2020, no. 5 (162), pp. 53–63.
10. Vinokurov V. N. Ob"yekt prestupleniya: doktrinal'no-prikladnoye issledovaniye [Object of crime: doctrinal and applied research]. Moscow, Prospekt Publ., 2019, pp. 170–171.
11. Fomin P.P. Predmet i priznaki ob"ektivnoy storony sostava prestupleniya: problemy vzaimosvyazi i razgranicheniya [The subject and signs of the objective side of the corpus delicti: problems of interconnection and differentiation]. *Vestnik Luganskoy akademii vnutrennix del imeni E.A. Didorenko – Bulletin of the Luhansk Academy of Internal Affairs named after EA Didorenko*, 2018, no. 1, pp. 146–156.
12. Novoselov G. Bez prestupnykh posledstviy net prestupleniya [Without criminal consequences there is no crime]. *Rossiyskaya yustitsiya – Russian Justice*, 2001, no. 3, p. 56.
13. List F. Uchebnik ugovnogo prava [Textbook of criminal law]. A common part. Moscow, 1903, p. 126.
14. Durmanov N.D. Ponyatiye prestupleniya [The concept of crime]. Rep. ed. M.D. Shargorodsky. Moscow, Publ. House of the Academy of Sciences, 1948, p. 57.
15. Traynin A.N. Sostav prestupleniya po sovetskomu ugovnomu pravu [Composition of a crime according to Soviet criminal law]. Moscow, 1951.
16. Austin J. Lectures on Jurisprudence. 523. 4th ed. 1873.
17. Moore M.S. Act And Crime: The philosophy of action and its implications for criminal Law. 1993, p. 18.
18. Husak D.N. The Orthodox model of the criminal offense. *Crim. Just. Ethics*, 1991, vol. 10, pp. 20–21.
19. Fletcher G. On the moral irrelevance of bodily movements. *U. Pa. L. Rev.*, 1994, no. 142, p. 1443.
20. Morris H. Punishment for thoughts, guilt and innocence. *Essays in legal philosophy and moral psychology*, 1989, p. 197.
21. Gorr M. The Actus Reus requirement: A qualified defense. *Crim. Just. Ethics*, 1991, no. 10, p. 11.
22. Enker A.N. Impossibility in criminal attempts-legality and the legalprocess. *Minn. L. Rev.*, 1969, no. 53, pp. 665, 687.
23. Blackstone W. Commentaries on the Laws of England. Book IV, 10th ed. 1787, p. 21.
24. Glanville W. Criminal Law. The General Part. 2th. ed. 1961, p. 22.
25. Kuznetsova N.F. Znachenie prestupnykh posledstviy dlya ugovnoy otvetstvennosti [Significance of criminal consequences for criminal liability]. Moscow, Gosjurizdat Publ., 1958, pp. 14–15.
26. Sharapov R. Klassifikatsiya sostavov prestupleniy na formalnyye i materialnyye: mif ili realnost' [Classification of elements of crimes into formal and material myth or reality]. *Criminal Law*, 2000, no. 3, p. 53.

27. Zemlyukov S.V. Ob odnom aspekte sovershenstvovaniya ugovno-pravovoy terminologii [On one aspect of improving criminal law terminology]. *Soviet State and Law*, 1988, no. 9, p. 80.
28. Kudryavtsev V.N. Ob'yektivnaya storona prestupleniya [The objective side of the crime]. Moscow, Gosjurizdat Publ., 1960, p. 197.
29. Mikhlin A.S. Posledstviya prestupleniya [Consequences of the crime]. Moscow, Jurid. lit. Publ., 1969, p. 16.
30. Koryanskiy N.N. Ob'yekt i predmet ugovno-pravovoy okhrani [Object and subject of criminal law protection]. Moscow, Publ. House of the Academy of the Ministry of Internal Affairs, 1980, p. 162.
31. Frolov Ye.A. Ob'yekt i prestupnyye posledstviya pri posyagatel'stvakh na sotsialisticheskuyu sobstvennost' [Object and criminal consequences in case of encroachments on the socialist property]. *Scientific Notes of Sverdlovsk University*, 1968, iss. 8, p. 111.
32. Mamedov A. Sootnosheniye i vzaimosvyaz ob'yekta i ob'yektivnoy storony prestupleniya [Correlation and the relationship between the object and the objective side of the crime]. *Criminal law*, 1999, no. 2, p. 56.
33. Boyko A.I. Prestupnoye bezdeystviye [Criminal inaction]. St. Petersburg, Legal Center Press Publ., 2003, p. 42.
34. Timeyko G.V. Obshchee ucheniye ob ob'yektivnoy storone prestupleniya [The general doctrine of the objective side of the crime]. Rostov, Rost Publ. House, 1977, p. 83.
35. Kabulov R., Otajonov A.A. et al. Jinoyat huquqi [Criminal law]. General part. Completed and revised 2nd ed. Tashkent, MIA Academy of the Republic of Uzbekistan, 2012, pp. 117–118.
36. Jinoyat huquqi [Criminal law]. General part. Res. ed. H. Ochilov. Tashkent, Adolat Publ., 2020, pp. 71–72.
37. Zemlyukov S.V. Ugolovno-pravovyye problemy prestupnogo vreda [Criminal-legal problems of criminal harm]. Novosibirsk, Novosib Publ. House, 1991, pp. 19–21.
38. Ugolovnoye pravo Rossiyskoy Federatsii [Criminal law of the Russian Federation]. General part. Ed. B.V. Zdravomyslova. P. 142.
39. Legislation of CIS countries. Available at: <https://base.spinform.ru/spisdoc.fwx/>.
40. Model Criminal Code. Recommended legislative act. Adopted by the Resolution of the Interparliamentary Assembly of the Member Nations of the Commonwealth of Independent States on February 17, 1996. Available at: <https://www.cisatc.org/1289/135/154/241/>.
41. Kuznetsova N.F. Izbrannyye trudy [Selected Works]. St. Petersburg, Juridicheskiy Center Press, 2003, p. 41.
42. Tkachenko V. Ugroza kak ugolovno-pravovaya kategoriya [Threat as a criminal law category]. *Investigator*, 2000, no. 6, p. 7.
43. Braynin Ya.M. Ugolovnaya otvetstvennost' i yee osnovaniye [Criminal liability and its basis]. Moscow, Gosjurizdat Publ., 1963, p. 181.
44. Kuznetsova N.F., Kostrova M.B. Obshchestvenno opasnyye posledstviya: lingvisticheskiy aspekt [Socially Dangerous Consequences: Linguistic Aspect]. *Moscow University Bulletin, Series 11 – Law*, 2001, no. 6, pp. 27–28.
45. Kurs sovetskogo ugolovnogo prava [The course of Soviet criminal law]. Eds. N.A. Belyaev, M.D. Shargorodsky. Vol. 1. General part. Leningrad, Leningrad Publ. House, 1968, p. 329.
46. Legislation of CIS countries. Available at: <https://continent-online.com/>.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.1./HKEW7923>
UDC: 343.1(042)(575.1)

JINOYAT ISHI QO'ZG'ATISHNI RAD ETISH YOKI TUGATISHDA SHAXSLARNING HUQUQ VA MANFAATLARINI HIMOYA QILISHNING AYRIM JIHATLARI

Ataniyazov Jasurbek Kurbanbayevich,

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti
Oliy ta'limdan keyingi ta'lim fakulteti doktoranti, kapitan

ORCID: 0000-0003-39-53-3800

e-mail: jasurbekataniyazov91@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kunda javobgarlikdan ozod etishning protsessual tartibi – ish yuritishni rad etish va tugatish qarorlari ustidan shikoyat qilishda vujudga kelayotgan muammolar va mazkur masalalarning huquqiy tartibga solish jihatlari, qaror ustidan sudga murojaat qilish huquqining afzalliklari tadqiq etilgan. Maqolada mazkur qarorlar ustidan shikoyat qilishning protsessual tartibi yuzasidan amaliyot tahlili, mavjud muammolar va ularning yechimiga oid yetakchi ilmiy tashkilotlarning xulosalari tahlil qilingan. Shuningdek, ish yuritishni rad etish va tugatish qarorlarini qayd etish, ularning huquqiy oqibatlari bo'yicha salbiy holatlar o'rganilgan hamda statistik hisoblar va mazkur institut bilan bog'liq boshqa muammolar ko'rib chiqilgan. Shu bilan birga, maqolada jinoyat ishini qo'zg'atishni rad etish va tugatishda protsessual xarajatlar hamda mazkur qarorlarni rasmiylashtirishda mavjud huquqiy bo'shliq va kollizion holatlar yuzasidan fikrlar bildirilgan. Tadqiqot ishida ilg'or xorijiy tajriba, ilmiy-nazariy qarashlar, tergov hamda sud amaliyoti o'rganilgan. Buning natijasi o'laroq, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi va boshqa qonun hamda qonunosti hujjatlariga tegishli o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: ish yuritishni rad etish, jinoyat ishini tugatish, statistik kartochkalar, sud, moddiy zarar, protsessual xarajatlar.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ И ИНТЕРЕСОВ ЛИЦ ПРИ ОТКАЗЕ В ВОЗБУЖДЕНИИ ИЛИ ПРЕКРАЩЕНИИ УГОЛОВНОГО ДЕЛА

Атаниязов Жасурбек Курбанбаевич,

докторант факультета послевузовского образования
Университета общественной безопасности
Республики Узбекистан, капитан

Аннотация. В данной статье рассматриваются процессуальная процедура освобождения от ответственности на сегодняшний день – проблемы, возникающие при подаче жалобы на решение об отказе и прекращении производства по делу, а также аспекты правового регулирования этих вопросов и преимущества права обжаловать решение в суде. В статье приводится анализ практики по процедурному порядку обжалования этих решений, анализируются существующие проблемы и выводы ведущих научных организаций по их решению. В статье также изучались негативная практика отказа и прекращения производства по делу, ее правовые последствия, даны статистические расчеты, выявлены

другие проблемы, связанные с этим институтом. В то же время в статье высказаны мнения о процессуальных издержках при отказе и прекращении возбуждения уголовного дела, существующих правовых лазейках и обстоятельствах сговора при оформлении этих решений. В ходе исследовательской работы был изучен передовой зарубежный опыт, научно-теоретические взгляды, следственная и судебная практика, в результате чего были разработаны предложения и рекомендации по внесению соответствующих изменений и дополнений в Уголовно-процессуальный кодекс Республики Узбекистан и другие законодательные акты.

Ключевые слова: отказ в возбуждении дела, прекращение уголовного дела, статистические карточки, суд, материальный ущерб, процессуальные издержки.

SOME ASPECTS OF PROTECTING THE RIGHTS AND INTERESTS OF PERSONS IN CASE OF REFUSAL TO INITIATE OR TERMINATE A CRIMINAL CASE

Ataniyazov Jasurbek Kurbanbaevich,

Doctoral student of the Faculty of Postgraduate Education,
University of Public Security of the Republic of Uzbekistan, Captain

Abstract. This article discusses the procedural system for exoneration from liability today – the problems that arise when filing a complaint against the decision to refuse and terminate proceedings in the case, as well as aspects of legal regulation of these issues, the advantages of the right to appeal the decision in court. The article provides an analysis of the practice of the procedural system for appealing these decisions and analyzes the existing problems and conclusions of leading scientific organizations on their solution. The article also studied negative cases of refusal and termination of proceedings, their legal consequences, as well as studied statistical calculations and other problems associated with this institution. At the same time, the article expressed opinions on the procedural costs of refusing and terminating the initiation of a criminal case, as well as on the existing legal loopholes and circumstances of collusion in the execution of these decisions. During the research work, advanced foreign experience, scientific and theoretical views, and investigative and judicial practice were studied, as a result of which proposals and recommendations were developed for making appropriate amendments and additions to the Criminal Procedural Code of the Republic of Uzbekistan and other legislative acts.

Keywords: refusal to initiate a case, termination of a criminal case, statistical cards, court, material damage, procedural costs.

Kirish

So'nggi yillarda mamlakatimizda sud-huquq sohasidagi islohotlarga alohida e'tibor qaratilayotganligi, xususan, ayblilik masalasini hal etmay turib, jinoyat ishini tugatish institutini rivojlantirish zarurati ushbu islohotlarning alohida muhim qismini tashkil etmoqda.

Harbiy xizmatchilarning jinoiy qilmishlari bo'yicha ish yuritishni rad etish yoki tugatishning boshqa subyektlariga nisbatan qo'llaniluvchi rad etish yoki tugatishdan eng farqli jihati harbiy xizmatchilarga nisbatan mazkur asoslarning JPKning 345-moddasi

3-qismiga ko'ra, faqatgina harbiy prokuratura idoralari tomonidan amalga oshirilishidir. Jinoyat-protsessual qonunchilikda harbiy xizmatchilarga nisbatan tergovga qadar tekshiruv vaqtida ish yuritishni rad etish bo'yicha boshqa vakolat berilgan mansabdor shaxslar ham mavjud, biroq amaliyotda bunday vakolat berilgan (harbiy qismlar, qo'shilmalarning komandirlari, harbiy muassasalar va harbiy o'quv yurtlari boshliqlari) mansabdor shaxslar tomonidan ayblilik masalasini hal etmay turib, ish yuritish rad etilgan holatlari deyarli uchramaydi.

Material va metodlar

Yuqorida keltirilgan holat, albatta, harbiy prokuratura idoralarining mutlaq vakolati doirasida hal etilishi, fikrimizcha, harbiy xizmatchilarning protsessual huquqlarini cheklaydi. Chunonchi, harbiy xizmatchilarning jinoiy qilmishi bo'yicha ish yuritishni rad etish yoki jinoyat ishini tugatish qarorlari ustidan shikoyat qilish kelgusida harbiy prokurorga berilishi mumkin xolos. Bu esa ko'p hollarda mazkur qarorlarning bekor bo'lmasdan o'z kuchida qolishiga olib kelmoqda. Tadqiqot ishida ish yuritishni rad etish yoki jinoyat ishini tugatish qarorlari ustidan shikoyat qilish bilan bog'liq amaliyotda yuzaga kelayotgan muammolar tahlil qilingan. Shu bilan birga, qiyosiy-huquqiy tahlil, kuzatish, umumlashtirish, induksiya va deduksiya metodlari qo'llandi.

Tadqiqot natijalari

Harbiy bo'lmagan ish yuritish shakli-da ham mazkur masala to'liq o'z yechimini topgan deb bo'lmaydi. Jumladan, amaldagi JPKning 338-, 382-moddalariga muvofiq, tergovga qadar tekshiruv, surishtiruv va dastlabki tergov organlari tomonidan qabul qilingan ish yuritishni rad etish yoki tugatish qarorlari ustidan nazorat prokuror tomonidan amalga oshiriladi. Bunday hollarda prokuror qabul qilingan qarorni bekor qiladi va qo'shimcha tergovga qadar tekshiruv yoki qo'shimcha tergov ishlari tashkil etilishini belgilaydi. Ma'lumki, prokuratura idoralari ham tergovga qadar tekshiruv, surishtiruv va dastlabki tergov organlari hisoblanadi hamda mazkur yo'nalishlarda protsessual vakolatlari mavjud. Mazkur organlar tomonidan qabul qilingan qarorlarning esa faqatgina prokuror yoki yuqori turuvchi prokuror tomonidan nazorat qilinishi, fikrimizcha, noto'g'ridir. Negaki bunda o'ziga nisbatan qaror qabul qilinayotgan ushbu shaxslarning huquqlari qayta-qayta cheklanishi mumkin.

Masalan, Toshkent shahar IIBB Tergov boshqarmasi ish yurituvda "NAVOI CORPORATION" MChJ ta'sisчисiga nisbatan JKning 228-moddasi bilan Chilonzor tuma-

ni prokuraturasi tomonidan qo'zg'atilgan 32/19-1227-sonli jinoyat ishi hujjatlariga ko'ra, jinoyat ishi 2019-yil 12-aprelda qo'zg'atilgan bo'lib, oradan deyarli 3 yil o'tgan bo'lsa-da, haligacha hech qanday yakuniy qaror qabul qilinmagan. Hujjat soxtalashtirish holatining o'zi 2006-yilda sodir etilgani (16 yil o'tgan) uchun tergovchilar tomonidan jinoiy javobgarlikka tortish muddati o'tib ketganligi asosi bilan jinoyat ishi bir necha bor tugatilgan. Shuningdek, prokuratura organlari tomonidan jinoyat ishi bir necha bor qayta tiklangan.

Mazkur jinoyat ishi jami 7 marotaba tugatilishi bo'yicha qaror qabul qilingan va barcha qarorlar Toshkent shahri prokuraturalari tomonidan bekor qilingan [1].

Yuqoridagi jinoyat ishi JPKda jinoyat ishini tugatish va qayta boshlash chegarasi belgilanmaganligi sababli bir necha marotaba tugatilgan bo'lsa-da, qayta tiklanib, qo'shimcha tergovga qaytarilgan. Bu borada olimlar quyidagi fikrlarni bildirganlar.

Y.V. Kolomees [2, 186-189-b.], K.A. Tabolina [3, 229-230-b.], I.R. Astanov [4, 8-12-b.], S. Li [5, 141-150-b.], J.Zila [6, 90-93-b.] va V.M. Bikovlarning [7, 30-34-b.] fikriga ko'ra, jinoyat ishini tugatish borasidagi qonuniylikni nazorat qilish prokuror zimmasidagi sababli qarorning qayta-qayta bekor bo'lishining oldini olish uchun prokurorning ushbu qarorni qabul qilishga rozilik berishi mazkur masalani hal etadi.

Yuqoridagi olimlarning fikrlariga qo'shilib bo'lmaydi. Ular bergan taklifning qonunchilikda aks etishi jinoyat ishlarini tugatishning bugungi holatidan deyarli o'zgarishsiz qolishiga olib keladi. Ya'ni bunda qarorga rozilik bergan prokurorning mazkur qaror bo'yicha yuqori turuvchi prokuror tomonidan bekor qilingan holatlari ham amaliyotda ko'plab uchraydi. Yuqorida keltirilgan holat bunga yorqin misoldir.

Bu borada Makkevits [8, 122-b.], J. Ross, S. Taman [9, 576-b.], A.A. Haydarov va N.S. Didenkolarning [10, 336-b.] fikrlari e'ti-

borga molik. Ularning ta'kidlashicha, mazkur ish yuritishni rad etish yoki tugatish to'g'risidagi qaror ustidan shikoyat qilishda so'nggi nuqtani sudlar qo'yishi lozim.

Mazkur fikrlarga qo'shilgan holda shuni e'tirof etish lozimki, bugungi kunda jamiyatimiz tomonidan sudlarga nisbatan ishonch tobora ortmoqda. Qolaversa, so'nggi yillarda mamlakatimizda sud himoyasida bo'lish, ya'ni ishni sudga qadar yuritish bosqichida har bir shaxsning o'z huquqlarini sud orqali himoya qilishini kafolatlash, "Habeas korpus" institutini amalda qo'llashni kengaytirish, tergov ustidan sud nazoratini kuchaytirish sohasida islohotlar o'tkazilmoqda.

B.A. Saidov ham "Habeas korpus" institutini yanada kengroq qo'llash maqsadida jinoyat-protsessual munosabatlarda protsess ishtirokchilari tomonidan tergovga qadar tekshiruv organining mansabdor shaxsi, surishtiruvchi, tergovchi yoki prokurorning jinoyat ishi qo'zg'atish yoki qo'zg'atishni rad etish, taftish tayinlash, surishtiruv yoki dastlabki tergovni to'xtatish, jinoyat ishini tugatish hamda boshqa tergov va protsessual harakatlarni o'tkazishda qonunni har qanday tarzda buzish, shuningdek, shaxsning sha'ni va qadr-qimmatini kamsitish kabi holatlar ustidan bevosita sudga shikoyat qilish imkoniyatini kafolatlovchi normalarni jinoyat-protsessual qonunchilikda aks ettirish zarurligini ta'kidlaydi [11, 7-8-b.].

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar bugungi kunda jinoyat protsessida shaxsning huquq va erkinliklarini himoya qilish kafolatlarini ta'minlashda sud nazoratini kuchaytirish va nafaqat ish yuritishni rad etish yoki tugatish borasidagi qarorlar, balki surishtiruv va dastlabki tergov organlarining boshqa qarorlari ustidan sudga shikoyat qilish tartibini belgilash zarurati yuzaga kelganligini asoslaydi.

Vaholanki, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 44-moddasida har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy xat-

ti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanishi belgilangan [12].

Shuningdek, yuqoridagi masalalar yuzasidan shikoyatlarni ko'rib chiqishda faqat prokurorning vakolatli ekanligi dastlabki tergovni yuritishda obyektivlik va shaffoflikni ta'minlay olmaydi.

Xorijiy davlatlarda, xususan, Rossiya Federatsiyasi Jinoyat protsessual kodeksining 125-moddasiga (Shikoyatni sud tartibida ko'rib chiqish) ko'ra, tuman sudlari vakolatli organlarning jinoyat ishini qo'zg'atishni rad qilish, jinoyat ishini tugatish to'g'risidagi qarori ustidan berilgan shikoyatlarni ko'rib chiqadi. Sud shikoyatni 5 kun muddat ichida ko'rib chiqadi va chiqarilgan qarorlarning qonuniy va asosli ekanligini tekshiradi [13].

Qozog'iston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksi 106-moddasiga (jinoiy ta'qib organlari, prokuror qarorlari va harakat (harakatsizlik)lari ustidan keltirilgan shikoyatlarni sud tartibida ko'rib chiqish) ko'ra, shaxslar jinoyat ishini qo'zg'atishni rad qilish, jinoyat ishini tugatish to'g'risidagi tegishli organlarning qarorlari ustidan sudga shikoyat qilishlari mumkin. Shaxs tegishli organning qarori yoki prokurorning shikoyatni qanoatlantirishni rad etganligi to'g'risidagi qarorini olgan kundan boshlab 15 kunlik muddat ichida tegishli tuman sudiga shikoyat qilish huquqiga ega [14].

Moldova Respublikasi JPKning 8-bobida "Sudgacha bo'lgan protsessual harakatlar ustidan sud nazorati" [15], Armaniston Respublikasi JPKning 39-bobida "Sud ish yurituviga qadar sud nazorati" [16], Ozarbayjon Respublikasi JPKning LII bobida "Sud nazoratini amalga oshirish" [17] va boshqa davlatlarning JPKda jinoyat ishini qo'zg'atishni rad qilish, jinoyat ishini tugatish to'g'risidagi tegishli organlarning qarorlari ustidan sudga shikoyat qilish mumkinligi belgilangan.

Finlandiyada jinoyat protsessual qonunchiligi kodekslashtirilmagan bo'lsa-da, mazkur munosabatlarni bir necha qonunlar o'z ichiga oladi va jinoyat protsessual qonunlar-

ning 1-bobi 9(a)-moddasiga ko'ra, prokuror ushbu qonunning 7- yoki 8-moddasidagi asoslarga tayangan holda, ustidan dastlabki tergov amalga oshirilayotgan shaxsning iltimosiga ko'ra, jinoyat ishini tugatish to'g'risida qaror qabul qilsa, qarorni ko'rib chiqishi uchun sudga topshiradi [18].

Xulosa o'rnida quyidagilarni taklif sifatida ilgari surish va mazkur takliflarni jinoyat-protsessual qonunchilikda mustahkamlash maqsadga muvofiq.

Jumladan, jinoyat ishi bo'yicha surishtiruv, dastlabki tergovni to'xtatish, jinoyat ishini tugatish haqidagi qaror ustidan u chiqarilgan kundan e'tiboran bir yil ichida shikoyat qilinishi mumkin.

Shikoyat sudga qadar ish yuritilishi ustidan nazoratni amalga oshiruvchi prokuror orqali jinoyat ishlari bo'yicha tuman (shahar) sudi yoki tergovga qadar tekshiruv, surishtiruv, dastlabki tergov o'tkazilgan joydagi hududiy harbiy sudga beriladi. Shikoyatni olgan prokuror shikoyat qilinayotgan qarorni bekor qilish yoxud uni tergovga qadar tekshiruv, jinoyat ishi materiallari bilan birga 3 kunlik muddatda sudga yuborishga haqli.

Shikoyat uni berish huquqiga ega bo'lma-gan shaxs tomonidan berilgan bo'lsa yoki ushbu sudda ko'rib chiqilishi lozim bo'lmasa, sud tomonidan qaytarilib, bu haqda ajrim chiqariladi. Shikoyat sudga kelib tushgan kundan e'tiboran 5 kunlik muddatda sudya tomonidan yakka tartibda ko'rib chiqiladi. Sud majlisida shikoyat bergan shaxs, uning himoyachisi (advokati), vakili, tergovga qadar tekshiruvni amalga oshiruvchi organ mansabdor shaxsining vakili, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror ishtirok etishi mumkin.

Shikoyatni ko'rib chiqish natijalari bo'yicha sud shikoyatni qanoatlantirishni rad etish to'g'risida, ustidan shikoyat berilgan qarorni bekor qilish haqida ajrim chiqaradi. Sud ajrimining nusxasi shikoyat bergan shaxs va prokurorga 3 kunlik muddatda yuboriladi. Bunda sudning ajrimi ustidan xususiy shikoyat, prokuror tomonidan esa apellyatsi-

ya tartibida taqdimnoma berilishi mumkin. Ular apellyatsiya instansiyasi sudi tomonidan umumiy asoslarda ko'rib chiqiladi.

Surishtiruv yoki dastlabki tergov organi yoxud prokurorning qarorini bekor qilish to'g'risida sud tomonidan ajrim chiqarilishi va ushbu ajrimning qonuniy kuchga kirishi aynan bekor qilingan qarorda ko'rsatilgan asoslar bo'yicha takroran qaror qabul qilinishini istisno etadi. Ushbu ajrim uning ustidan xususiy shikoyat yoki taqdimnoma kiritishning kodeksda belgilangan muddati tugagan kundan boshlab qonuniy kuchga kiradi.

Ma'lumki, jinoiy-huquqiy statistika tizimini takomillashtirish, jinoyatlar hisobini yuritishning shaffofligini ta'minlash, shuningdek, ularning sodir etilishi sabablarini maqsadli tahlil qilish yo'li bilan jinoyatchilikka qarshi kurashish samaradorligini oshirish maqsadida 2018-yil 31-oktabr kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jinoiy-huquqiy statistika tizimini tubdan takomillashtirish va jinoyatlarni tizimli tahlil qilish samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5566-sonli Farmoni qabul qilindi.

Mazkur farmonda statistik kartochkalarining elektron shakllarini tuzish orqali jinoyat ishlari, tergovga qadar tekshiruv materiallari, sud muhokamalari hamda sud qarorlari ijrosi natijalari, shuningdek, ayblanuvchi va jabrlanuvchi tariqasida jalb etilgan ishtirokchilar bo'yicha ma'lumotlarning yagona hisobini yuritish, prokuratura, sud va boshqa davlat organlari o'rtasida dastlabki tergov va surishtiruv organlarining elektron ma'lumot almashuv shakli, shu jumladan, axborot tizimlari va ma'lumotlar bazalarini integratsiya qilish yo'li bilan joriy etish hamda jinoiy-huquqiy statistikani yuritish tartib-taomillarini optimallashtirish va uni shakllantirish jarayonida inson omilini istisno etish nazarda tutilgan edi.

Yuqoridagi farmon va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 29-martdagi "Jamoat xavfsizligini ta'minlash va jino-

yatchilikka qarshi kurashish sohasida ichki ishlar organlari faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6196-son Farmoni talablari-ga asosan, O'zbekiston Respublikasi Ichki ish-lar vazirligi, Bosh prokuraturasi, Davlat xavf-sizlik xizmati, Davlat bojxona qo'mitasi, Milliy gvardiya, Oliy sudning 2021-yil 15-noyabrda-gi 70, 71-qq, 30, 01-02/22-56, 34, 16/1020-21-son qaroriga muvofiq tasdiqlangan ni-zomning 3-bobi aniqlangan yoki sodir etil-gan jinoyatni hisobga olish yagona elektron statistik kartochkalarini to'ldirish va taqdim etish tartibida aynan jinoyat ishi qo'zg'atil-ganda yoki JPKning 84-moddasi birinchi qismi 1-, 2-, 3-, 6-, 8-bandlari va 5-qismiga asosan ish qo'zg'atish rad qilinganda, yagona elektron jurnaldan tartib bo'yicha elektron tarzda raqam berilishi va shu bilan birga, bar-cha turdagi statistik kartochkalar (Shakl-1, 1.1, 2, 3, 4) to'ldirilishi belgilab qo'yilgan [19].

Bu borada olimlar o'zgacharoq fikrda, ya'ni B. Murodov "JPKning ushbu moddasi-da nazarda tutilgan tartibda jinoyat ishi-ni qo'zg'atish rad etilganda, qilmish jinoyat sifatida ro'yxatdan o'tkazilmasligi lozim. Ya'ni mazkur holatda "Shakl-1" kartochkasi to'ldirilib, ijtimoiy xavfli qilmishni sodir et-gan shaxsning o'rnatilgan tartibda Axborot Markazi ro'yxatiga kiritilishi noto'g'ri" [20, 99-100-b.], deb ta'kidlaydi.

Buni bir guruh olimlar aybsizlik pre-zumpsiyasi prinsipi talablaridan kelib chiq-qan holda xato ekanligini ta'kidlaydilar. Ya'ni bunda shaxsni sudning qonuniy kuch-ga kirgan ayblov hukmi bo'lmaganligi sabab-li rasman "aybdor" deb hisoblab bo'lmasligi, ularni ro'yxatga olib, ularga nisbatan pro-filaktik ta'sir choralarini qo'llash mumkin emasligi, JKning 4-moddasiga muvofiq, sodir etilgan qilmishning jinoiyligi, jazoga sazo-vorligi va boshqa huquqiy oqibatlari faqat Jinoyat kodeksi bilan belgilanishini inobatga olib, JPKning 325-moddasi bo'yicha javob-garlikdan ozod bo'lgan shaxslarni muqad-dam sudlangan shaxslar bilan tenglashtirish

barcha prinsiplarga zid ekanligini e'tirof etishgan.

Yuqoridagi olimlarning fikrlari o'rinli, bi-roq JKda nazarda tutilgan jinoyat alomatlari-ning barchasi mavjud bo'lgani holda, mazkur holatlarni jinoyat sifatida ro'yxatga olmaslik ham, bizningcha, noto'g'ridir. Albatta, JKning 4-moddasiga muvofiq, sodir etilgan qilmish-ning jinoiyligi, jazoga sazovorligi va boshqa huquqiy oqibatlari faqat Jinoyat kodeksi bilan belgilanishi lozim. Bu, o'z navbatida, xususiy ayblov institutini ham moddiy norma sifati-da javobgarlikdan ozod qiluvchi turi sifatida JKda qayd etish zarurligini taqozo qiladi.

Shu sababli JPKning mazkur asosiga ko'ra, jinoyat ishini qo'zg'atishni rad etishda uni ji-noyat sifatida ro'yxatga qo'yish lozim. Zero, bunda JKda nazarda tutilgan jinoyat belgilari to'liq aniqlanadi. Faqatgina mazkur shaxslar sudlangan shaxslar bilan tenglashtirilgan ro'yxatda bo'lmasligi va yagona interaktiv portal orqali so'rov natijasiga ko'ra qayd etil-masligi kerak, ya'ni bunda mazkur statistika umumiy jinoyatchilikni qayd etish, unga qar-shi kurashish va tezkor-tergov faoliyatda foy-dalanilishi zarur, biroq mazkur qaydlar fuqa-rolarning shaxsiy ma'lumotlarida saqlanishi mutlaqo noto'g'ri. Shu bilan birga, JPKning 84-moddasi birinchi qismi 8-bandiga ko'ra, ish yuritish rad etilgan yoki tugatilgan hollar-da, ularga nisbatan statistik kartochkalarni to'ldirish va hisobga qo'yish noo'rindir.

Shuningdek, ro'yxatga olingan mazkur shaxslarga nisbatan profilaktik ta'sir cho-ralarini qo'llash mumkin emasligi yuzasidan bildirilgan fikrlarga qo'shilamiz va 2014-yil 14-may kungi O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risi-da"gi O'RQ-371-sonli Qonuni 35-moddasi-da nazarda tutilgan "O'ziga nisbatan pro-filaktik hisobga olish yuritiladigan shaxslar" ro'yxatidan "O'zbekiston Respublikasi Ji-noyat-protsessual kodeksining 84-moddasi-ga muvofiq, aybdorlik to'g'risidagi masala hal qilinmasdan turib, o'ziga nisbatan jinoyat ishi tugatilgan yoxud reabilitatsiya qilmaydigan

asoslar bo'yicha jinoyat ishini qo'zg'atishni rad etish to'g'risidagi qaror chiqarilgan shaxslarga" jumllarini chiqarib tashlash lozim, degan fikrdamiz. Sababi mazkur qism, eng avvalo, yuqorida ta'kidlangan barcha rahbariy qoidalarga zid ekanligi bilan bir qatorda, normadagi "reabilitatsiya qilmaydigan asoslar bo'yicha" kabi JPKda belgilanmagan asosning qo'llanishida mavhumliklarni bar-taraf etadi.

Bundan tashqari, mazkur asosni hisobga olishda respublikamiz hududlarida turli xildagi amaliyot shakllanganligi ham mavjud muammolardan sanaladi. Bundan bir qancha vaqt ilgari ba'zi hududlarda JPKning 84-moddasi birinchi qismi 6-bandiga ko'ra, jinoyat ishi qo'zg'atish rad etilganda, jinoyat ishi yuzasidan dastlabki tergovda qaysi statistik kartochalar to'ldirilsa, barcha kartochkalar to'liq to'ldirilgan holda, axborot markazlari-ga taqdim etilgan bo'lsa, ba'zi hududlarda mazkur asosga ko'ra ish yuritish rad etilgan-da, hech qanday statistik kartochkalar to'ldirilmasdan tergovga qadar tekshiruv hujjat-lari arxivga topshirilgan. Shu sababdan ham amaliyotchilar orasida ish qo'zg'atilgandan so'ng jinoyat ishi doirasida mazkur asos bilan jinoyat ishini tugatish mumkin emas, degan asossiz qarashlar mavjud edi.

Yuqoridagi kabi turli xillikning yana bir ko'rinmagan asosiy muammolaridan biri – bu tergovga qadar tekshiruv, surishtiruv va dastlabki tergov amaliyoti mavjud tizimlarda yagona arxiv ishining tashkil etilmaganligidir.

O'zbekiston Respublikasi IIV, Bosh prokuraturasi, DXX, DBQ, MG, Oliy sudning 2021-yil 15-noyabrdagi 70, 71-qq, 30, 01-02/22-56, 34, 16/1020-21-sonli qo'shma qarori 1-ilo-vasi "Elektron jinoiy – huquqiy statistika" ya-gona axborot tizimini yuritish tartibi to'g'risi-dagi nizomning 34-bandiga muvofiq, Ter-govga qadar tekshiruv natijasida jinoyat ishi qo'zg'atish rad qilinganda yoki jinoyat ishi tugatilganda, 1.1-shakli statistik kartochkasi ro'yxatga olinganda hamda prokuror tomoni-dan qabul qilingan qarorning qonuniyligi

yuzasidan xulosa qilinganidan so'ng jinoyat ishlari va tergovga qadar tekshiruv materi-allari surishtiruv, dastlabki tergov va tergov-ga qadar tekshiruvni olib borgan organlar va sudlarning o'zida belgilangan tartibda saqla-nishi mustahkamlangan [21].

Bu borada O'zbekiston Respublikasi IIV-da tugatilgan jinoyat ishlari toifalariga qa-rab 25 yilgacha, jinoyat ishini qo'zg'atishni rad etishga oid hujjatlar qaysi asoslarda ish yuritilishi rad etilishidan qat'i nazar, atigi 3 yil mobaynida saqlanishi belgilab qo'yilgan bo'lsa, jinoyat ishlari bo'yicha sudlar va har-biy sudlarda mazmunan hal etilgan tergovga qadar tekshiruv hujjatlari va jinoyat ishlari, toifalari ro'yxat asosida ularning JIB va har-biy sudlarning arxivida saqlash muddatidan tugaganidan so'ng "O'zbekiston Respublikasi-da arxiv ishini takomillashtirish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkama-sining qaroriga muvofiq, hududiy arxivlarga yuborilishi belgilangan.

Biroq mazkur masalaning turli organlarda turlicha hal etilishi bu borada turli xil amali-yot shakllanishiga olib kelmoqda. Bu esa, o'z navbatida, statistik kartochkalar orqali qayd qilinayotgan jinoyat sodir etgan shaxs va jinoyat ishi ma'lumotlari mavjud asosning yo'qolishiga olib keladi.

Yuqoridagi tahliliy ma'lumotlardan shun-day xulosa qilishimiz mumkin, ya'ni O'zbe-kiston Respublikasi IIV, Bosh prokuraturasi, DXX, DBQ, MG, Oliy sudning 2021-yil 15-noyabrdagi 70, 71-qq, 30, 01-02/22-56, 34, 16/1020-21-son qaroriga muvofiq, JPKning 84-moddasi birinchi qismi 1-, 2-, 3-, 6-, 8-bandlari va 5-qismiga asosan, ish qo'zg'atish rad qilinganda, barcha turdagi statistik kartochkalar mazkur tergovga qa-dar tekshiruv hujjatiga jinoyat ishi raqami berilgan holda amalga oshiriladi va shaxsga nisbatan axborot markazining ma'lumotlar bazasida muqaddam sudlangan shaxs singa-ri jinoyat sodir etgan shaxs sifatidagi maz-kur yozuv bir umrga saqlanib qolsa-da, biroq mazkur hisobning asosi hisoblangan tergovga

qadar tekshiruv hujjatlari atigi 3 yil muddat mobaynida saqlanishi, fikrimizcha, mutlaqo noto'g'ridir. Chunki amaliyotda bu kabi holatlar tez-tez kuzatiladi, ya'ni ba'zi shaxslar o'zlarining jinoiy javobgarlikka tortilganligi yoki jinoiy javobgarlikdan ayblilik to'g'risidagi masala hal etilmasdan ozod qilinganligi to'g'risida ular biror korxona yoki muassasaga ishga joylashish bilan bog'liq hujjatlarni to'plash jarayonida xabardor bo'lishlari va bu holatdan norozi bo'lgan holda davlat idoralariga ariza bilan murojaat qilish hollari uchraydi.

Bugungi kunda ayblilik masalasini hal etmay turib, jinoyat ishini qo'zg'atishni rad etish yoki tugatishda shaxslar mazkur asoslarga ko'ra ish hal etilganligi mazmunini to'liq anglab yetmaydilar. Bu esa, o'z navbatida, o'zini aybsiz hisoblagan shaxslarga nisbatan mazkur asoslarga ko'ra ish yuritish rad etilishi yoki tugatilishi natijasida ish bo'yicha haqiqiy aybdorlar javobgarlikdan qutulib qolishiga sabab bo'lishi mumkinligini bildiradi.

B. Murodovning fikricha, mazkur asoslarga ko'ra ish tugatilishiga mas'ul bo'lgan mansabdor shaxsga ish tugatilishi natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan huquqiy oqibatni tushuntirishi majburiyati yuklanishi mazkur muammoni hal etishi mumkin [21].

I.S. Tarasov [22, 12-b.] va D.V. Sinyovlar [23, 11-b.] mazkur yuridik muammo himoyachi ishtirokining majburiy qilib belgilanishi orqali hal etilishi mumkinligini e'tirof etadilar. Ya'ni ular JPKning 84-moddasiga asosan, ish yuritilishi rad etilgan yoki tugatilayotganda, shaxsga mazkur e'lon qilingan qaror qanday huquqiy oqibatlar keltirib chiqarishi mumkinligini uning himoyachisi ishtirokida amalga oshirilishi lozimligini bildirishgan.

Olimlarning mazkur fikrlari o'rinli ekanligini e'tirof etgan holda himoyachini mazkur asoslarga ko'ra ish yuritilishi rad etilgan yoki tugatilishi to'g'risidagi ishlar nafaqat mazkur shaxslarning qabul qilingan qarorlarning huquqiy oqibatlarini to'liq anglashlari, balki ish tugatish asoslari shartlarini to'liq bajargan hollarda mansabdor shaxslarning

umumiy tartibda ish yuritilishining ham oldi olinishiga erishiladi, degan fikrdamiz. Ba'zi olimlar himoyachi ishtirokining majburiy tartibda belgilanishi mazkur asoslar qo'llanishi borasida muammolarning to'la hal etilmasligi va protsessual qoidalarga, agar shaxs ishning umumiy tartibda yuritilishini talab qilgan hollarda unga nisbatan ozodlikni cheklash bilan bog'liq ehtiyot choralarini qo'llamaslik shartini kiritish lozimligini bildirganlar [24].

Yuqoridagilarga xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, shaxslarning jinoiy qilishi bo'yicha ish yuritishni rad etish yoki tugatishda himoyachi ishtirokini ta'minlash harbiy xizmatchilarning har tomonlama huquq va manfaatlari hamda uning kelgusida xizmatni davom ettirishi borasidagi huquqlari ta'minlanishiga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari tahlili

Yuqorida ish yuritishni rad etish va tugatishga oid protsessual muammolarning tahlili quyidagi xulosalarni qilishga imkon beradi.

Birinchidan, yuqoridagi loyihaviy takliflar, harbiy va harbiy bo'lmagan ish yuritish shaklida, ishni rad qilish yoki tugatish to'g'risidagi qarorlar yuzasidan berilgan shikoyatlarni ko'rib chiqish vakolatining sudlarga berilishi surishtiruv va dastlabki tergov jarayonida quyidagi o'zgarishlarga olib kelishi mumkin:

- manfaatdor shaxslarda ish yuritishni rad qilish yoki tugatish to'g'risidagi qaror yuzasidan prokuraturadan tashqari boshqa vakolatli davlat organiga murojaat qilish imkoniyati paydo bo'ladi;

- surishtiruv va tergov faoliyatidagi ishni qo'zg'atishni rad qilish hamda jinoyat ishini tugatish bilan bog'liq masalalarni faqat bir organ tomonidan hal etish amaliyoti tugatiladi;

- jinoyat ishlarining qonuniy va adolatli ko'rib chiqilishi ta'minlanadi.

Surishtiruv va dastlabki tergovda sud nazoratini kengaytirish maqsadida Jinoyat protsessual kodeksiga surishtiruv va dastlabki tergov organlarining qarorlari ustidan shikoyatlarni sud orqali ko'rib chiqish tartibini kiritish taklif etiladi.

Ikkinchidan, JPK 84-moddasining ayrim asoslariga ko'ra, jinoyat ishini qo'zg'atishni rad etish yoki tugatishda uni jinoyat sifatida ro'yxatga qo'yish lozim, zero, bunda JKda nazarda tutilgan jinoyat belgilari to'liq aniqlanadi. Faqatgina mazkur shaxslar sudlangan shaxslar bilan tenglashtirilgan ro'yxatda bo'lmasligi va yagona interaktiv portal orqali so'rov natijasiga ko'ra qayd etilmasligi lozim. Mazkur statistika umumiy jinoyatchilikni qayd etish, unga qarshi kurashish va tezkor tergov faoliyatida foydalanilishi zarur, biroq mazkur qaydlar fuqarolarning shaxsiy ma'lumotlarida saqlanishi mutlaqo noo'rin.

Uchinchidan, O'zbekiston Respublikasining 2014-yil 14-maydagi "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi O'RQ-371-sonli qonuni 35-moddasida O'zbekiston Respublikasi JPKning 84-moddasiga asosan, ish yuritilishi rad etilgan yoki tugatilgan shaxslarga nisbatan profilaktik hisob yuritilishi mazkur shaxslarning konstitutsiyaviy huquqlarini cheklaganligi bois mazkur bandni chiqarib tashlash maqsadga muvofiq.

To'rtinchidan, O'zbekiston Respublikasi JPKning 84-moddasi birinchi qismi 1-, 2-, 3-, 6-, 8-bandlari va 5-qismiga asosan, ish qo'zg'atish rad qilingan tergovga qadar tekshiruv hujjatlari 3 yil muddat mobaynida saqlanishi noto'g'ri. Barcha tergovga qadar tekshiruv, surishtiruv, dastlabki tergov va sud idoralarida yagona jinoyat ishlari va tergovga qadar tekshiruv hujjatlari hamda ularni ro'yxatga olish kitoblarini saqlash arxiv ishlarini tashkil etish bo'yicha yagona ish yurituvchi idoralararo qo'shma qaror qabul qilish maqsadga muvofiq.

Xulosalar

Xulosa qilib aytganda, manfaatdor shaxslarga jinoyat ishini tugatish to'g'risidagi qaror yuzasidan sudga shikoyat qilish imkoniyatining berilishi ushbu ish yuzasidan dastlabki tergovni amalga oshirishga mas'ul shaxslarning jinoyat ishini qo'zg'atish yoki jinoyat ishini tugatish masalasidan o'z manfaati yo'lida foydalanish imkoniyatiga barham beradi. Chunki ishlarning adolatli va asosli tugatilishi sud tomonidan nazoratga olinadi.

REFERENCES

1. Tursunboyev T. Ishlamaydigan qonunlar bilan adolatli jamiyat qurib bo'lmaydi yoxud advokatlariga oson emasligi haqida uzun hikoya [A fair society cannot be built with broken laws, a long story about lawyers having a hard time]. Available at: <https://kun.uz/news/2022/03/26/>.
2. Kolomeec E.V. Soglasovaniye prokurorom processual'nykh resheniy organov rassledovaniya o prekrashchenii ugolovnykh del [Approval by the prosecutor of the procedural decisions of the investigation bodies on the termination of criminal cases]. *Vestnik of Omsk University. Law Series*, 2018, no. 3 (56), pp. 186–189. DOI: 10.25513/1990-5173.2018.3.186-189/.
3. Tabolina K.A. Nadzor prokurora za vzbuzhdeniyem i rassledovaniyem ugolovnykh del [Supervision of the prosecutor over the initiation and investigation of criminal cases]. PhD thesis. Moscow, 2016, pp. 229–230.
4. Astanov I.R. General characteristics and problems of expertise in a criminal trial in Uzbekistan. *International Journal of Advanced Research*, 2016, vol. 4, iss. 1-8, pp. 1–8.
5. Lee S.W. The politics of prosecution service reform in new presidential democracies: The South Korea and Russia cases in comparative perspective. *Journal of Eurasian Studies*, 2016, vol. 7 (2), 2016, pp. 141–150. DOI: 10.1016/j.euras.2015.09.001/.

6. Zila J. The Prosecution Service Function within the Swedish Criminal Justice System. Coping with Overloaded Criminal Justice Systems, Springer, Berlin, Heidelberg. 2006. DOI: 10.1007/978-3-540-33963-2_9/.
7. Bykov V.M. Pravovoye polozheniye prokurora na dosudebnykh stadiyakh ugolovnogo sudoproizvodstva [The legal position of the prosecutor at the pre-trial stages of criminal proceedings]. *Rossiyskaya justiciya – Russian Justice*, 2016, no. 11, pp. 30–34.
8. Michael McKevitt v. DPP, Supreme Court. Michael McKevitt v. DPP, Unreported, Supreme Court, 2003, March 18, 122 p.
9. Ross J.E., Thaman S.C. Comparative criminal procedure. Edward Elgar Publ., 2016, 576 p.
10. Haydarov A.A., Didenko N.S. Prinyatiye sudom protsessual'nogo resheniya ob otkaze v udovletvorenii hodataystva sledovatelya o prekrashchenii ugolovnogo dela (ugolovnogo presledovaniya) [Adoption by the court of a procedural decision on refusal to satisfy the investigator's petition to terminate the criminal case (criminal prosecution)]. *Criminal Procedural Law and Criminalistics*, 2018.
11. Saidov B.A. Ishni sudga qadar yuritishda shaxsning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklari ta'minlanishini takomillashtirish [Improving the provision of constitutional rights and freedoms of a person in the proceedings before the court]. Abstract of Doctor's degree dissertation. Tashkent, 2020, pp. 7–8.
12. Constitution of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, Adolat Publ., 1992.
13. The Criminal Procedural Code of the Russian Federation. 2001, December 18. Available at: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102073942/>.
14. Criminal Procedural Code of the Republic of Kazakhstan, with amendments and additions as of 09.07.2022. Available at: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575852&sub_id=0&pos=4;-111#pos=4;-111/.
15. Criminal Procedural Code of the Republic of Moldova. 2003, March 14, No. 122-XV. Available at: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30397729#pos=6;-142/.
16. Criminal Procedural Code of the Republic of Armenia. 1998, September 1, No. ZR-248.
17. Criminal Procedural Code of the Republic of Azerbaijan. Approved by the Law of the Republic of Azerbaijan No. 907-IQ dated July 14, 2000. Article 39.
18. Criminal Procedure Act. No. 689/1997, amendments up to 733/2015 included. Ministry of Justice, Finland. Available at: <https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1997/en19970689.pdf/>.
19. Ministry of internal affairs of the Republic of Uzbekistan, General Prosecutor's Office, State Security Service, State Customs Committee, National Guard, Supreme Court of the Republic of Uzbekistan dated November 15, 2021, No. 70, No. 71, 30, 01-02/22-56, 34, 16/1020-21-Appendix 1 to the decision of the number regulation on the procedure for maintaining a unified Information System "Electronic criminal law statistics.
20. Murodov B.B. Jinoyat ishini tugatish: nazariya va amaliyot [Termination of a criminal case: theory and practice]. Tashkent, 2015, pp. 99–100.
21. Tarasov I.S. Prekrashcheniye ugolovnogo dela i ugolovnogo presledovaniya po nereabilitiruyushchim osnovaniyam [Termination of the criminal case and criminal prosecution on non-rehabilitating grounds]. PhD thesis. Nizhny Novgorod, Nizhny Novgorod Academy of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 2007, p. 12.
22. Sinzhov D.V. Prekrashcheniye ugolovnykh del po nereabilitiruyushchim osnovaniyam na predvaritel'nom sledstvii [Termination of criminal cases on non-rehabilitating grounds at the preliminary investigation]. Abstract of PhD thesis. Almaty, 2003, p. 11.
23. Saitbayev T.R., Zokirov B.E. Jabrlanuvchi va guvohlarni himoya qilishning huquqiy va tashkiliy muammolari [Legal and organizational problems of victim and witness protection]. *Huquq – Law*, 2000, no. 2, pp. 51–52.
24. Astanova L.A. Teoreticheskiye osnovy okhrany prav lichnosti v ugolovnom protsesse i ikh realizatsiya v pravoprimeritel'noy deyatel'nosti [Theoretical foundations of the protection of individual rights in criminal proceedings and their implementation in law enforcement activities]. Tashkent, 1997, pp. 93–94.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.1./NJR04326>
UDC: 343.144(045)(575.1)

SUD TERGOV AMALIYOTIDA PROTSESSUAL KELISHUVLARNI DIFFERENSIATSIYA QILISH VA TAKOMILLASHTIRISH MUAMMOLARI

Azimov Doniyor Esanovich,
O'zbekiston Respublikasi Sudyalar oliy kengashi huzuridagi
Sudyalar oliy maktabi mustaqil izlanuvchisi,
Jinoyat ishlari bo'yicha Quyi Chirchiq tuman sudi sudyasi
ORCID: 0000-0002-2015-9663
e-mail: azimovd6880@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola sud tergov amaliyotida protsessual kelishuvlarni differenziatsiya qilish muammolarini tahlil qilishga qaratilgan. Aybiga iqrorlik to'g'risidagi kelishuv jinoyat protsessining istalgan bosqichida va qonunda nazarda tutilgan boshqa holatlarda prokuror hamda gumonlanuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchi o'rtasida tuziladigan kelishuvdir. Muallifning fikriga ko'ra, protsessual kelishuvning mohiyatini ayblanuvchining aybiga nisbatan munosabatiga bog'liqligi, ya'ni differensial yondashuv tashkil etadi. Aybiga iqrorlik haqida kelishuvdan qat'i nazar, sudyaning ishdagi mavjud dalillarni tekshirish va ularga baho berish majburiyati jismoniy yoki ruhiy majburlash natijasida kelishuv tuzishga majbur qilingan aybsiz shaxslarning hukm qilinmasligini ta'minlashga qaratilgan muhim kafolatdir. Shuningdek, maqolada protsessual kelishuv tuzilgan ishlar bo'yicha aniqlanishi lozim bo'lgan holatlarni aniq belgilash zaruriyati ochib berilgan va asoslantirilgan. Bundan tashqari, maqolada protsessual kelishuv shakllarini differenziatsiya qilishning mezonlari ham tahlil qilingan. Muallif protsessual kelishuvning aybiga iqrorlik haqida protsessual kelishuv, yarashuv haqida protsessual kelishuv, tergov bilan hamkorlik haqida kelishuv kabi shakllarini o'zaro qiyosiy o'rgangan. Xorijiy mamlakatlar va turli huquqiy tizimlarda sud tergov amaliyotida protsessual kelishuvlarni differenziatsiya qilish muammolari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: protsessual kelishuv, aybiga iqrorlik, dalillarni taqdim etish, differenziatsiya, shikoyat berish, sud muhokamasi predmeti.

ПРОБЛЕМЫ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ И УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ СОГЛАШЕНИЙ В СУДЕБНО-СЛЕДСТВЕННОЙ ПРАКТИКЕ

Азимов Дониёр Эсанович,
судья Куйичирчикского районного суда
по уголовным делам, самостоятельный соискатель
Высшей школы судей при Высшем судейском совете
Республики Узбекистан

Аннотация. В статье проанализированы проблемы разграничения процессуальных соглашений в практике судебного следствия. Мировое соглашение – это соглашение между прокурором и подозреваемым, обвиняемым или подсудимым на любой стадии уголовного судопроизводства и в иных случаях, предусмотренных законом. По мнению автора, суть процессуального соглашения заключается в отношении обвиняемого к своей вине, то есть дифференцированный подход. Обязанность судьи по исследованию и оценке имеющихся в деле доказательств, независимо

от заключения соглашения о признании вины, является важной гарантией недопустимости осуждения невиновного лица, вынужденного заключить соглашение о признании вины в результате оказанного на него физического или психологического давления. Также в статье раскрыто содержание и сделано обоснование необходимости четкого определения обстоятельств, подлежащих установлению в случаях, когда заключено процессуальное соглашение. В статье также анализируются критерии дифференциации форм процессуального соглашения. Автором произведен сравнительный анализ форм процессуального соглашения, таких как процессуальное соглашение о признании вины, процессуальное соглашение о примирении, соглашение о сотрудничестве со следствием. Исследованы проблемы дифференциации процессуальных соглашений в практике судебного расследования зарубежных стран и различных правовых систем.

Ключевые слова: процессуальное соглашение, дифференциация, обжалование, предмет судебного разбирательства.

ISSUES OF DIFFERENTIATION AND IMPROVEMENT OF PROCEDURAL AGREEMENTS IN JUDICIAL AND INVESTIGATIVE PRACTICE

Azimov Doniyor Esanovich,

Independent researcher of the Higher School of Judges,
Judge of the Kuyi Chirchik district court on criminal cases

Abstract. This article aims to analyze the problems of differentiation of procedural agreements in the practice of judicial investigation. A plea agreement is an agreement made between the prosecutor and the suspect, the accused, or the defendant at any stage of the criminal proceedings and in other cases provided by law. According to the author's opinion, the essence of the procedural agreement is its dependence on the accused's attitude towards his guilt, that is, a differential approach. Regardless of the plea agreement, the judge's obligation to examine and evaluate the available evidence in the case is an important guarantee aimed at ensuring that innocent persons forced to enter into a plea agreement as a result of physical or mental coercion are not convicted. The article also explains and substantiates the need to clearly define the circumstances that must be determined in cases where a procedural agreement has been concluded. The article also explains and substantiates the need to clearly define the circumstances that must be determined in cases where a procedural agreement has been concluded. The article also analyzes the criteria for differentiating the forms of a procedural agreement. The author made a comparative analysis of the forms of a procedural agreement, such as a procedural agreement on the admission of guilt, a procedural agreement on reconciliation, an agreement on cooperation with the investigation. The problems of differentiation of procedural agreements in the practice of judicial investigation of foreign countries and various legal systems are investigated.

Keywords: procedural agreement, guilty plea, presentation of evidence, differentiation, appeal, subject of trial.

Kirish

Hozirgi kunda jinoyat sudlov ishlarini yuritishni soddalashtirish, differentsiatsiyalash, ishlarni yuritishning dastlabki asoslarini qisqartirishga intilish barcha davlatlarga xos bo'lgan xususiyatdir. Unda ko'rib chiqilayotgan jinoyatning og'irligi, murakkabligi, ish ko'rib chiqilganidan so'ng kelib chiqadigan oqibatlarni hisobga oladigan jinoyat-sudlov

ishlarini yuritishning shakllariga asoslanish kerak [1-b. 126].

A.V. Smirnov va K.B. Kalinovskiy jinoyat sud ishlarini yuritishda kelishuvning quyidagi shakllarini ajratgan: a) ayblov va himoya vakillari o'rtasida tuziladigan, ayblovni yengillashtirish evaziga aybga iqrор bo'lishdan iborat aybga iqrорlik haqida kelishuv; b) mediatsiya kelishuv – jabrlanuvchi va

aybliligi isbotlangan hamda yetkazilgan zararni qoplashga tayyor bo'lgan huquqbuzar o'rtasida uchinchi shaxslar (odatda jamoat birlashmalari yoki mediatsiya, probatsiyaning maxsus xizmatlari yoki sudning ruxsati bilan politsiya) vositachiligida tuziladigan kelishuv; d) sud jarayonini qisqartirish haqida kelishuv [2-b. 220].

Sud ishlarini yuritish shakllarini differentsiatsiya qilish jinoyatning og'irlik darajasi, uni tergov qilish va hal qilishning murakkabligini hisobga oluvchi jinoyat sud ishlarini yuritishning eng maqbul shaklini izlash sifatida jahon tajribasiga azaldan ma'lum.

Protsessual shaklning differentsiativligi jinoyat-protsessual qonunida jinoyat ishlari yurituvining differentsiyalashgan shakllari ham mustahkamlanganligida ko'rinadi [3-b. 25].

D.K. Kanafinning fikriga ko'ra, kelishuvning aybga iqrorlik, hamkorlik, sud ishlari yuritishning soddalashtirilgan shaklini qo'llash, taraflarning yarashganligi munosabati bilan jinoyat ishini tugatish haqida kelishuv shakllari mavjud [4-b. 7]. Fikrimizcha, protsessual kelishuvning quyidagi shakllari farqlanadi: aybga iqrorlik, yarashuv va tergov bilan hamkorlik. Aybga iqrorlik haqida kelishuv va hamkorlik haqida kelishuvni differentsiatsiya qilish asosi uning maqsadi bo'lib, aybga iqrorlik haqida kelishuv protsessual shaklni soddalashtirishga qaratilgan bo'lsa, hamkorlik haqida kelishuv jinoyatni ochish va ishning barcha holatlarini aniqlashga qaratilgan.

Protsessual kelishuv shakllarini differentsiatsiya qilishning bosh mezon bo'lgan kelishuvning predmeti yuzasidan ilmiy adabiyotlarda turli fikrlar mavjud.

Jumladan, V.V. Gorskiy va M.V. Gorskiyning fikricha, kelishuv predmeti uning shartlarini bajarish doirasida ayblanuvchining harakatlari hisoblanadi [5-b. 113]. N.S. Kostenkoning fikriga ko'ra, kelishuv predmeti jinoiy javobgarlikni amalga oshirish shartlaridan iborat [6-b. 110–111]. M.M. Go-

lovinskiy esa kelishuv predmeti sifatida taraflarning hamkorligini amalga oshirish shartlarini muhokama qilish va gumon qilinuvchi (ayblanuvchi) hamda ularning yaqinlari xavfsizligi kafolatlarini qayd qilgan [7-b. 83].

Protsessual kelishuvlarni amaliyotda qo'llash natijasida aniqlangan kamchiliklar ushbu kelishuvlarni bekor qilish zarurligini anglatmaydi, balki ularni yanada takomillashtirish, kelishuv haqida ishlarni yuritishda protsessual kafolatlarni kuchaytirish uchun asos bo'lishi zarur.

Material va metodlar

Mazkur tadqiqot ishi natijasida quyidagi masalalar tahlil qilindi: *birinchidan*, maqola sud tergov amaliyotida protsessual kelishuvlarni differentsiatsiya qilish muammolarini tahlil qilish; *ikkinchidan*, protsessual kelishuv tuzilgan ishlar bo'yicha aniqlanishi lozim bo'lgan holatlarni aniq belgilash.

Yuqorida sanab o'tilgan masalalarga javob topish maqsadida mazkur tadqiqot ishida tizimli-tuzilmaviy, qiyosiy-huquqiy, mantiqiy, ilmiy manbalarni kompleks tadqiq etish kabi usullardan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari

Aybga iqrorlik to'g'risidagi kelishuvning JPKda belgilangan tartibining eng zaif tomoni mohiyat jihatidan boshqa-boshqa institut bo'lgan aybga iqrorlik to'g'risida kelishuv va tergov bilan hamkorlik haqida kelishuvga yagona institut sifatida yondashuvda namoyon bo'ladi. Aynan mazkur holat natijasida kelishuvning protsessual shartlariga protsessning turli bosqichlarida turlicha shartlar qo'yilgan.

Jumladan, JPKning 586¹-moddasida ko'zda tutilgan kelishuv shartlarida mavjud bo'lmasa-da, 586²-moddadagi iltimosnomada *jinoyatni tergov qilishga ko'maklashish, jinoyat natijasida olingan mol-mulkning topilishi uchun qaysi harakatlarni amalga oshirish shartligi, jinoyatga aloqador boshqa axborotni taqdim etishga doir majburiyatlari hamda jinoyat oqibatida yetkazilgan zarar bartaraf etilganligi* ko'rsatilishi belgilangan.

JPKning 586⁵-moddasida esa aybga iqrorlik to'g'risidagi kelishuvda *sodir etilgan jinoyatni fosh etish, jinoyat ishi bo'yicha dastlabki tergovga ko'maklashganligini tasdiqlaydi va bu aynan nimada ifodalanganligini tushuntiradi.*

Ya'ni bu o'rinda jinoyatning ochilishiga faol ko'maklashganlik kelishuvning majburiy shartimi yoki yo'q, degan haqli savol tug'ildi. Agar qonun chiqaruvchi 62¹-bobda tergov bilan hamkorlikni majburiy shart sifatida ko'zda tutmagan bo'lsa, unda nima sababdan og'ir jinoyatlar kelishuv doirasiga tushishi belgilangan. Vaholanki, Kontinental Yevropa va MDHning barcha davlatlarida faqatgina ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan va uncha og'ir bo'lmagan jinoyatlar aybga iqrorlik haqida kelishuv predmeti bo'lishi mumkinligi, og'ir jinoyatlar esa tergov bilan hamkorlik haqida kelishuv doirasiga tushishi belgilangan.

Sababi aybga iqrorlik haqida kelishuv protsessual kelishuvning eng keng qo'llanadigan turi bo'lib, tergov bilan hamkorlik haqida kelishuv faqatgina jinoyatni fosh etish va uni sodir etgan shaxslarni aniqlashning boshqa imkoniyati mavjud bo'lmagan holda, ya'ni favqulodda qo'llanishi maqsadga muvofiq. Aybga iqrorlik haqida kelishuvni og'ir jinoyatlarga nisbatan qo'llash protsessual kafolatlarning jiddiy kamayishi hisobiga sud xatolari va og'irroq oqibatlariga olib kelishi mumkin.

JPKning 586⁷-moddasiga ko'ra, sud aybga iqrorlik to'g'risidagi kelishuvga oid ishlarni ko'rib chiqish chog'ida:

kelishuvni tuzishda gumon qilinuvchi, ayblanuvchining protsessual huquqlari ta'minlangan-ta'minlanmaganligi va ushbu kodeksning 586¹-moddasida ko'rsatilgan talblar bajarilgan-bajarilmaganligi;

kelishuvning gumon qilinuvchi, ayblanuvchi tomonidan ixtiyoriy ravishda tuzilgan-tuzilmaganligi;

gumon qilinuvchi, ayblanuvchi kelishuvning mohiyati, uning shartlarini tushungan-tushunmaganligi, uning oqibatlarini anglab yetgan-yetmaganligi;

sudlanuvchi kelishuvni qo'llab-quvvatlashi yoki qo'llab-quvvatlamasligi;

gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yetkazilgan zararni bartaraf etish choralarini ko'rgan-ko'rmaganligini aniqlaydi.

Biroq JPKning 586⁹-moddasida kelishuvni tasdiqlashni rad etish haqida ajrim chiqarish va jinoyat ishini umumiy qoidalar bo'yicha tergov qilish yoki kelishuvni qayta ko'rib chiqish uchun prokurorga yuborish asoslari sifatida sud kelishuvda nazarda tutilgan sudlanuvchiga qo'yilgan ayblovdagi jinoyatning malakalanishga taalluqli shartlarga rozi bo'lmashligi va sudlanuvchining aybdorligi borasida sudda asosli shubha tug'ilganligi ko'rsatilgan.

Ya'ni qonun chiqaruvchi JPKning 586⁷-moddasida aniqlash talab qilinmagan masalani kelishuvni tasdiqlashni rad etish asosi sifatida belgilagan.

JPKning 586⁶-moddasiga ko'ra, surishtiruvchi, tergovchi gumon qilinuvchi, ayblanuvchining aybini tasdiqlash uchun yetarli hajmda dalillar to'playdi, ya'ni ishni sudga qadar yuritish bosqichida isbotlash predmeti o'zgarmaydi.

Biroq qonun chiqaruvchi tomonidan sud muhokamasi bosqichida isbotlash predmeti belgilab berilmaganligi, hukmning faqatgina kelishuv yoki aybga iqrorlik asosida chiqarilishini anglatadimi? Sudlanuvchining aybdorligi borasida sudda asosli shubha qanday mezonlar asosida aniqlanadi?

Agar qonun chiqaruvchi sudya dastlabki tergov tomonidan to'plangan yozma materiallar asosida alohida tartibda jinoyat-protsessual isbotlash faoliyatini amalga oshirishni nazarda tutgan bo'lsa, bu kelishuv tuzilgan ishlar bo'yicha ishni sudga qadar yuritish bosqichidagi protsessual faoliyatning qonuniyligi prezumpsiyasini anglatadimi?

Isbotlash predmeti belgilanmagan holda ayblov hukmi chiqarish tartibi nafaqat jinoyat protsessining umumiy prinsiplari, shu jumladan, dalillarni bevosita va og'zaki usulda tekshirish prinsipiga muvofiq emas.

Masalan, N.V. Redkinning fikricha, sud muhokamasining alohida tartibi jinoyat sud ishlarini yuritishda jinoyat protsessiga nomal'um bo'lgan sifat jihatdan yangi prezumpsiyalarning, shu jumladan, davlat ayblovchisi va himoyachi tomonidan o'z protsessual funksiyalarini vijdonan bajarilganligi haqida fikr, jinoyat ishida to'plangan dalillarning qonuniyligi haqida fikr, ayblanuvchiga e'lon qilingan ayblovning isbotlanganligi prezumpsiyasi, hukmning qonuniy, asosli va adolatli ekanligi prezumpsiyasi vujudga kelishiga olib keldi [8-b. 17].

Biroq, bizning fikrimizcha, A.V. Buligin mazkur prezumpsiyalar mavjudligini e'tirof etsa-da, "prezumpsiyalar sudyani jinoyat ishi materiallarini sudlanuvchining aybi isbotlanganligi masalasini hal qilish uchun o'rganish majburiyatidan ozod qilmaydi. Aksincha, qo'shimcha ravishda sudyaga mustaqil ravishda sudlanuvchining aybliligi haqida xulosaga kelish majburiyati yuklanadi. Sud muhokamasining alohida tartibida tartib soddalashtiriladi, biroq sudyaning dalillarni baholash va ish bo'yicha qaror qabul qilish yuzasidan fikrlash faoliyati soddalashtirilmaydi", degan fikrlari asosliroq [9-b.143].

Binobarin, sudyaning dalillarni tekshirish vositasidagi sodir etilgan jinoyat holatlari haqidagi bilimlarni to'plashning prezumpsiyalar vositasida almashtirilishi haqidagi fikrga qo'shilib bo'lmaydi. Sababi protsessual kelishuv sudni dalillarni tekshirish majburiyatidan ozod qilmaydi, faqatgina dalillarni bevosita tekshirish emas, yozma dalillarni tekshirish tartibiga o'tiladi.

Bunday ish yurituvda sud muhokamasining asosiy prinsipi – bevositalik amal qilmaydi. Mohiyatan ayblov hukmi ayblanuvchining o'z aybiga iqrorligiga asoslanadi [10-b. 91].

Ayrim olimlar bunday holda ayblanuvchi va uning himoyachisiga isbotlanishi lozim bo'lgan holatlarning qisman ishonchli ekanligi, ya'ni isbot qilish talab qilmasligi haqida iltimosnoma berish huquqini berishni [11-b. 36] taklif qilgan.

Q.Q. Matkarimovning ayblanuvchi o'z aybiga iqror bo'lib, arz qilishiga yuridik kuch berish, agar bunday arz ixtiyoriy ravishda sud oldida qilingan bo'lsa va shak-shubha uyg'otmasa, jinoyat voqeasi va uni sodir etishda ayblanuvchining aybdorligini isbot qilingan deb e'tirof etish [12-b. 26] haqidagi fikri ham mazkur nuqtayi nazarga asoslangan.

Biroq ushbu fikrga ko'ra, sud qaror qabul qilishda dastlabki tergov organlari tomonidan taqdim qilingan dalillarga ishonishi zarur va bu sudlanuvchining aybini isbotlangan deb qabul qilishni anglatib, isbotlashda aybiga iqrorlikka asossiz ravishda hal qiluvchi kuch beradi va bu huquqni muhofaza qiluvchi organlarga garchi boshqa dalillar yetarli bo'lmasa-da, kafolatlangan ayblov hukmi chiqarilishiga erishish imkonini yaratadi. Natijada aynan aybiga iqrorlikni qo'lga kiritish uchun qiynoq holatlarining keng tarqalish xavfi yuzaga keladi. Ayonki, jinoiy ta'qib ostidagi shaxsning ixtiyoriyligi har doim shartli bo'ladi, chunki jinoiy ta'qibni amalga oshiruvchi organ va uning o'rtasidagi munosabatlar teng emas. Shu sababdan ishda mavjud dalillar bilan tanishmasdan va sodir etgan qilmishining jinoyat-huquqiy kvalifikatsiyasini tushunib yetmasdan aybiga iqror bo'lish haqida qaror qabul qilishi mumkin.

Kelishuv tuzishdan asosiy maqsad ish bo'yicha haqiqatni aniqlashdan voz kechish emas, aksincha, sodir etilgan jinoyat holatlari haqida jinoyat sodir etgan shaxsda mavjud bo'lgan ma'lumotlardan foydalanib, haqiqiy holatlarini maksimal darajada qisqa mudat va resurslarni sarflagan holda aniqlashdan iborat. Ya'ni isbotlash nuqtayi nazaridan shaxsning iqrorligi emas, balki iqrorlik sababli olingan ma'lumotlardan kelib chiqib,

sodir etilgan jinoyat haqida obyektiv dalillarni to'plash ahamiyatliroq.

Shu sababli ishda shaxsning aybiga iqrorigining mavjudligi dastlabki tergovning to'liqligi va aybiga iqrorlikni tasdiqlashi zarur bo'lgan dalillar hajmiga ta'sir qilmasligi zarur. Sababi ishda mavjud dalillar yuzasidan dastlabki tergovning bahosi hamda sud tomonidan beriladigan baho jiddiy farq qilishi va bu ishning natijasiga ta'sir o'tkazishi mumkin.

Aybga iqrorlik haqida kelishuvdan qat'i nazar, sudyaning ishdagi mavjud dalillarni tekshirish va ularga baho berish majburiyati jismoniy yoki ruhiy majburlash natijasida kelishuv tuzishga majbur qilingan aybsiz shaxslarning hukm qilinmasligini ta'minlashga qaratilgan muhim kafolatdir. Kontinental huquq tizimiga kiruvchi aksariyat davlatlarda aybga iqrorlikning boshqa dalillardan ustun emasligi va sudyani isbotlash majburiyatidan ozod qilmasligi kelishuv haqidagi ishlarda ham amal qiladi. Biroq umumiy tartibdagi sud muhokamasidan farqli ravishda ushbu masala sudya tomonidan yakka tartibda hal qilinishi, isbotlash jarayonining sifatiga salbiy ta'sir qilishini inkor etib bo'lmaydi.

Bundan tashqari, sudlanuvchi sodir etmagan qilmishiga turli sabablarga iqror bo'lishga majbur bo'lmaganligini sudya tomonidan tekshirish talab etiladi. Ayniqsa, jismoniy nuqsoni yoki ruhiy holati buzilganligi sababli o'zini o'zi himoya qilish huquqini amalga oshirishga qiynaladigan, sudlov ishi olib borilayotgan tilni bilmaydigan shaxslarning ishi bo'yicha aybga iqrorlikning ixtiyoriy va tashqi ta'sirlar bilan bog'liq emasligini aniqlash juda muhim. Masalan, Moldova JPKning 506-moddasida sudya ayblanuvchining aybiga iqrorigining ixtiyoriyligi va huquqlari ta'minlanganligi bilan birga, sud muhokamasida himoyachining pozitsiyasi sudlanuvchining pozitsiyasiga muvofiqligi, ko'rsatilgan yuridik yordamdan qoniqish hosil qilganligi, alkogolizm yoki giyohvandlikdan davolanganligi, shuningdek, ko'rilayotgan ish bo'yicha sudlanuvchiga aybiga iqror bo'lishi uchun va'da-

lar berilmaganligi, qandaydir tarzda aybiga iqror bo'lishi uchun majburlanmaganligi, dalillar bilan tanishtirilganligini aniqlashi belgilangan. Albatta, bunday tartib protsessual kelishuvning asosiy maqsadi bo'lgan protsessual shaklni soddalashtirishga to'sqinlik qilishi mumkin, biroq aybga iqrorlikning ixtiyoriyligi masalasi protsessual kelishuvning markaziy qismi bo'lar ekan, ixtiyoriylikni ta'minlashning qo'shimcha protsessual kafolati sifatida aybga iqrorlikning ixtiyoriyligini aniqlashning aniq mezonlarini belgilash va Oliy sud Plenumi qarori bilan amaliyotga joriy qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tadqiqot natijalari tahlili

Sud tergovni o'tkazilmasligi jinoyat ishini sudda ko'rish uchun tayyorlash bosqichining ahamiyatini yanada oshiradi. Sababi JPKning 395-moddasiga muvofiq, sudya jinoyat ishini ayblov dalolatnomasi yoki ayblov xulosasi bilan qabul qilib olgach, quyidagi ajrimlardan birini chiqaradi:

- 1) ishni sudlovga tegishliligiga ko'ra o'tkazish to'g'risida;
- 2) ishni sudda ko'rish uchun tayinlash haqida;
- 3) dastlabki eshituv o'tkazish to'g'risida.

Protsessual kelishuv tuzilgan ishlar ayblov dalolatnomasi yoki ayblov xulosasi bilan kelib tushishi inobatga olinsa, bunda dastlabki eshituv o'tkazish uchun monelik yo'q.

Biroq JPKning 405³-moddasida jinoyat ishi bo'yicha dastlabki eshituvni o'tkazish uchun asoslar aniq belgilangan bo'lib, protsessual kelishuv tuzilgan ishlar yuzasidan dastlabki eshituv o'tkazish ular orasida ko'zda tutilmagan.

Sababi ishni jinoyat ishini sudda ko'rish uchun tayyorlash bosqichidayoq sudya sud muhokamasining soddalashtirilgan tartibi ishni hal qilish va ayblov hukmi chiqarish uchun yetarli ekanligiga ishonch hosil qilishi talab etiladi. Dastlabki eshituv o'tkazish orqali sudyaga kelishuvni tuzishda gumon qilinuvchi, ayblanuvchining protsessual huquqlari ta'minlangan-ta'minlanmaganligi va ushbu

kodeksning 586¹-moddasida ko'rsatilgan talablar bajarilgan-bajarilmaganligini aniqlash imkoniyati beriladi. Bundan tashqari, aynan mazkur bosqichda sud muhokamasini umumiy yoki soddalashtirilgan tartibda o'tkazish masalasi hal qilinishi mumkin.

Bundan tashqari, dastlabki eshituv o'tkazish sud nazoratining shakli sifatida ishni sudga qadar yuritish bosqichida protsessual normalarga amal qilinganligini tekshirish imkonini beradi. Ya'ni asosiy sud muhokamasida sudning vakolatlari qisqarishi, dastlabki sud muhokamasida dalillarni tekshirish va baholash orqali qoplanishi mumkin.

Sudya jinoyat ishi materiallari bo'yicha dastlabki tergov qonunga to'liq rioya etilgan holda amalga oshirilganligi, ishga oid barcha zarur holatlar to'liq va har tomonlama o'rganilganligi, ayblanuvchining huquqlarini ta'minlashga oid qonun talablariga rioya etilganligi, ayblanuvchiga nisbatan uning aybini yetarli darajada isbotlovchi va sudlanuvchi sifatida e'tirof etishga imkon beruvchi dalillar to'planganligi, unga nisbatan ishning sud muhokamasida mazmunan ko'rib chiqilishini aniqlashi lozim [13-b. 55].

Shuningdek, dastlabki eshituv o'tkazish chog'ida ham protsessual kelishuv tuzish imkoniyatining tushuntirilishi va bunday imkoniyat berilishi sudlarda ish hajmi kamayishi va protsessual kelishuvni taraflarning tengligi ta'minlangan bir sharoitda tuzish imkonini beradi.

Binobarin, protsessual kelishuv tuzilgan ishlar yuzasidan dastlabki eshituv o'tkazish, bir tomondan, sudlanuvchining o'z huquqini himoya qilish imkoniyatlarini kengaytirs, ikkinchi tomondan, sudning protsessual vositalari va protsessual qarorlarning sifatiga bevosita ta'sir o'tkazadi.

R.F. Zinnatov to'g'ri ta'kidlaganidek, tortishuvga asoslangan sud ishlarini yuritishda ishni sud majlisiga tayyorlash jinoyat ishini qonun buzilishi holatlari bilan sudga yuborishga o'tib bo'lmas to'siqqa aylanishi lozim [14-b. 15].

Aksincha, O.N. Tisen ishni ko'rib chiqish cho'zilishi sababli aybga iqrorlik haqida kelishuv tuzilgan ishlar bo'yicha dastlabki sud muhokamasi o'tkazilishini asossiz deb hisoblaydi [15-b. 220].

Bundan tashqari, JPK mazmuniga ko'ra, protsessual kelishuv tuzilgan ishlar bo'yicha oqlov hukmi chiqarish mumkin emas. Sababi sud tergov o'tkazilmasligi ayblov tomoniga isbotlash imkoni berilmaganligini anglatadi. JPKning 464-moddasiga ko'ra, jinoiy hodisa yuz bermaganligi, sudlanuvchi sodir etgan qilmishda jinoyat tarkibi mavjud emasligi, jinoyat sodir etilishiga sudlanuvchi daxldor emasligi oqlov hukmini chiqarish uchun asos bo'ladi. Mazkur holatlarni sud tergov o'tkazmasdan aniqlashning imkoni yo'q.

Shu sababdan MDHga a'zo ayrim davlatlarning JPKsida [9] sudning xulosalari ishning haqiqiy holatlariga muvofiq emasligi asosi bilan hukm ustidan shikoyat qilishga yo'l qo'yilmasligi asosli emas. Sababi hukmning haqiqiy holatga to'g'ri kelmasligi asosi bilan shikoyat qilish huquqidan mahrum qilish odil sudlovning asosiy prinsiplariga muvofiq emas va sud xatosi tufayli shaxs asossiy ravishda hukm qilingan holatlarda uning huquqlari tiklanishiga to'sqinlik qiladi.

Xulosalar

Hozirgi vaqtda nafaqat O'zbekiston, balki dunyodagi ko'pgina mamlakatlarda jinoyat ishlari yurituviga protsessual kelishuv institutini tatbiq qilish masalalari davr talabi bo'lib bormoqda. Oxirgi yillarda qabul qilinayotgan sud-huquq islohotlari bilan bog'liq davlat dasturlarida jinoyat ishlari yurituviga protsessual kelishuv institutini tatbiq qilish masalasi qo'yilayotganligi ham bejiz emas. Chunki jinoyat ishlari yurituviga protsessual kelishuv institutini tatbiq qilish masalalari samaradorligini oshirishda jinoyat-protsessual asoslar ham muhim o'rin tutib, uni takomillashtirmasdan turib, bu institut qo'llanishini kengaytirishni tasavvur qilib bo'lmaydi.

REFERENCES

1. To'laganova G. Z. Jinoyat-protsessual qonunchilikni yanada takomillashtirish imkoniyatlari [Possibilities for further improvement of criminal procedural legislation]. Tashkent, TSUL, 2014, 125 p.
2. Smirnov A.V., Kalinovskiy K.B. Ugolovnyy protsess [Criminal process]. St. Petersburg, 2009, p. 220.
3. Jinoyat-protsessual huquqi [Criminal procedural law]. General part. The team of authors. Tashkent, TSUL, 2017, 25 p.
4. Reformirovaniye ugolovnogo protsessa Respubliki Kazakhstan [Reforming the criminal process of the Republic of Kazakhstan]. *Proceedings of the Legal Policy Research Center*, Almaty, 2014, p. 7.
5. Gorskiy V.V., Gorskiy M.V. Dosudebnoye soglasheniye o sotrudnichestve s pozitsiy obespecheniya prav uchastnikov ugolovnogo sudoproizvodstva (otdel'nyye problemy) [Pre-trial agreement on cooperation of positions to ensure the rights of participants in criminal proceedings (separate problems)]. Pre-trial agreement on cooperation (legal and forensic problems). *Proceedings of scientific and practical conference*. Voronezh, 2010, no. 6, p. 113.
6. Kostenko N.S. Dosudebnoye soglasheniye o sotrudnichestve v ugolovnom protsesse: pravovyye i organizatsionnyye voprosy zaklyucheniya i realizatsii [Pre-trial agreement on cooperation in criminal proceedings: legal and organizational issues of conclusion and implementation]. PhD thesis. Volgograd, 2013, pp. 110–111.
7. Golovinskiy M.M. Dosudebnoye soglasheniye o sotrudnichestve: normativno-pravovoye regulirovaniye i praktika primeneniya [Pre-trial agreement on cooperation: legal regulation and practice of application]. PhD thesis. Vladimir, 2011, p. 83.
8. Red'kin N.V. Osoby poryadok sudebnogo razbiratel'stva v sisteme ugolovnogo protsessa RF [Special order of trial in the system of criminal procedure of the Russian Federation]. PhD thesis. Krasnodar, 2007, p. 17.
9. Bulygin A.V. Osnovaniya rassmotreniya ugolovnogo dela i osobennosti dokazyvaniya pri sudebnom razbiratel'stve v poryadke glavy 40 UPK RF [Grounds for the consideration of a criminal case and features of proof in court proceedings in the order of chapter 40 of the Code of Criminal Procedure of the Russian Federation]. PhD thesis. Yekaterinburg, 2013, p. 143.
10. Yakimovich Yu.K. Ponyatiye, naznachenkiye, differentsiatsiya ugolovnogo protsessa [The concept, purpose, differentiation of the criminal process]. *Principles of criminal justice*. Tomsk, 2015, p. 91.
11. Grankin K.B., Komarov V.B. Uproshchennaya protsedura sudebnogo razbiratel'stva nuzhdayetsya v sovershenstvovanii [The simplified procedure of the trial needs to be improved. Improving the activities of law enforcement agencies to combat crime in modern conditions]. *Proceedings of the international scientific-practical conference*, Tyumen, 2010, iss. 7, part 2, p. 36.
12. Matkarimov Q.Q. Jinoyat ishlari yurituvini insonparvarlashtirish [Humanization of criminal proceedings]. Tashkent, Military-Technical Institute of the National Guard of the Republic of Uzbekistan, 2020, p. 26.
13. Rahmonova S.M. Dastlabki sud muhokamasi ishni sudda ko'rish uchun tayinlash shakli sifatida [Preliminary hearing as a form of appointment for hearing the case in court]. Tashkent, MIA Academy, 2018, p. 55.
14. Zinnatov R.F. Realizatsiya sudebnoy vlasti na stadii podgotovki dela k sudebnomu zasedaniyu v sovremennom rossiyskom ugolovnom sudoproizvodstve [Implementation of the judiciary at the stage of preparing a case for a court hearing in modern Russian criminal justice]. Izhevsk, 2006, p. 15.
15. Tisen O.N. Teoreticheskiye i prakticheskiye problemy instituta dosudebnogo soglasheniya i sotrudnichestva v rossiyskom ugolovnom sudoproizvodstve [Theoretical and practical problems of the institute of pre-trial agreement and cooperation in Russian criminal proceedings]. Orenburg, 2017, p. 220.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.1./ALYP2969>
UDC: 341.2:321.011(045)(575.1)

ПРАВОВЫЕ ГРАНИЦЫ ГАРМОНИЗАЦИИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА НОВОГО УЗБЕКИСТАНА И ДИПЛОМАТИЧЕСКОГО ПРАВА МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Рахманов Шухрат Наимович,
кандидат юридических наук, доцент,
заведующий кафедрой Центра
повышения квалификации юристов
при Министерстве юстиции Республики Узбекистан
ORCID: 0000-0003-4449-0294
e-mail: shuxratjon@gmail.com

Аннотация. В статье анализируется положительное влияние изменений современного периода развития в стране, связанных с активизацией участия Узбекистана в деятельности различных международных организаций, в том числе становлением и развитием дипломатического права международных организаций в системе дипломатического и консульского права. Отмечается, что за прошедшую четверть века создана целостная система внутригосударственных нормативно-правовых актов, которые регламентируют членство и участие Узбекистана в деятельности международных организаций, также статус, привилегии и иммунитеты представительств и миссий, открытых при международных организациях. Кроме того, подчеркнуто, что за последние годы осуществляется последовательная работа по коренному совершенствованию нормативно-правовой базы по внешнеполитической и внешнеэкономической деятельности страны, а также договорно-правовой основы многостороннего сотрудничества Республики Узбекистан с международными организациями. В связи с чем изучены нормативно-правовые документы, направленные на развитие сферы дипломатического права международных организаций. Коренные реформы, начавшиеся пять лет назад в Новом Узбекистане, сыграли колоссальную роль в переходе страны на новый, современный путь развития и модернизации, повышению эффективности внутренней и внешней политики государства. На основании полученных результатов исследования выдвинут ряд рекомендаций, направленных на совершенствование системы законодательства.

Ключевые слова: дипломатия, внешняя политика, Республика Узбекистан, международные организации, дипломатическое право, дипломатическое право международных организаций, представительства государств при международных организациях, ООН.

YANGI O'ZBEKISTON QONUNCHILIGI VA XALQARO TASHKILOTLARNING DIPLOMATIK HUQUQI MUVOFIQLIGI DOIRASIDA HUQUQIY CHEGARALARI

Rahmonov Shuhrat Naimovich,
O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi qoshidagi
Yuristlar malakasini oshirish markazi
kafedra mudiri,
dotsent, yuridik fanlar nomzodi

Annotatsiya. Maqolada mamlakatimiz taraqqiyotining zamonaviy davridagi O'zbekistonning turli xalqaro tashkilotlar faoliyatidagi ishtirokining faollashuvi, jumladan, diplomatik va xalqaro tashkilotlar tizimida diplomatik huquqning shakllanishi va rivojlanishi bilan bog'liq o'zgarishlarning ijobiy ta'siri tahlil qilingan. Qayd etilishicha, o'tgan chorak asr davomida O'zbekistonning xalqaro tashkilotlarga a'zoligi va faoliyatidagi ishtiroki, shuningdek, xalqaro tashkilotlar qoshidagi vakolatxonalarni ochish, ularning maqomi, imtiyozlari va immunitetlari kabi masalalarni tartibga soluvchi milliy normativ-huquqiy hujjatlarning yaxlit tizimi yaratilgan. Shuningdek, maqolada keyingi yillarda mamlakatimiz tashqi siyosati va tashqi iqtisodiy faoliyatining huquqiy bazasi, jumladan, O'zbekiston Respublikasining xalqaro tashkilotlar bilan ko'p tomonlama hamkorligining huquqiy asoslarini tubdan takomillashtirish borasida izchil ishlar amalga oshirilayotgani alohida ta'kidlandi hamda hozirgi davrda xalqaro tashkilotlarning diplomatik huquq sohasini tartibga solish va rivojlantirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar o'rganib chiqildi. Chunki bundan besh yil avval Yangi O'zbekistonda boshlangan tub islohotlar mamlakatimizning yangi, zamonaviy taraqqiyot va modernizatsiya yo'liga o'tishida, davlatimiz ichki va tashqi siyosati samaradorligini oshirishda ulkan rol o'ynadi. O'rganish yakunlari bo'yicha qonunchilik tizimini takomillashtirishga qaratilgan qator tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: diplomatiya, tashqi siyosat, O'zbekiston Respublikasi, xalqaro tashkilotlar, diplomatik huquq, xalqaro tashkilotlarning diplomatik huquqi, xalqaro tashkilotlar qoshidagi vakolatxonalar, BMT.

LEGAL BORDERS OF HARMONIZATION OF THE LEGISLATION OF THE NEW UZBEKISTAN AND THE DIPLOMATIC LAW OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS

Rakhmanov Shukhrat Naimovich,

Head of the Department at the Lawyers' Training Center,
Candidate of Legal Sciences, Associate Professor

Abstract. The article analyzes the positive impact of changes in the modern period of development in the country, in connection with the increased participation of Uzbekistan in the activities of various international organizations, including the formation and development of the diplomatic law of international organizations in the system of diplomatic and consular law. It is noted that over the past quarter of a century, an integral system of domestic regulatory legal acts has been created that regulate the membership and participation of Uzbekistan in the activities of international organizations, as well as the opening of representative offices and missions at international organizations, their status, privileges and immunities. It was also emphasized that in recent years, consistent work has been carried out to radically improve the legal framework for foreign policy and foreign economic activity of the country, as well as the legal framework for multilateral cooperation of the Republic of Uzbekistan with international organizations. In this connection, the legal documents aimed at developing the sphere of diplomatic law of international organizations have been studied. Since the fundamental reforms that began five years ago in New Uzbekistan played a colossal role in the country's transition to a new, modern path of development and modernization, increasing the efficiency of the domestic and foreign policy of the state. Based on the results of the study, a number of recommendations were put forward aimed at improving the system of legislation.

Keywords: diplomacy, foreign policy, international organizations, diplomatic law, diplomatic law of international organizations, the Representation of States to International Organizations, UN.

Введение

Коренные реформы, начавшееся пять лет назад в Новом Узбекистане сыграли колоссальную роль в переходе страны на новый, современный путь развития и мо-

дернизации, повышении эффективности внутренней и внешней политики государства. Сейчас наша страна предстает перед мировым сообществом в новом облике динамично развивающегося государства

с открытой внешней политикой. Делая ставку на проактивность во внешней политике, Узбекистан сегодня неизменно продвигает принцип многосторонности во внешнеполитической деятельности страны. В этой связи Президент Узбекистана Ш.М. Мирзиёев в своем фундаментальном труде «Стратегия Нового Узбекистана» особо отмечает, что «внешняя политика Нового Узбекистана открыла новый этап взаимовыгодного сотрудничества с региональными и международными организациями» [1].

Дипломатическое право международных организаций уже заняло свое достойное место как в системе общего международного права, так и в доктрине международного права Республики Узбекистан, поскольку дипломатическое право международных организаций является реальностью не только в общей международно-правовой науке, но и в доктрине международного права Республики Узбекистан [2]. Данная позиция обусловлена и тем, что многовекторность внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан имеет ключевое геополитическое положение в Центральной Азии. На сегодняшний день Республика Узбекистан установила дипломатические отношения с более чем 130 странами мира. В Ташкенте осуществляют свою деятельность 44 посольства зарубежных государств, 1 генеральное консульство, 8 почетных консулов, 17 представительств международных организаций, 13 представительств международных межправительственных и правительственных организаций иностранных государств, одно торговое представительство с дипломатическим статусом. В зарубежных странах и при международных организациях функционируют 55 дипломатических и консульских представительств Республики Узбекистан. Узбекистан является членом свыше 100 международных организаций и

развивает взаимодействие с различными структурами многостороннего сотрудничества [3].

За последние годы постоянно расширяется и углубляется взаимодействие Узбекистана с Организацией Объединенных Наций. Как отмечает академик А.Х. Саидов: «Узбекистан, являясь полноправным и полноценным членом ООН, демонстрирует свою приверженность принципу равенства, сотрудничества, многосторонности и защиты международной политической системы. В последние годы активно выступает инициатором представлений мирного урегулирования международных конфликтов, недопущения новых глобальных вооруженных столкновений, налаживания сотрудничества между странами, глобального диалога, глобальных действий и защиты прав человека во всем мире». Президент Ш.М. Мирзиёев выступал с речью на 72-й, 75-й и 76-й сессиях Генеральной Ассамблеи ООН, 46-й сессии Совета ООН по правам человека, в ходе которых было озвучено свыше 30 инициатив Узбекистана в области укрепления международной и региональной безопасности, дальнейшего развития образования, духовности, экологии, туризма, защиты прав человека [4].

Материалы и методы

В процессе исследования наряду с общенаучным диалектическим методом познания применялись также частнонаучные методы исследования: исторический, системный, логико-правовой, сравнительного правоведения.

Результаты исследования

Следует отметить, что в 1993 году в Ташкенте открылось представительство ООН. Страновая группа Организации Объединенных Наций (СГООН) в Узбекистане в настоящее время состоит из 25 агентств, фондов и программ ООН, которые вместе работают над продвижением национальных приоритетов развития в соответ-

ствии с Повесткой дня на период до 2030 года и Целями устойчивого развития [5].

Узбекистан также активизировал свое участие в деятельности ООН и других специализированных учреждений ООН, таких как Всемирная организация здравоохранения, Международная организация труда, Всемирная организация интеллектуальной собственности, ЮНЕСКО, ФАО, МОМ, Всемирный банк, МАГАТЭ и многих других. В ноябре 2018 года Узбекистан стал полноправным членом Международной организации по миграции (МОМ), успешно сотрудничает с Международной организацией труда (МОТ). Активизировалось сотрудничество с ЮНЕСКО, о чем свидетельствует Совместный план действий между Узбекистаном и ЮНЕСКО на 2018–2021 годы, который был подписан в ходе исторического визита Президента Ш.М. Мирзиёева в штаб-квартиру ЮНЕСКО в октябре 2018 года.

Постоянные представительства Узбекистана при ООН действуют в Нью-Йорке (США), при Отделении ООН и других международных организациях в Женеве (Швейцария) и при Отделении ООН в Вене (Австрия). В последние годы Узбекистан укрепляет сотрудничество с отделением ООН в Женеве. Установлены и развиваются регулярные контакты с ООН на высшем и высоком уровнях.

Особое внимание Узбекистан придает укреплению дружественных связей и взаимовыгодного сотрудничества со странами Содружества Независимых Государств (СНГ). Узбекистан повысил уровень своего национального координатора в СНГ с заместителя министра иностранных дел до заместителя премьер-министра, возобновил свое участие в Экономическом совете СНГ. В Послании Олий Мажлису от 29 декабря 2021 года, говоря о стратегии первого председательствования страны в собрании СНГ в 2020 году, Президент Узбекистана Ш.М. Мирзиёев подчеркнул:

«В этом году Узбекистан впервые председательствовал в СНГ, и, несмотря на пандемию, были успешно проведены все – более 60 – запланированных международных мероприятий, принято около 70 важных документов» [6].

Последовательно принимаются правовые и дипломатические меры для вступления Узбекистана во Всемирную торговую организацию (ВТО). В частности, 21 июня 2022 года в Женеве состоялось 5-е заседание Рабочей группы по вступлению Узбекистана в ВТО. Подчеркнуто, что присоединение республики к Организации позволит стране в полной мере интегрироваться в многостороннюю торговую систему, придаст импульс дальнейшему развитию торгово-экономических связей со всеми странами-членами, активизирует расширение правовой системы международно-экономических отношений на глобальном уровне [7].

Начата деятельность Узбекистана в качестве государства-наблюдателя в Евразийском экономическом союзе (ЕАЭС). Соответствующее решение на заседании 11 декабря 2020 года принял Высший Евразийский экономический совет. «Мы придаем важное значение развитию тесного и многопланового сотрудничества с ЕАЭС. Важно использовать потенциал наших стран, совместно устранять барьеры и препятствия в торговых отношениях, взаимно формировать новые рынки», – сказал Президент Республики Узбекистан Ш. Мирзиёев, выступая на заседании [8].

С учетом древней культуры и важного вклада Узбекистана в развитие исламской цивилизации наша страна активно взаимодействует в рамках Организации исламского сотрудничества (ОИС).

Развивается многогранный диалог и сотрудничество с Европейским союзом. Как известно, 10 апреля 2021 года для Узбекистана вступила в силу специальная система преференций Европейского союза

(ЕС) для устойчивого развития и эффективного управления («GSP+»), куда Узбекистан был принят в качестве страны-бенефициара в рамках Всеобщей системы преференций. Получение Узбекистаном статуса бенефициара системы «GSP+» Европейского союза стало важным событием в нашей экономической дипломатии.

15 октября 2019 года на саммите в Баку Узбекистан стал полноправным участником Совета сотрудничества тюркоязычных государств, который был преобразован в Организацию тюркских государств в ноябре 2021 года на встрече глав государств в Турции.

Анализ результатов исследования

Как было отмечено выше, с каждым годом расширяется сфера сотрудничества Узбекистана с международными организациями, в связи с чем актуализируется вопрос о более детальной регламентации дипломатического статуса представительств международных организаций в Республике Узбекистан и представительств Узбекистана при международных организациях.

За прошедшую четверть века в Республике Узбекистан создана целостная система внутригосударственных нормативно-правовых актов, которые регламентируют членство и участие Узбекистана в деятельности отдельных международных организаций, также открытие представительств и миссий при международных организациях, их статус, привилегии и иммунитеты.

И первым шагом в этом направлении стало принятие 3 июля 1992 года сразу двух законов – Республики Узбекистан Закона «О порядке назначения и отзыва глав дипломатических представительств Республики Узбекистан в иностранных государствах» и Закона «Об установлении дипломатических классов и рангов для дипломатических работников Республики Узбекистан». Кроме того, был принят

целый пласт нормативно-правовых актов, «цементирующих» внешнеполитическую сферу, в частности дипломатического права международных организаций.

Так, были приняты Постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан «О Постоянном Представительстве Республики Узбекистан в Организации Объединенных Наций в г. Нью-Йорке» от 18 января 1994 года № 11, «Об открытии Постоянного Представительства Республики Узбекистан при Отделении ООН и других международных организациях в г. Женеве» от 6 января 1997 года № 2, «Об образовании Полномочного представительства Республики Узбекистан в Содружестве Независимых Государств» от 30 марта 1992 года № 154, «Об открытии Миссии Республики Узбекистан при НАТО» от 1 июня 1998 года № 37; Постановления Президента Республики Узбекистан «О Постоянном полномочном представителе Республики Узбекистан при уставных и других органах Содружества Независимых Государств» от 10 марта 2009 года № ПП–1069, «О Полномочном представителе Республики Узбекистан при Организации Договора о коллективной безопасности» от 14 октября 2006 года № ПП–489 (акт утратил силу 11 апреля 2013 года); Положения «О Постоянном полномочном представителе Республики Узбекистан при уставных и других органах Содружества Независимых Государств» от 10 марта 2009 года «О Полномочном представителе Республики Узбекистан при Организации Договора о коллективной безопасности» от 14 октября 2006 года (акт утратил силу 11 апреля 2013 года) [9].

Следует подчеркнуть, что за последние годы осуществляется последовательная работа по коренному совершенствованию нормативно-правовой базы по внешнеполитической и внешнеэкономической деятельности страны, а также договорно-пра-

вовой основы многостороннего сотрудничества Республики Узбекистан с международными организациями.

Так, был принято Постановление Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по дальнейшему совершенствованию деятельности дипломатических представительств Республики Узбекистан за рубежом» от 18 января 2017 года № ПП-2732, в котором определены важнейшие задачи дипломатических представительств Республики Узбекистан за рубежом в сфере внешнеэкономической деятельности. Документом также утверждено Положение «О заграничных учреждениях Республики Узбекистан», в котором определены правовые основы деятельности находящихся за рубежом дипломатических представительств и консульских учреждений Республики Узбекистан, а также миссий и представительств Республики Узбекистан при международных организациях

Согласно положению основными задачами и функциями миссий и представительств Республики Узбекистан при международных организациях являются:

- представление и защита интересов Республики Узбекистан в международных организациях;

- выработка и реализация предложений по повышению эффективности участия Республики Узбекистан в многосторонних международных договорах, проектах и программах в рамках международных организаций;

- подготовка предложений и согласование позиций по вопросам повестки дня заседаний органов международных организаций;

- подготовка информационно-аналитических материалов и своевременное информирование Министерства иностранных дел по вопросам деятельности международных организаций, их уставных органов, принимаемых ими решениях.

Далее был принят Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по коренному совершенствованию системы Министерства иностранных дел Республики Узбекистан и усилению его ответственности за реализацию приоритетных направлений внешнеполитической и внешнеэкономической деятельности» от 5 апреля 2018 года № УП-5400. Прежде всего, это было обусловлено тем, что в целях усиления потенциала и координирующей роли МИД в продвижении национальных интересов государств в мире реализовать задачи, поставленные перед этим министерством и дипломатическими представительствами за рубежом. Впоследствии было принято Постановление Президента Республики Узбекистан «Об организационных мерах по дальнейшему совершенствованию деятельности Министерства иностранных дел Республики Узбекистан» от 5 апреля 2018 года № ПП-3654. В этих документах были определены основные направления деятельности МИД и его загранучреждений, их права и обязанности и утверждена новая структура МИД.

А также 6 февраля 2019 года был принят Закон Республики Узбекистан «О международных договорах» в новой редакции. Как отмечает М. Азимов: «Новый закон закрепляет статус международного договора в правовой системе Узбекистана, приводя в соответствие с общепризнанными международно-правовыми актами весь понятийный аппарат, термины и формулировки. В законе четко регламентируется порядок заключения международных договоров, включая процедуры инициирования государственными органами предложений о начале экспертной проработки их проектов, ведения переговоров и подписания, а также пролонгации подписываемых документов» [10].

Таким образом, в целях дальнейшего укрепления и всестороннего развития взаимоотношений Республики Узбеки-

стан с ООН и ее структурами по всем актуальным направлениям, расширения связей с международными финансовыми институтами, а также создания наиболее благоприятных условий для посещения работниками ООН Республики Узбекистан был принят Указ Президента Республики Узбекистан «Об установлении безвизового режима и облегчении визового режима въезда в Республику Узбекистан для иностранных граждан, имеющих биометрические пропуска Организации Объединенных Наций» от 24 декабря 2019 года № УП–5896. В соответствии с Указом с 1 января 2020 года для граждан иностранных государств, имеющих биометрический пропуск ООН (паспорт красного цвета *Laissez-Passer*), был введен безвизовый режим сроком на 30 дней со дня въезда на территорию Республики Узбекистан.

В целях организации системной работы по развитию взаимовыгодного партнерства с ООН в вопросах образования, науки и культуры, последовательного продвижения и практической реализации приоритетов широкой популяризации богатого культурно-исторического наследия Узбекистана, обеспечения эффективного участия республики в проводимых по линии ЮНЕСКО международных мероприятиях, а также организации эффективной деятельности Постоянного представительства Республики Узбекистан при ЮНЕСКО был принято Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по организации эффективной деятельности Постоянного представительства Республики Узбекистан при Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО)» от 3 октября 2018 года № ПП–3957. Документом предусмотрен порядок выхода из Посольства Республики Узбекистан во Франции и создания самостоятельного заграничного учреж-

дения в качестве Постоянного представительства Республики Узбекистан при ЮНЕСКО.

Помимо всего, Узбекистан установил конструктивное сотрудничество и диалог с Управлением Верховного комиссара Организации Объединенных Наций по правам человека (УВКПЧ). В сотрудничестве с УВКПЧ в июне 2020 года впервые принята и последовательно реализуется Национальная стратегия Узбекистана по правам человека. Она предусматривает реализацию рекомендаций Совета ООН по правам человека и договорных комитетов. В рамках Национальной стратегии по правам человека утвержден еще один важный документ – Положение «О порядке взаимодействия государственных органов Республики Узбекистан по рассмотрению сообщений и решений уставных органов и договорных комитетов по правам человека Организации Объединенных Наций», что, в свою очередь, является ярким примером выполнения международных обязательств, активизации сотрудничества с международными организациями в области защиты прав человека.

В целях упрощения механизма уплаты взносов, вытекающих из обязательств по международным договорам и членству в международных организациях, а также повышения ответственности руководителей государственных органов и других организаций в выполнении обязательств Республики Узбекистан по международным договорам принято Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по совершенствованию порядка выполнения обязательств, вытекающих из международных договоров и членства Республики Узбекистан в международных организациях» от 22 июня 2020 года № ПП–4756.

Следует отметить, что реалии современного дня требуют от сотрудников представительств Республики Узбеки-

стан при международных организациях качественно нового уровня компетентности. Кроме того, такой вид деятельности предполагает неукоснительное соблюдение процедуры, а также ясное понимание взаимозависимости между различными многосторонними структурами, умение строить и мобилизовать выгодные для своей страны политические коалиции. В связи со сказанным уделяется особая роль представителям государств при международных организациях, которые в таких сложных условиях должны не только защищать национальные интересы государства, но и добиваться международного консенсуса по всем обсуждаемым вопросам в рамках международных организаций.

В связи с этим было принято постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по подготовке кандидатов на дипломатические должности в Дипломатической академии при Университете мировой экономики и дипломатии, а также по переподготовке специалистов на определенные должности и внедрению системы их профессионального развития» от 10 января 2023 года № 8. В соответствии с указанным документом кандидаты, назначаемые на дипломатические должности, в том числе главы и дипломатический персонал представительств Республики Узбекистан при международных организациях, должны пройти обучение в Дипломатической академии при Университете мировой экономики и дипломатии. Кроме этого, заместители Председателя Совета Министров Каракалпакстана, хокимов областей и г. Ташкента, хокимов районов (городов) по вопросам инвестиций и внешней торговли, а также специалисты по политической, внешнеэкономической и международно-правовой сферам должны пройти обучение в Академии государственного управления не реже одного раза в три года [11].

Выводы

Совершенствуется законодательная основа внешней политики государства. Разработаны проекты законов «О Концепции внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан», «О дипломатической службе» [12].

Помимо этого, разработан проект Указа Президента Республики Узбекистан «О присоединении Республики Узбекистан к Конвенции 1947 года о привилегиях и иммунитетах, которыми пользуются Организация Объединенных Наций и специализированные учреждения» [13]. В настоящее время участниками Конвенции считаются 162 государств, помимо Республики Узбекистан к этой Конвенции присоединились все государства СНГ [14]. В этой связи нельзя не согласиться с мнением профессора Л.А. Саидовой, предлагающей правительству «рассмотреть эту Конвенцию на предмет участия в ней, поскольку Узбекистан является членом ООН, участвует в различных программах ООН, в Ташкенте функционирует Представительство ООН, успешно развивается сотрудничество Узбекистана и ООН» [15, с. 22].

Более того, участие Республики Узбекистан в Конвенции о привилегиях и иммунитетах ООН 1947 года служит созданию правовых условий для осуществления эффективной деятельности с учетом того, что страна сохраняет верность целям и принципам ООН, как самой влиятельной и универсальной международной организации в мире, и ее уставу.

Вместе с тем, по-нашему мнению, необходимы разработка и принятие *Положений «О представительствах международных организаций и их персонала в Республике Узбекистан»* и *«О Постоянных представительствах Республики Узбекистан при международных организациях»*, которые систематизировали бы существующую нормативную базу в данной сфере и определяли бы их статус.

Активизация деятельности Узбекистана в рамках международных организаций во всех направлениях, а также разработка и координация реализации предложений по укреплению договорно-правовых основ многостороннего сотрудничества Республики Узбекистан с международными организациями имеют важное значение в деле формирования дипломатическо-

го права, определяют при этом особое место дипломатии, дипломатического права международных организаций. Эти процессы происходят с опережающими темпами благодаря целому ряду системобразующих и архитектурных изменений, осуществляемых во внешней политике и в сфере дипломатии Нового Узбекистана.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi [New Uzbekistan Strategy]. Tashkent, Uzbekistan Publ., 2021, 464 p.
2. Rakhmanov S.N. Genesis of diplomatic law of international organizations in the science of international law of Uzbekistan. *Journal of Legal Studies*, 2019, no. 1, pp. 85–91. Available at: <https://naukaru.ru/en/nauka/article/28691/view/> (accessed 12.01.2023).
3. Foreign policy of the Republic of Uzbekistan. Available at: <https://mfa.uz/ru/pages/vneshnaya-politika/> (accessed 18.01.2023).
4. Saidov A. Novyy Uzbekistan: obespecheniye fundamental'nykh prav i svobod kazhdogo grazhdanina [New Uzbekistan: ensuring the fundamental rights and freedoms of every citizen]. Available at: <https://yuz.uz/ru/news/novy-uzbekistan-obespechenie-fundamentalnx-prav-i-svobod-kajdogo-grajdanina/> (accessed 22.11.2022).
5. The United Nations in Uzbekistan. Available at: <https://uzbekistan.un.org/en/about/about-the-un/> (accessed 18.12.2022).
6. President Shavkat Mirziyoyev's Address to the Oliy Majlis. 2021, December 29. Available at: <https://president.uz/en/lists/view/4057/> (accessed 18.01.2023).
7. V Zheneve otkrylos' 5-ye zasedaniye Rabochey gruppy po vstupleniyu Uzbekistana v VTO [The 5th meeting of the Working Group on Uzbekistan's accession to the WTO opens in Geneva]. Available at: <https://mift.uz/ru/news/v-zheneve-otkrylos-5-e-zasedanie-rabochej-gruppy-po-vstupleniju-uzbekistana-v-vto> (accessed 17.11.2022).
8. Zasedaniye Vysshego Evraziyskogo ekonomicheskogo soveta (VEES) [Meeting of the Supreme Eurasian Economic Council (SEEC)]. 2020, December 11. Available at: <https://www.gazeta.uz/ru/2020/12/11/eaue/> (accessed 18.01.2023).
9. Rakhmanov S. The formation of diplomatic law of international organizations in the science of diplomatic and consular law of Uzbekistan. *Review of law sciences*. 2019, no. 3.
10. Azimov M. Zakon «O mezhdunarodnykh dogovorakh» v novoy redaktsii: vzaimovygodnye otnosheniya po obshcheprinyatym pravilam [The Law "On International Treaties" in the new edition: mutually beneficial relations according to generally accepted rules]. Available at: <https://uza.uz/ru/society/zakon-o-mezhdunarodnykh-dogovorakh-v-novoy-redaktsii-vzaimov-08-02-2019/> (accessed 05.12.2022).
11. Zamestiteli khokimov budut povyshat' kvalifikatsiyu v Diplomaticheskoy akademii [Deputy khokims will improve their qualifications at the Diplomatic Academy]. Available at: https://www.norma.uz/novoe_v_zakonodatelstve/zamestiteli_hokimov_budut_povyshat_kvalifikatsiyu_v_diplomaticheskoy_akademii/ (accessed 13.01.2023).

12. The portal for the discussion of projects of regulatory and legal documents. Available at: <https://regulation.gov.uz/uz/document/19436/> (accessed 07.09.2022).

13. Kakikh uspekhov dobivayetsya Uzbekistan vo vneshney politike vo glave s Shavkatom Mirziyoevym? [What success is Uzbekistan achieving in foreign policy headed by Shavkat Mirziyoyev?]. Available at: <http://xs.uz/ru/post/kakikh-uspekhov-dobivaetsya-uzbekistan-vo-vneshnej-politike-vo-glave-s-shavkatom-mirziyoevym/> (accessed 18.01.2023).

14. United Nations treaty collection. Available at: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=III-1&chapter=3&clang=_en/ (accessed 18.01.2023).

15. Saidova L. Pravovyye osnovy diplomaticheskoy deyatel'nosti Respubliki Uzbekistan [Legal bases of diplomatic activity of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, National Center of the Republic of Uzbekistan for Human Rights, 2001, 192 p.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.1./CDSB8855>
UDC: 81'33:34(045)(575.1)

O'ZBEKISTONDA YURIDIK TERMINLAR TEZAVRUSINI YARATISH – DOLZARB VAZIFA

Ko'chimov Shuhrat Norqizilovich,

Toshkent davlat yuridik universiteti professori v.b.,

filologiya fanlari doktori

ORCID: 0000-0002-9718-1041

e-mail: sh.kuchimov@tsul.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada yurislingvistika, tezaurus, yuridik til, yuridik terminologiya, qonun tili, qonunchilik uslubi, yuridik tarjimashunoslik masalalari xususida fikr yuritiladi. O'zbekistonda yuridik tezaurus platformasini yaratish dolzarb vazifa ekanligi alohida ta'kidlanadi. Shuningdek, mustaqillik yillarida yuridik til va yuridik terminologiya sohasida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlari tahlil qilinadi, bu sohadagi muammolar aniqlanadi. Yuridik terminlarning turli-tuman shakllarda qo'llanishi yuridik amaliyotda salbiy holatlarga olib kelmoqda, chunki bunday yuridik terminlarda semantik jihatdan o'ziga xos ma'no nozikliklari mavjud bo'lib, ular yuridik matnda berilganda, bu ma'no nozikliklari yana ham kuchayib, turlicha ma'nolarni ifodalaydi. Bu esa normativ-huquqiy hujjatlarning mutaxassislar va fuqarolar tomonidan turlicha tushunilishi, sharhlanishiga sabab bo'lmoqda. Amaliyotda ijro jarayoniga ham ma'lum ma'noda salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa yuridik tilda mutlaqo yo'l qo'yib bo'lmaydigan holat hisoblanadi. Chunki yuridik hujjatlar o'ta aniq va ravon ifodalanishi kerak. Ularni o'qigan shaxs turli ma'nolarni tushunmasdan, faqat va faqat qonunshunos nazarda tutgan birgina ma'noni tushunishi lozim. O'zbekistonda davlat tilida qonun ijodkorligi va qonun tarjimashunosligi masalalari, bu sohadagi xorijiy va milliy tajriba, qonun tarjimashunosligidagi muammolar tahlil qilingan va ularni hal etish yuzasidan ilmiy taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: yurislingvistika, tezaurus, yuridik til, yuridik terminologiya, qonun tili, qonunchilik uslubi, yuridik tarjimashunoslik, termin, lug'at, tezaurus lug'at.

СОЗДАНИЕ ТЕЗАУРУСА ЮРИДИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В УЗБЕКИСТАНЕ – АКТУАЛЬНАЯ ЗАДАЧА!

Кучимов Шухрат Норкизилович,

доктор филологических наук,

и. о. профессора Ташкентского государственного

юридического университета

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы юридической лингвистики, тезауруса, юридического языка, юридической терминологии, юридического языка, юридического стиля и юридического переводоведения. Подчеркивается, что создание платформы правового тезауруса в Узбекистане является актуальной задачей. Также анализируются научно-исследовательские работы, проведенные в области юридического языка и юридической терминологии в годы независимости, выявляются проблемы в данной сфере. Использование юридических терминов в разных формах приводит к негативным ситуациям в юридической практике, поскольку такие юридические термины имеют семантически специфические смысловые тонкости, а когда они приведены в юридическом тексте, то эти смысловые

нюансы становятся еще более значительны. Это вызывает разное понимание и толкование нормативных правовых документов специалистами и гражданами, негативно сказывается на процессе реализации на практике, что абсолютно неприемлемо в юридическом аспекте. Юридические документы должны быть выражены очень ясно и четко, а человек, который их читает, должен понимать только то значение, подразумеваемое юристом, не смешивая с другими понятиями. Были проанализированы вопросы правотворчества на государственном языке и правоведения в Узбекистане, зарубежный и отечественный опыт в этой сфере, проблемы правоведения и даны научные предложения и рекомендации по их решению.

Ключевые слова: юридическая лингвистика, тезаурус, юридический язык, юридическая терминология, юридический стиль, юридическое переводоведение, термин, словарь, тезаурус словарь.

CREATION OF THE THESAURUS OF LEGAL TERMS IN UZBEKISTAN – AN URGENT TASK!

Kuchimov Shukhrat Norkizilovich,

Acting Professor at Tashkent State University of Law,
Doctor of Philological Sciences

Abstract. This article deals with the issues of legal linguistics, thesaurus, legal language, legal terminology, language of laws, legal style and legal translation. It is emphasized that the creation of a legal thesaurus platform in Uzbekistan is an urgent task. The research works carried out in the field of legal language and legal terminology during the years of independence is also analyzed and the problems in this sphere are identified. The use of legal terms in different forms leads to negative situations in legal practice, because such legal terms have semantically specific semantic subtleties, and when they are given in a legal text, these semantic subtleties become even more significant. This causes different understandings and interpretations of normative legal documents by specialists and citizens and negatively affects the process of implementation in practice, which is absolutely unacceptable in the legal aspect. Legal documents should be expressed very clearly and distinctly, and the person who reads them should understand only the meaning implied by the lawyer, not mixed with other concepts. The issues of law-making in the state language and jurisprudence in Uzbekistan, foreign and domestic experience in this sphere, and problems of jurisprudence have been analyzed and scientific proposals and recommendations for their solution have been given.

Keywords: legal linguistics, thesaurus, legal language, legal terminology, language of laws, legal style, legal translation, term, dictionary, thesaurus dictionary.

Kirish

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi o'z taraqqiyot davrining yangi renessans davriga qadam qo'ydi. O'zbekiston xalqi o'z milliy rivojlanishining yangi bosqichiga ko'tarilib, inson huquqlari va erkinliklari, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan suveren, huquqiy, ijtimoiy, dunyoviy, demokratik davlat qurmoqda.

Bu esa, birinchi navbatda, huquq va huquqiy fanlarning rivojini taqozo etadi. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

Sh. Mirziyoyevning parlament va O'zbekiston xalqiga 2023-yil uchun murojaatnomasida ta'kidlangan "Avval – inson, keyin – jamiyat va davlat" degan g'oyani huquqiy amalga oshirish, davlat va jamiyat qurilishini takomillashtirish, qonun ustuvorligini ta'minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilish, "qonun talablari va inson huquqlari – biz uchun oliy qadriyat" prinsipini yo'lga qo'yish, normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini sifatli ishlab chiqish, fuqarolarning huquqiy ongi va madaniyatini oshirishda milliy yuridik til va

yuridik terminologiya o'ta muhim ahamiyat kasb etadi.

Material va metodlar

Binobarin, yuridik terminologiya huquqshunoslik fanini o'rganish, huquqni tushunish va uni amaliyotda qo'llash uchun "kalit" hisoblanadi. Bu "kalit" qanchalik qulay va samarali bo'lsa, huquq shunchalik rivojlanadi. Yoki aksincha bo'lsa, huquqiy amaliyotda ma'lum bir muammolarni yuzaga keltiradi.

Shundan kelib chiqqan holda, mustaqillik yillarida huquqshunos va tilshunos olimlar tomonidan o'zbek yuridik tili va terminologiyasi bo'yicha ko'pgina ishlar amalga oshirildi: 10 dan ortiq dissertatsiyalar himoya qilindi [1–11], 30 ga yaqin o'quv qo'llanma va monografiyalar nashr etildi [12–19]. Huquq sohasida ko'pgina izohli va tarjima lug'atlari (1993-, 1999-, 2002-, 2003-, 2009-, 2011-, 2014-, 2020-yillar) yaratildi [20–26], O'zbekiston Yuridik ensiklopediyasi nashr etildi, Adliya vazirligi tomonidan O'zbekiston Respublikasining Milliy huquqiy internet portali (huquqiportal.uz), Toshkent davlat yuridik universiteti professor-o'qituvchilari va O'RFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti xodimlari tomonidan <http://yurislingvistika.ukit.me/> veb-sahifasi ishga tushirildi.

Tadqiqot natijalari

Shunga qaramay, bugungi kunda amaliyotda yuridik terminlarni tartibga solish (unifikatsiyalash va standartlashtirish) sohasida ayrim muammolar yuzaga kelmoqda. Ularni quyidagi 6 guruhga umumlashtirish mumkin:

1. Yuridik terminlarda shakl va mazmunning o'zaro nomutanosibligi muammosi.
2. Bir huquqiy tushunchaning turli nomlar bilan yuritilishi muammosi (yuridik terminlarda sinonimiya muammosi).
3. Bir yuridik terminning xilma-xil yoki bir-biriga yaqin tushunchalarni ifodalashi muammosi (yuridik terminlarda omonimiya va polisemiya muammosi).
4. Mavjud yuridik terminlarni noto'g'ri qo'llash holatlari.

5. Yuridik terminlarning o'rniga eskirgan yoki shevaga xos so'zlarni ishlatish holatlari.

Yuridik terminlarda shakl va mazmunning o'zaro nomutanosibligi muammosi o'zbek yuridik tilida juda ham keng tarqalgan. Jumladan, rus tilidagi *гражданский истец*, *гражданский иск*, *гражданский ответчик* birikmalari o'zbek tilida istiqbolga qadar *grajdanlik da'vogari*, *grajdanlik da'vosi*, *grajdanlik javobgari* tarzida ishlatib kelindi. Keyinchalik ularni o'zbekchallashtirish maqsadida *fuqarolik da'vogari*, *fuqarolik da'vosi*, *fuqarolik javobgari* tarzida o'zgartirildi.

O'zbekchallashtirilgan bu birikmalar ham shu huquqiy tushunchaning mazmunini to'la oqlamas edi. Chunki *гражданский истец* deyilganda, da'vo qilayotgan shaxs fuqaro sifatida o'z huquqini talab qilishi nazarda tutiladi. *Fuqarolik da'vogari* birikmasi esa fuqaro bo'lish uchun da'vogarlik qilayotgan shaxs (olimlik da'vogari kabi) tushuniladi. Shuning uchun Jinoyat-protsessual kodeksida *fuqaroviy da'vo*, *fuqaroviy da'vogar*, *fuqaroviy javobgar* tarzida ishlatildi.

Bir huquqiy tushuncha ayrim normativ-huquqiy va boshqa yuridik hujjatlarda turli nomlar bilan yuritilmoqda. Fikrimizning dalili sifatida ularning ayrimlarini keltirib o'tamiz: *исполнительная власть* – *ijro hokimiyati*, *ijro etish hokimiyati*, *ijro etuvchi hokimiyat*; *показание* – *ko'rsatuv*, *ko'rsatma*, *ko'rgazma*, *ko'rgazuv*, *guvohlik*, *so'roq berish*; *умышленно* – *bilib turib*, *bilgan holda*, *ataylab*, *qasddan*; *уголовное дело* – *jinoiy ishi*, *jinoiy ish*; *исковое заявление* – *da'vo arizasi*, *da'vo ariza*, *da'vo-ariza*; *административное принуждение* – *fuqarolik majburlov*, *fuqarolik majburlash*, *fuqarolik majbur etish* kabilar.

Yuridik terminlarning bunday turli-tuman shakllarda qo'llanishi yuridik amaliyotda salbiy holatlarga olib kelmoqda, chunki bunday yuridik terminlarda semantik jihatdan o'ziga xos ma'no nozikliklari mavjud bo'lib, ular yuridik matnda berilganda, bu ma'no nozikliklari yana ham kuchayib, turlicha ma'nolarni ifodalaydi. Bu esa normativ-huquqiy

hujjatlarning mutaxassislar va fuqarolar tomonidan turlicha tushunilishi, sharhlanishiga sabab bo'lmoqda. Amaliyotda ijro jarayoniga ham ma'lum ma'noda salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Bu esa yuridik tilda mutlaqo yo'l qo'yib bo'lmaydigan holat hisoblanadi. Chunki yuridik hujjatlar o'ta aniq va ravon ifodalanishi kerak. Ularni o'qigan shaxs turli ma'nolarni tushunmasdan, faqat va faqat qonunshunos nazarda tutgan birgina ma'noni tushunishi lozim. Qonunni hamma o'zicha tushunadigan bo'lsa, u mamlakatda huquqiy tartibotni ta'minlamasdan, aksincha, boshboshdoqlikni keltirib chiqaradi.

Bugungi kunda amaliyotda bir yuridik terminning xilma-xil yoki bir-biriga yaqin tushunchalarni ifodalashi muammosi (*yuridik terminlarda omonimiya va polisemiya muammosi*) mavjud. Hozirgi paytda ayrim yuridik terminlarning leksik ma'nosiga e'tibor berilsa, ular o'zlarining asosiy ma'nosi bilan birga shu tushunchaga mazmun jihatdan yaqin bo'lgan ma'nolarni ham ifoda etadi. Masalan, rus tilidagi *личный досмотр* termini ikki xil shaklda, ya'ni *shaxsni ko'rikdan o'tkazish*, *shaxsiy ko'rikdan o'tkazish* shaklida ishlatiladi. Bu, birinchidan, huquqiy normalarning xilma-xil shakllari, ya'ni sinonimiyasining vujudga kelishiga sabab bo'lsa, ikkinchidan, *shaxsiy ko'rikdan o'tkazish* deb berilishi xato hisoblanadi. Chunki rus tilidagi *личный досмотр* terminini *shaxsni ko'rikdan o'tkazish* birikmasi to'la ifodalaydi, *shaxsiy ko'rikdan o'tkazish* esa bu huquqiy tushunchaning mazmunini ochib bera olmaydi. Shaxsiy ko'rikdan o'tkazish termini quyidagi ikki ma'noni ifodalaydi: 1) *bir mas'ul shaxs tomonidan bir yoki bir necha kishining ko'rikdan o'tkazilishi*; 2) *bir nechta mas'ul shaxs tomonidan faqat bir kishining ko'rikdan o'tkazilishi*.

Mavjud yuridik terminlarni noto'g'ri qo'llash holatlari uchramoqda. Hozirda ayrim qonunlarimizda *qonunchilik* va *qonuniylik* atamalarining ma'nolari farqlanmagan holat-

da ishlatilmoqda. Xo'jalik-protsessual kodeksining 3-moddasiga e'tibor bering:

Xo'jalik sudida sud ishlarini yuritish vazifalari quyidagilardan iborat:

1) ...;

2) *iqtisodiyot sohasida qonunchilikni mustahkamlash va huquqbuzarliklarning oldini olishga ko'maklashish*.

O'z-o'zidan ko'rinadiki, xo'jalik sudida sud ishlarini yuritish vazifalari qonunchilikni emas, balki qonuniylikni mustahkamlashdir.

Mazkur kodeksning rus tilidagi variantida bu so'z *qonuniylik* (*законность*) tarzida ishlatilib, to'g'ri qo'llangan:

2) *содействие укреплению законности и предупреждению правонарушений в экономической сфере*.

Bundan tashqari, ayrim yuridik terminlarning noto'g'ri shakllarda berilishi fuqarolar huquqiy ongi va madaniyati o'sishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Fikrimizning dalili sifatida hozirda ijtimoiy hayotimizda uchrab turadigan bir misolni keltirib o'tamiz. Jumladan, huquqshunos bo'lmagan fuqarolar O'zbekiston Respublikasiga fuqaro bo'lib kirish, uning shartlari va qonun-qoidalari bilan tanishmoqchi bo'lsa, hech ikkilanmay, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi-ga murojaat qiladi. Biroq ular o'z savollariga javobni Fuqarolik kodeksidan topa olmaydi. Chunki O'zbekiston fuqaroligini olish shartlari, uning to'xtatilishi tartib va qoidalari Fuqarolik kodeksida emas, "O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi to'g'risida"gi Qonunda aks etgan. *Fuqarolik kodeksi* termini qonunning mazmun va mohiyatini to'la ochib bera olmaydi. U rus tilidagi *гражданский кодекс* terminidan mazmunan emas, so'zmaso'z tarjima qilingan (aslida, *fuqaroviy kodeks* deb ishlatilishi zarur).

Yuridik matnda yuridik terminlarning o'rniga eskirgan va shevaga xos so'zlarni ishlatish holatlari uchramoqda. Qonun matnlaridagi huquqiy normalarning fuqarolar tomonidan tez va aniq tushunilishini ta'minlash maqsadida, ta'kidlanganidek, eskirgan

va shevaga xos so'zlar ishlatilmaydi. Bunday so'zlar huquqiy normalarni tushunishni qiyinlashtiradi. Lekin qonun matnlarida ayrim holatlarda eskirgan va shevaga xos so'zlar ishlatilayotganining guvohi bo'lamiz. Masalan, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 72-moddasida shunday deyiladi: "...sifatli yerosti suvlari hosil bo'ladigan tegrada yerosti suvlarining ifloslanishi..."

Matnda *tegra* so'zi noo'rin qo'llangan. *Tegra* so'zi, odatda, *tevarak*, *atrof*, ayrim o'rinlarda *maydon* ma'nosida ishlatilib, u, asosan, badiiy nutqda, ayniqsa, she'riyatda ishlatiladi. Lekin bu so'zning qonun matnida berilishi maqsadga muvofiq emas. Chunki, birinchidan, *tegra* so'zi rasmiy nutqqa xos emas, ikkinchidan, *tegra* so'zini ko'pchilik tushunmaydi. Bu esa huquqiy normani tushunishni qiyinlashtiradi. Bu so'zning o'rniga *maydon* so'zi ishlatilib, yuqoridagi huquqiy norma quyidagicha ifodalansa, fuqarolar tomonidan osonroq tushuniladi: "...sifatli yerosti suvlari hosil bo'ladigan maydonda yerosti suvlarining ifloslanishi..."

Qonun matnlarida so'z ishlatishda jiddiy nuqsonlar ham uchramoqda. Jumladan, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 290-moddasida shunday deyiladi:

"Huquqbuzarlarni ushlab, shaxsiy ko'rikdan o'tkazish yoki ashyolarni ko'zdan kechirish vaqtida aniqlangan huquqbuzarlik sodir etish quroli yoki bevosita shunday narsa bo'lmish ashyo va hujjatlar ushbu kodeksning 287- va 289-moddalarida nazarda tutilgan organlarning mansabdor shaxslari tomonidan olib qo'yiladi".

Matndagi *"huquqbuzarlikni sodir etish quroli"* jumlasidagi *quroli* so'zi o'z o'rnida ishlatilmagan. Chunki *"qurol"* deyilganda, miltiq, avtomat, to'pponcha kabilar tushuniladi. Agar shaxs *qurol* (miltiq, avtomat, to'pponcha) bilan huquqbuzarlik sodir etsa, ma'muriy emas, jinoiy javobgarlikka tortiladi. *"Huquqbuzarlikni sodir etish quroli"* deb ishlatish mantiqqa zid. Shuning uchun *"huquqbuzarlikni sodir etish vositasi"* deb ishlatilishi maqsadga muvofiq.

Normativ-huquqiy hujjat matniga qo'yiladigan eng muhim talab – qonun tilining eng yuqori (maksimal) darajada aniqlikka intilishidir. Lekin bu jihatdan yuridik til o'ziga xos xususiyatga ega.

Badiiy va publitsistik (roman, hikoya, she'r kabilarda) uslublarda matn o'ta aniq tuzilmasa ham, uni qayta-qayta o'qish jarayonida muallif aytmoqchi bo'lgan ma'noni uqib olish mumkin. Bu jamiyatda unchalik ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga ega bo'lmasligi mumkin. Lekin huquqiy normalarni ifoda etishda bunga aslo yo'l qo'yib bo'lmaydi. Chunki yuridik matn aniq tuzilmasa, har kim qonun matnini o'zicha tushunadi va o'zi tushunganicha ish tutadi. Qonun tilida, o'rni kelganda, hatto arzimagan bitta vergul insonning hayot-mamotini belgilaydi. Shu nuqtayi nazardan qonun tiliga qo'yiladigan eng muhim va asosiy talab huquqiy normalarning o'ta aniq va ravshan tuzilishidir.

So'nggi yillarda qonunlarimiz matnida aniqlikni ta'minlash maqsadida Oliy Majlis tomonidan ko'pgina chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Mamlakatimiz istiqbolga erishgandan to shu kunga qadar Oliy Majlisning qonun ijodkorligi faoliyati tufayli 3000 dan ziyod qonunlar qabul qilindi, jamiyatning asosiy huquqiy poydevori yaratildi. Qabul qilingan qonunlarning salmog'i nafaqat ularning soni va yuridik kuchi, balki bu qonun hujjatlarining sifati, jahon standartlari darajasiga javob berishi, xususan, o'zining soddada ifoda usuli va unga amal qiluvchilar manfaatidan kelib chiqqan holda aniqlik darajasi bilan ham o'lchanadi. Agar qonun hujjatlari ni shu nuqtayi nazardan kuzatsangiz, ayrim qonun hujjatlarida huquqiy normalarni ifodalashda fikrlarning aniq va ravshanligi yetishmayotganining guvohi bo'lasiz. Fikrimizning dalili sifatida Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksdan namunalar keltirib o'tamiz.

18-modda. Zaruriy mudofaa

Ushbu kodeksda yoki ma'muriy huquqbuzarlik uchun ma'muriy javobgarlik belgilovchi boshqa normativ hujjatlarda nazarda tutilgan,

lekin zaruriy mudofaa holatida, ya'ni shaxsning yoki mudofaalanuvchining yoxud boshqa shaxsning huquqlarini, jamiyat yoki davlat manfaatlarini g'ayrihuquqiy tajovuzlardan shunday tajovuz qilayotgan shaxsga zarar yetkazish yo'li bilan himoya qilish vaqtida, basharti bunda zaruriy mudofaa chegarasidan chiqib ketilishiga yo'l qo'yilmagan bo'lsa, sodir etilgan harakatlar ma'muriy huquqbuzarlik hisoblanmaydi.

19-modda. Oxirgi zarurat

Ushbu kodeksda yoki boshqa normativ hujjatlarda nazarda tutilgan, huquqlarga hamda qonun bilan himoya etiladigan manfaatlariga zarar yetkazgan, oxirgi zarurat holatida, ya'ni shaxsga yoki mazkur shaxsning yoxud boshqa shaxsning huquqlariga, jamiyat va davlat manfaatlariga tahdid etayotgan xavfni, basharti bu xavfni boshqa choralar bilan bartaraf etib bo'lmasa hamda yetkazilgan zarar oldi olingan zararga qaraganda kamroq bo'lsa, bartaraf etish uchun sodir etilgan harakatlar ma'muriy huquqbuzarlik deb hisoblanmaydi.

Bu moddalarni tushunish birmuncha qiyin. Yuristlar uchun bu qiyin emasdir, lekin oddiy fuqarolar uchun uni tushunib, ijtimoiy hayotda qo'llash bir qancha murakkabliklarni yuzaga keltiradi. Qolaversa, qonun faqat huquqshunoslar uchun yaratilmaydi. U shu jamiyatdagi barcha fuqarolarning ma'lum bir tartib-qoidalariga qat'iy amal qilib yashashi uchun ishlab chiqiladi. Agar oddiy fuqarolar bu qonunni tushunmasalar, qanday qilib qonunga amal qiladilar. Endi shu moddalarning rus tilidagi shakliga e'tibor bering.

Статья 18. Необходимая оборона

Не являются административным правонарушением действия, предусмотренные настоящим Кодексом или другими нормативными актами, устанавливающими административную ответственность, но совершенные в состоянии необходимой обороны, то есть при защите личности или прав обороняющегося либо другого лица, интересов общества и госу-

дарства от противоправного посягательства путем причинения посягающему вреда, если при этом не было допущено превышения пределов необходимой обороны.

Статья 19. Крайняя необходимость

Не являются административным правонарушением действия, предусмотренные настоящим Кодексом или другими нормативными актами, причинившие вред правам и охраняемым законом интересам, совершенные в состоянии крайней необходимости, то есть для устранения опасности, угрожавшей личности или правам данного лица либо других граждан, интересам общества или государства, если опасность при сложившихся обстоятельствах не могла быть устранена другими средствами и если причиненный вред является менее значительным, чем предотвращенный.

Ko'rinib turibdiki, bu moddalarning o'zbek tilidagi shakliga nisbatan rus tilidagi shakli birmuncha aniq va ravon tayyorlangan, fikrlar sodda ifodalangan. Bu esa uni qo'llovchilar uchun yengillik beradi. O'z navbatida, shu tilda fikrlovchi va so'zlashuvchilarning huquqiy ongi hamda huquqiy madaniyati ham yuqori bo'lishi uchun muhim omil bo'ladi.

Xo'sh, nima uchun shunday? Bizning ona tilimiz – o'zbek tili bunday murakkab huquqiy normalarni o'ta aniq va ravon jaranglatishga qodir emasmi?! Yo'q, gap bunda emas. O'zbek tili har qanday murakkab huquqiy normani o'ta sodda va aniq, jarangdor ifodalashga qodir. Gap shundaki, hozir ham ko'pgina qonunlarimiz dastlab rus tilida tayyorlanib, so'ngra o'zbek tiliga o'girilmoqda.

Ta'kidlanganidek, sobiq Ittifoq davrida qonunlarni tarjima qilish jarayonida shunday prinsip mavjud ediki, agar rus tilidagi bir moddada qancha gap bo'lsa, o'zbek tilida ham shuncha gap bilan ifodalash shart bo'lgan. Masalan, biror mazmun jihatidan ancha murakkab bo'lgan huquqiy norma rus tilida

bitta gap orqali ifodalangan bo'lsa, o'zbek tilida ham bitta gap bilan ifodalanishi kerak edi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishib, o'z milliy davlatchiligini shakllantirayotgan bugungi kunda ham qonunlarni tarjima qilishda sobiq Ittifoq tomonidan belgilab berilgan prinsiplarga amal qilinmoqda. Yuqoridagi modda ham shu prinsipga asoslangan holda tarjima qilingan. Agar e'tibor bersangiz, rus tilidagi ikkala moddaning har biri bitta gapdan tashkil topgan. Tarjimon o'zbek tilida ham bitta gap orqali berishga harakat qilgan. O'zbek tilidagi matn ko'proq rus tilining grammatik qonun-qoidalarini asosida berilgan.

Aslida, bunday murakkab huquqiy normalarni ijodiy yondashib, o'zbek tilining grammatik qonun-qoidalaridan kelib chiqqan holda, bir necha gaplarga bo'lib, quyidagicha soddagina ifodalash mumkin edi:

18-modda. Zaruriy mudofaa

Ushbu kodeksda yoki ma'muriy huquqbuzarlik uchun javobgarlik belgilovchi boshqa normativ hujjatlarda nazarda tutilgan, lekin zaruriy mudofaa holatida sodir etilgan harakatlar ma'muriy huquqbuzarlik hisoblanmaydi.

Zaruriy mudofaa deganda, shaxs o'zining yoki mudofaalanuvchi boshqa shaxsning huquqlarini, jamiyat va davlat manfaatlarini g'ayrihuquqiy tajovuzlardan tajovuz qiluvchi shaxsga zarar yetkazish yo'li bilan himoya qilishi tushuniladi. Bunda zaruriy mudofaa chegarasidan chiqib ketmaslik lozim.

19-modda. Oxirgi zarurat

Ushbu kodeksda yoki boshqa normativ hujjatlarda nazarda tutilgan, huquq va qonun bilan himoya qilinadigan manfaatlarga zarar yetkazgan, oxirgi zarurat holatida sodir etilgan harakatlar ma'muriy huquqbuzarlik hisoblanmaydi.

Oxirgi zarurat deganda, shaxs o'zining yoki boshqa shaxsning huquqlariga, jamiyat va davlat manfaatlariga tahdid solayotgan xavfni bartaraf etish uchun sodir etgan harakatlari tushuniladi. Bunda xavfni boshqa choralar bilan bartaraf etib bo'lmasligi hamda yetka-

zilgan zarar oldi olingan zararga qaraganda kamroq bo'lishi shart.

O'zbek tiliga o'girilgan ayrim qonunlarimizning tili tushunilishi qiyin bo'lishi bilan birga tarjima jarayonida hatto ayrim qo'pol xatoliklar ham yuz bermoqda. Fikrimizning dalili sifatida ularning ayrimlarini keltirib o'tamiz.

Ma'muriy javobgarlik kodeksining 75-moddasi *Suvlarning davlat hisobini yuritish qoidalarini buzish* deb nomlanadi.

Mantiqan *Suvlarning davlat hisobini yuritish* deyilishi noto'g'ridir. Chunki suvlar qanday qilib davlat hisobini yuritadi? Bu modda shu kodeksning rus tilidagi shaklidan noto'g'ri tarjima qilingan. Unda shunday deyiladi:

Статья 75. Нарушение правил ведения государственного учета вод

Ko'rinadiki, bu modda rus tilida aniq va tushunarli ifodalangan. Shu moddani o'zbek tilida quyidagicha ifodalash mumkin edi:

75-modda. Davlatning suv hisobini yuritish qoidalarini buzish

Tarjima jarayonida gaplar tarkibidagi har bir jumla va so'zning qaysi bo'lakka bog'lanib, uni to'ldirib, izohlab yoki aniqlab kelayotganiga alohida e'tibor qaratish zarur. Boshqa gap bo'lagiga bog'langan so'z va jumlaning boshqa bir gap bo'lagiga bog'lash tarjimaning noto'g'ri bo'lishiga olib keladi. Jinoyat kodeksining 14-moddasidagi quyidagi gapga e'tibor bering:

Ushbu kodeks bilan taqiqlangan aybli ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik) jazo qo'llash tahdidi bilan jinoyat deb topiladi.

Bu matndagi jazo qo'llash tahdidi bilan jinoyat deb topiladi jumlasiga e'tibor bering. Bu jumlaning o'qib, bundan chiqdi jazo qo'llanmaydigan jinoyat ham bor ekan-da, degan savol tug'ilishi mumkin. O'z-o'zidan ma'lumki, jinoyat bo'lganidan keyin albatta jazo qo'llanadi. Gap shundaki, bu modda rus tilidagi shaklidan noto'g'ri tarjima qilingan. E'tibor bering:

Статья 14. Понятие преступления

Преступлением признается виновное общественно опасное деяние (действие или бездействие), запрещенное настоящим Кодексом под угрозой применения наказания.

Ko'rinadiki, *под угрозой применения наказания* jumlası *преступления* so'zini emas, balki *общественно опасное деяние* atamasini izohlab kelyapti. O'zbek tilidagi shaklida esa *под угрозой применения наказания* jumlası *jinoyat* so'zi oldida berilib, qo'pol xatolikka yo'l qo'yilgan.

Fuqarolik kodeksi 385-moddasining rus va o'zbek tillaridagi quyidagi variantlariga e'tibor bering:

В случае изменения или расторжения договора обязательства считаются измененными или прекращенными с момента заключения соглашения сторон об изменении или о расторжении договора, если иное не вытекает из соглашения или характера изменения договора, а при изменении или расторжении договора в судебном порядке – с момента вступления в законную силу решения суда об изменении или расторжении договора.

Shartnoma o'zgartirilgan yoki bekor qilingan taqdirda, agar kelishuvdan yoki shartnomani o'zgartirish xususiyatidan boshqacha tartib anglashilmasa, taraflar shartnomani o'zgartirish yoki bekor qilishga kelishgan paytdan boshlab, shartnoma sud tartibida o'zgartirilgan yoki bekor qilinganida esa sudning shartnomani o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi qarori qonuniy kuchga kirgan paytdan boshlab majburiyatlar o'zgartirilgan yoki bekor qilingan hisoblanadi.

Agar bu gaplar so'zma-so'z bir-biriga taqqoslansa, rus tilidagi *с момента заключения соглашения сторон об изменении или о расторжении договора* jumalari o'zbek tiliga taraflar shartnomani o'zgartirish yoki bekor qilishga kelishgan paytdan boshlab deb tarjima qilinganini ko'rish mumkin. Ya'ni *заключения*

соглашения birikmasi o'zbek tiliga od-diygina qilib *kelishish* deb tarjima qilingan. Ma'lumki, *заключения соглашения* va *kelishish* bir xil ma'noni anglatmaydi. *Заключения соглашения* – biror masala bo'yicha tuzilgan va notarius yoki biror vakolatli idora tomonidan tasdiqlangan maxsus yuridik hujjat ma'nosini beradi. *Kelishish* esa yuridik kuchga ega bo'lgan maxsus bitim tuzish ma'nosini bermasdan, balki shunchaki og'zaki kelishuv ma'nosini ifodalaydi.

Tarjimon tomonidan arziyas deb hisoblangan bir so'zning tushirib qoldirilishi amaliyotda ko'pdan ko'p tushunmovchiliklarga olib keladi. Jumladan, amaliyotda yuqoridagi huquqiy normaning rus tilidagi shaklini qo'llayotgan fuqaro maxsus bitim tuzadi. Aynan shu moddaning o'zbek tilidagi shaklini qo'llayotgan fuqaro esa maxsus bitim tuzmasdan, shunchaki og'zaki kelishibgina qo'ya qoladi.

Huquqiy normalarni so'zma-so'z emas, balki mazmunan tarjima qilishga, bunda har bir so'zning lug'aviy ma'nosidan kelib chiqqan holda to'g'ri ishlatishga alohida e'tibor bilan yondashish zarur. Jinoyat kodeksining 23-moddasiga e'tibor bering:

Agar shaxsning qasddan jinoyat sodir etishi natijasida ehtiyotsizlik orqasida boshqa ijtimoiy xavfli oqibatlar yuz bergan va shunday qilmishni qonun qattiqroq javobgarlik bilan bog'lagan bo'lsa, bunday jinoyat qasddan sodir etilgan jinoyat deb topiladi.

Bu moddadagi qonun qattiqroq javobgarlik bilan bog'lagan bo'lsa jumlası shu qonunning rus tilidagi *закон связывает повышенную ответственность* birikmasidan so'zma-so'z tarjimadir. Aslida, shu jumlanı o'zbek tilida *qonunda qattiqroq javobgarlik ko'zda tutilgan bo'lsa* deb ifodalash mumkin edi.

Xulosalar

Qonunlar to'la mukammal bo'lishi uchun qonun loyihalari, avvalambor, davlat tilida tayyorlanishi, shu tilda muhokamadan o'ti-

shi, so'ngra lozim bo'lsa, boshqa tillarga tarjima qilinishi zarur. Chunki tarjima – bari-bir tarjima. Ming mohir mutarjimlar tarjima qilganda ham holat yanada sezilib qoladi. Shu bois qonun loyihasi, avvalambor, shu davlat tilida tayyorlanib, shu tilda keng xalq muhokamasidan o'tishi kerak. Ana shundagina qonunlar har jihatdan puxta va pishiq tayyorlanadi, amaliyotda ko'zlangan natijalar beradi.

Bizning nazarimizda, bunday muam-molarning paydo bo'lishiga quyidagi omillar sabab bo'lmoqda:

1. Bugungi kunda huquqshunos va tilshunos olimlarimiz oldidagi eng muhim vazifalardan biri – *yuridik terminlar tizimi-ni tartibga solish (unifikatsiyalash va standartlashtirish) va shu asosda mam-lakatimizda barcha huquq-sudlov tizimi uchun yuridik terminlar tezaurusining yagona elektron platformasini ishlab chi-qish maqsadga muvofiq*. Shu bois hozirda Toshkent davlat yuridik universiteti pro-fessor-o'qituvchilari tomonidan "Yuridik terminlar tezaurusi platformasi"ni ishlab chiqish bo'yicha maxsus loyiha amalga oshirilmoqda. Bunda terminologik tamoyil-lar va me'yorlarga qat'iy amal qilgan holda mukammal darajadagi tezaurus yaratishga harakat qilinmoqda.

2. Yuqoridagilarni e'tiborga olib hamda ilg'or xorijiy yuridik oliy o'quv yurtlarining tajribalaridan kelib chiqqan holda bugun-gi kunda yuridik kadrlar tayyorlash tizimi-da bo'lajak huquqshunoslarning yuridik til, yuridik nutq, yuridik terminlar va ularni to'g'ri qo'llash qoidalariga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. Ayniqsa, rivoj-langan mamlakatlar ilm-fanida tez sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan Yurislingvistika fanini o'quv dasturiga kiritish zarur deb hi-soblaymiz.

3. Yuridik ilmiy sohada huquqshunos va tilshunos olimlar hamkorligida Yurislingvis-tika, milliy yuridik til va yuridik nutq bilan bog'liq ilmiy tadqiqot ishlariga ustuvor soha

sifatida qaralishi hamda aynan shu sohada ilmiy pedagog kadrlarni tayyorlashga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiq.

Bu esa amaliyotda quyidagi masalalarning hal etilishiga xizmat qiladi:

birinchidan, Oliy Majlis deputatlari, Se-nat a'zolarining qonun ijodkorligi faoli-yatida qonun loyihalarining sifat jihatdan takomillashuviga xizmat qiladi. *Mana shu jihatdan yuridik terminlar tezaurusi mam-lakatimiz qonun ijodkorligi jarayoniga, qonun loyihalarining har tomonlama mu-kammal tuzilishiga yaqindan amaliy yordam beradi;*

ikkinchidan, respublikamizda barcha huquqni muhofaza qilish organlari (adliya, ichki ishlar idoralari, davlat xavfsizlik xiz-mati, prokuratura, sud idoralari va boshqa-lar) xodimlari uchun yuridik terminlarning yagona elektron platformasi ishlab chiqiladi. *Natijada shu sohada ishlatiladigan barcha hujjatlarning yuridik texnika talablari dara-jasida aniq, ravon va sifatli ishlab chiqilishiga erishiladi;*

uchinchidan, mazkur yuridik tezaurusda barcha yuridik terminlarning ilmiy izohi ish-lab chiqiladi. *Bu esa mamlakatimizdagi bar-cha fuqarolarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyati oshishiga, ularning norma-tiv-huquqiy va huquq-sudlov hujjatlarini tez va oson tushunishiga xizmat qiladi, amaliyotda fuqarolarning o'z huquqlarini qo'llashi uchun muhim shart-sharoitlar yaratiladi;*

to'rtinchidan, bugungi kunda xorijiy tillardan o'zbek tiliga har kim o'z bilgani-cha xorijiy yuridik terminlarni o'zlashtirib, o'z faoliyatida o'rinli va o'rinsiz ravishda qo'llamoqda. Lekin ularni qaysi mezonlar asosida o'zlashtirish qoidolari ilmiy asos-da ishlab chiqilmagan. Shu bois mazkur lo-yihada O'RFA O'zbek tili, adabiyoti va folk-lori instituti mutaxassislari bilan kelishgan holda, xorijiy yuridik terminlarni o'zbek tiliga o'zlashtirishning ilmiy asoslari ishlab chiqiladi, aniq ilmiy taklif va tavsiyalar be-riladi.

REFERENCES

1. Kasymova M. Strukturno-sistemnyye osobennosti yuridicheskoy terminologii uzbekskogo yazyka [Structural and system features of legal terminology of the Uzbek language]. PhD thesis. Tashkent, 1986.
2. Boyko L.M. Zakonodatel'naya tekhnika (teoriya i praktika) [Legislative technique (theory and practice)]. Abstract of PhD thesis. Tashkent, 1984.
3. Karimova L.A. Pravovyye i нравstvennyye aspekty zakonov o yazyke [Legal and Moral Aspects of Language Laws]. PhD thesis. Tashkent, 1991.
4. Ko'chimov Sh.N. O'zbekiston Respublikasi qonunlarining tili [The language of the laws of the Republic of Uzbekistan]. PhD thesis. Tashkent, 1995.
5. G'ulomova G. O'zbek yuridik terminologiyasining istiqlool davri taraqqiyoti [Development of Uzbek legal terminology during the period of independence]. PhD thesis. Tashkent, 2006.
6. Tursunova O.F. O'zbek davlatchiligi tarixida qo'llanilgan huquqiy terminlar lisoniy tadqiqi [Linguistic study of legal terms used in the history of Uzbek statehood]. PhD thesis. Tashkent, 2007.
7. Berdiyrov SH.N. Ikki palatali parlament sharoitida qonunchilik texnikasi (nazariya, metodologiya, amaliyot) [Legislative technique (theory, methodology, practice) in the conditions of a bicameral parliament]. PhD thesis. Tashkent, 2009.
8. Hayitov X. Qonun ijodkorligida yuridik lingvistikaning o'rni va ahamiyati [The role and importance of legal linguistics in law-making]. PhD thesis. Tashkent, 2011.
9. Mirzayev R.I. O'zbekiston Respublikasida davlat tilining huquqiy maqomi [Legal status of the state language in the Republic of Uzbekistan]. PhD thesis. Tashkent, 2012.
10. Mo'yidinov Q. O'zbek tili sud nutqi leksikasi [Uzbek Lecca Dictionary]. PhD thesis. Tashkent, 2019.
11. Ko'chimov Sh.N. Huquqiy normalarni o'zbek tilida ifodalashning ilmiy-nazariy muammolari [Scientific and theoretical problems of expressing legal norms in Uzbek]. Doctor's degree dissertation. Tashkent, 2004.
12. Saidov A., Sarkisyans G. Yuridik til va huquqshunos nutqi [Legal language and law speech]. Tashkent, Adolat Publ., 1994.
13. Ko'chimov Sh.N. O'zbekiston Respublikasida qonunchilik texnikasi (til, uslub, huquqiy atamashunoslik) [Legisloral techniques in the Republic of Uzbekistan (language, style, legal threaten)]. Tashkent, Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, 1996.
14. Saidov A., Saidova L., Ko'chimov Sh., Qosimova M. Qonun va til [Law and language]. Tashkent, Iqtisodiyot va huquq dunyosi Publ., 1997.
15. Davlat tili: muammolar va yechimlar [State language: problems and solutions]. Ed. A.Kh. Saidov. Tashkent, National Center for Human Rights of the Republic of Uzbekistan, 1999.
16. Saidov A., Ko'chimov Sh. Qonunchilik texnikasi asoslari [Legislative techniques]. Tashkent, Adolat Publ., 2001.

Sharipova Xilola Rustamovnaning “Xalqaro texnologiyalar transferining huquqiy tartibga solinishi” mavzusidagi (PhD) dissertatsiyasi himoyasi natijalari

TDYU tayanch doktoranti X.R. Sharipovanning “Xalqaro texnologiyalar transferining huquqiy tartibga solinishi” mavzusidagi (PhD) dissertatsiyasi yuridik fanlar doktori, professor I.R. Rustambekovning ilmiy rahbarligi ostida tayyorlangan bo‘lib, mamlakatimiz uchun nihoyatda ahamiyatli bo‘lgan xalqaro texnologiyalar transferini huquqiy jihatdan tartibga solish masalasining har tomonlama tadqiqiga bag‘ishlangan.

Dissertatsiyada xalqaro texnologiyalar transferini huquqiy tartibga solishga oid normalarni takomillashtirish bilan bog‘liq bir qancha masalalar o‘rganilgan, tahlil qilingan, ilmiy nazariy xulosalar hamda qonunchilikni takomillashtirishga oid takliflar berilgan. Mazkur ilmiy ishni yozishda tadqiqotchi AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Xitoy, Fransiya, Yaponiya, Shvetsiya, Shveysariya kabi rivojlangan davlatlarning sohaga oid qonunchiligi, sohaga oid xalqaro konvensiya va bitimlar o‘rganilgan va ulardan milliy qonunchilikni takomillashtirishda foydalanilgan.

Dissertatsiyada texnologiyalar transferi doirasidagi tahlillar asosida texnologiya transferi 4 ta guruhga ajratilib, ularning orasida muvofiqlik modeli, tarqatish modeli, bilimlardan foydalanish modeli va aloqa modeli keng tarqalgani, bulardan tashqari tashkilotni o‘rganish bilan bog‘liq modellar, bilimga asoslangan ko‘rinishga oid modellar zamonaviy modellar hisoblanishi hamda ularning ichidan eng maqbuli bilimga asoslangan ko‘rinishga oid modellar va uning tarkibiga kiruvchi bilimlarni boshqarish modeli hisoblanishi ko‘rsatib berilgan; intellektual mulk huquqlari sohasidagi global siyosatning asosiy tendensiyasi butun dunyoda intellektual mulk huquqlarini himoya qilish darajasini uyg‘unlashtirish ekanligini hisobga olib, Jahon savdo tashkilotiga a‘zo bo‘lish maqsadida TRIPS bitimini ratifikatsiya qilish zarurati asoslab berilgan; texnologiyalar transferi doirasida mavjud shartnomalar va ularning xususiyatlari tahlil qilinib, xalqaro texnologiyalar transferi bo‘yicha yagona namunaviy shartnoma ishlab chiqilishi va amaliyotga kiritilishi zarurati ko‘rsatib berilgan; innovatsion faoliyatni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirish to‘g‘risidagi nizomni qonun osti hujjat doirasida tasdiqlash zarurligi asoslab berilgan; O‘zbekiston Respublikasi davlat innovatsion siyosatining markaziy vazifalaridan biri mulkchilikning barcha shakllaridagi sanoat korxonalariga yangi texnologiyalarni o‘tkazishni rag‘batlantirish, tegishli huquqiy normalarni yaratish orqali texnologiyalar transferini moliyalashtirish jarayoni, shuningdek, xususiy sektorni ishlab chiqarishga keng jalb etish bo‘lishi isbotlab berilgan; mamlakatni rivojlantirishning joriy siyosati va yo‘nalishini takomillashtirishda raqamlashtirish muhim ahamiyatli ekanligi, bunda milliy konsepsiyani rivojlantirishda “Raqamli Yevropa” dasturidan foydalanishi maqsadga muvofiqligi asoslab berilgan; davlat tomonidan tartibga solishni rivojlantirish va texnologiyalarni uzatish milliy tizimining faoliyati doirasida virtual korporatsiyalar, intellektual tashkilotlar va bozor-intellektual korxonalar uchun huquqiy tuzilmalarni yaratish zarurati ko‘rsatib berilgan; raqamli iqtisodiyot texnologiyalar transferini rivojlantirish va uni tartibga solishda alohida o‘rin tutishi va bu jihatdan ishtirokchilarning innovatsion faolligini rag‘batlantiradigan kraudsorsing (kraudfanding) platformalari,

klasterlarni joriy etish muhimligi, shuningdek, milliy, mintaqaviy va xalqaro texnologiyalar transferi uchun raqamli platforma mavjudligini ta'minlovchi huquqiy baza va mexanizm zarurati isbotlangan; raqamli platforma doirasida texnologik talab va takliflarni joylashtirish, innovatsion yechimlar ichida tanlov o'tkazish, bunda sun'iy intellektga asoslangan tizim avtomatik tarzda istiqbolli texnologiyalarni aniqlashi, milliy, mintaqaviy va xalqaro miqyosda loyiha va texnologiyalarni ilgari surishini ta'minlashi kerakligi ko'rsatib berilgan; raqamli iqtisodiyot doirasida texnologiyalar transferi axborot mahsuloti yoki raqamli obyekt ko'rinishida rivojlanayotganligi isbotlanib, axborot mahsulotlari tarqatilish formatiga emas, balki axborot, ta'lim, madaniy yoki ko'ngilochar mazmuniga qarab, shuningdek, bunday mahsulotlarning axborot mazmuni uni turli shakllarda tarqatish va almashish imkoniyatidan kelib chiqib tartibga solishning alohida huquqiy mexanizmlari yaratilishi zarurati asoslab berilgan; axborot-kommunikatsiya texnologiyalari infratuzilmasini takomillashtirish axborot va kommunikatsiya texnologiyalari sohasi mutaxassislari sonini ko'paytirish strategiyasini ishlab chiqish, barcha davlat xizmatlari onlayn rejimida bo'lishini ta'minlash, tadqiqot faoliyati va startaplarni rag'batlantirish, foydalanuvchilarning asosiy huquqlarini himoya qilish va raqamli iqtisodiyotga ishonchni mustahkamlash uchun raqamli faoliyatni tartibga solish, kiberxavfsizlikni ta'minlash, noqonuniy kontentdan himoya qilish va ma'lumotlarni boshqarishni soddalashtirish maqsadga muvofiq va zarur, deb topilgan; dastlabki bosqichda O'zbekiston Respublikasining "Texnologiyalar transferi to'g'risida"gi Qonunining qabul qilinishi, shubhasiz, respublikada innovatsion faoliyatni faollashtirishga xizmat qilishi asoslangan; keyingi bosqichda intellektual mulk, innovatsiyalar va texnologiyalar transferi sohasidagi qonun hujjatlarini tizimlashtirish zaruratidan kelib chiqib, yagona kodeks – Intellektual mulk kodeksini qabul qilish hamda soliq va bojxona qonunchiligini liberallashtirish zarurati asoslab berilgan; Intellektual mulk kodeksi intellektual mulk huquqi va uning hududiy hamda hududlararo tabiati, innovatsiyalar va texnologiyalar transferini tartibga solish, shuningdek, raqamli voqelikni, xususan, raqamli iqtisodiyot, elektron tijorat, kiberdunyolarni hisobga olgan holda yangi huquqiy tartibotlarni kiritish sohasidagi barcha tamoyillarni belgilash va sun'iy intellekt mualliflik huquqi egalarining intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlarini har tomonlama himoya qilishga qaratilgan bo'lishi zarurligi asoslab berilgan hamda kodeks konsepsiyasi loyihasi ishlab chiqilgan.

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

2023-YIL 1-SON

VOLUME 3 / ISSUE 1 / 2023

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.3.1.

BOSH MUHARRIR:

Xodjayev Baxshillo Kamolovich

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor, y. f. d., dotsent

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Ikrom Ergashev

Ilmiy boshqarma boshlig'i, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Mas'ul muharrir: N. Ramazonov

Muharrirlar: Sh. Jahonov, Y. Mahmudov, Y. Yarmolik,
F. Muhammadiyeva, Sh. Yusupova

Musahhih: M. Patillayeva

Texnik muharrirlar: U. Sapayev, D. Rajapov

Tahririyat manzili:

100047. Toshkent shahar, Sayilgoh ko'chasi, 35.

Tel.: (0371) 233-66-36, 233-41-09.

Faks: (0371) 233-37-48.

Veb-sayt: www.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

Obuna indeksi: 1387.

Jurnal 24.02.2023-yilda tipografiyaga topshirildi.

Qog'oz bichimi: A4. Shartli 19,30 b.t. Adadi: 100.

Buyurtma raqami: 11.

TDYU tipografiyasida chop etildi.